

Länsstyrelsen
Västmanlands län

SAMHÄLLSBYGGNADSENHETEN

Vattenanknutna kulturmiljöer i Västmanlands och Örebro län Hedströmmens avrinningsområde

Författare: Margareta Boije och Kerstin Fogelberg

LÄNSSTYRELSENS RAPPORTSERIE

Rapport 2013:25

Titel: Vattenanknutna kulturmiljöer i Västmanlands och Örebro län
Författare: Margareta Boije och Kerstin Fogelberg
Kulturmiljöfunktionen
Samhällsbyggnadsenheten
Länsstyrelsen i Västmanlands Län
Dnr: 436-3576-12
Kartmaterial: ©Lantmäteriet
Omslagsbild: Uttersbergs bruk. Det västra hammarområdet (Hed 15©). Till höger skymtar en tvättstuga intill vattnet
Foto: Margareta Boije, Kerstin Fogelberg
Tryckning: Rapporten går att ladda ned som pdf-fil från Länsstyrelsens hemsida:
www.lansstyrelsen.se/vastmanland
Upplaga: 50 ex.

Innehåll

Sammanfattning	3
1 Inledning	4
1.1 Bakgrund	4
1.2 Syfte	5
1.3 Fältinventering och värderingsmetodik	6
2 Inventeringsområden	8
2.1 Hedströmmens avrinningsområde inom Örebro län	10
2.1.1 Klothyttan – plats med lång tradition inom järnhantering	11
2.1.2 Korslångshammaren	17
2.1.3 Stora Sörsjön	22
2.1.4 Gäddtjärn	26
2.1.5 Fäbron – Hyttsjön	30
2.1.6 Lilla Djurlången	32
2.2 Hedströmmens avrinningsområde inom Västmanlands län	36
2.2.1 Övre Borgfors/Plöjningshyttan – område med komplex historik av järnhantering	39
2.2.2 Lilla Hålsjön– Dammanläggning	43
2.2.3 Nedre Borgfors/Övre Skommarhammar/Övre Bagghammar – Hyttområde, hammarsmedja, fångstgrop för varg samt stenalvsbro	46
2.2.4 Baggå Bruk	51
2.2.5 Bagghyttan-Svarvarbo – Hyttområde, Tegelinindustri samt övergiven bytomt	62
2.2.6 Västra Skålsjön – område med damm och kolningsanläggning	67
2.2.7 Skräddarbo – hyttområde och torplämningar	70
2.2.8 Billsjödammen– damm och gruvområde	78
2.2.9 Darsbobäcken – en sammanhållen miljö med spår efter järnproduktionens alla moment tillika med spår efter förhistorien	82
2.2.10 Nedre Högfors – hytt- och hammarområde	88
2.2.11 Övertjärn – Lämningar efter en skogsgård etablerad på 1600-talet	90
2.2.12 Nya Kopparverket – Hyttområde	94
2.2.13 Gamla Kopparverket/Hyttbäcken – Gruv- och hyttområden, dammar samt Riddarhyttans gamla tomt	107
2.2.14 Bäcke-gruvan – dammar, kanal och gruvområde	113
2.2.15 Övre Ugglefors – hyttområde	118
2.2.16 Skärvikens hytta/Brahegård – hyttområde	122
2.2.17 Korphyttan– hytt- och hammarområden	128
2.2.18 Hjulgrav intill Lilla Stripagruvan	133
2.2.19 Lerkulan– hytt och hammarplats, kvarnplats	136
2.2.20 Pershyttbäcken – dammvallar, hyttområde och kolningsanläggningar	140
2.2.21 Ämthyttan – hyttlämning	144
2.2.22 Krabo hytta- hyttområde	147
2.2.23 Nyhyttan – hyttområde med dammar och kommunikationsspår	151
2.2.24 Skinnskattebergs Bruk – Herrgårdsanläggning, hamrar, stenalvsbro och kraftverk	155
2.2.25 Aspbo – Hyttområde med tillhörande bebyggelse	163
2.2.26 Dammängsån/Fantebo – dammvallar och hyttområde	168
2.2.27 Uttersberg/Flohammar/Östanfors – bruksmiljö med tillhörande hytt- och hammarområden samt produktion av el	171
2.2.28 Bovallens hytta – Hyttområde och gårdstomt	181
2.2.29 Trummelsbergs bruk – järnbruk, hytt-, hammarområden och dammar	185
2.2.30 Landfors hammare	198
2.2.31 Figur 249. Två generationers broar vid Landfors hammare. På den översta stenen i bildens högra hörn finns en ristad datering: 1880. Foto mot N. Bockhammarsån och Erlandsbobäcken – vattenanknutna verksamheter	201

2.2.32 Heden – Uppgift om gårdstomt med tillhörande skvaltkvarn och såg samt två kolbottnar efter resmilor	216
2.2.33 Kedjebohammar – hammarområde och kraftverk längs med Gunnilboån	219
2.2.34 Flena – hammarområden med relativt välbevarad vägmiljö	226
2.2.35 Gillbobäcken – bebyggelselämningar, damm och kvarn	233
2.2.36 Färna bruk – välbevarad bruksmiljö	239
2.2.37 Skomakartorp – en gedigen torpmiljö	247
2.2.38 Alvestaboda – hyttområde med tillhörande damm	250
2.2.39 Bysala – förmodad kvarnlämning	255
2.2.40 Karmansbo – Hammarsmedja	257
2.2.41 Holms hammar – kraftverk, hammarområde samt kvarn- och sågplats	268
2.2.42 Åholmen/Lillsvan – lastageplats och avancerad vattenreglering	273
2.2.43 Gisslarbo – hammarområden	278
2.2.44 Vålbäcksdammen – tegelindustri	287
2.2.45 Kolsva Bruk	290
2.2.46 Lyftinge- kvarn, såg och hammarmiljö	297
2.2.47 Hjulbron-Hagby – kommunikations- och kvarnmiljö	302
2.2.48 Östtuna – kommunikations- och kvarnmiljö	306
2.2.49 Grönö	312
Litteratur	318

Sammanfattning

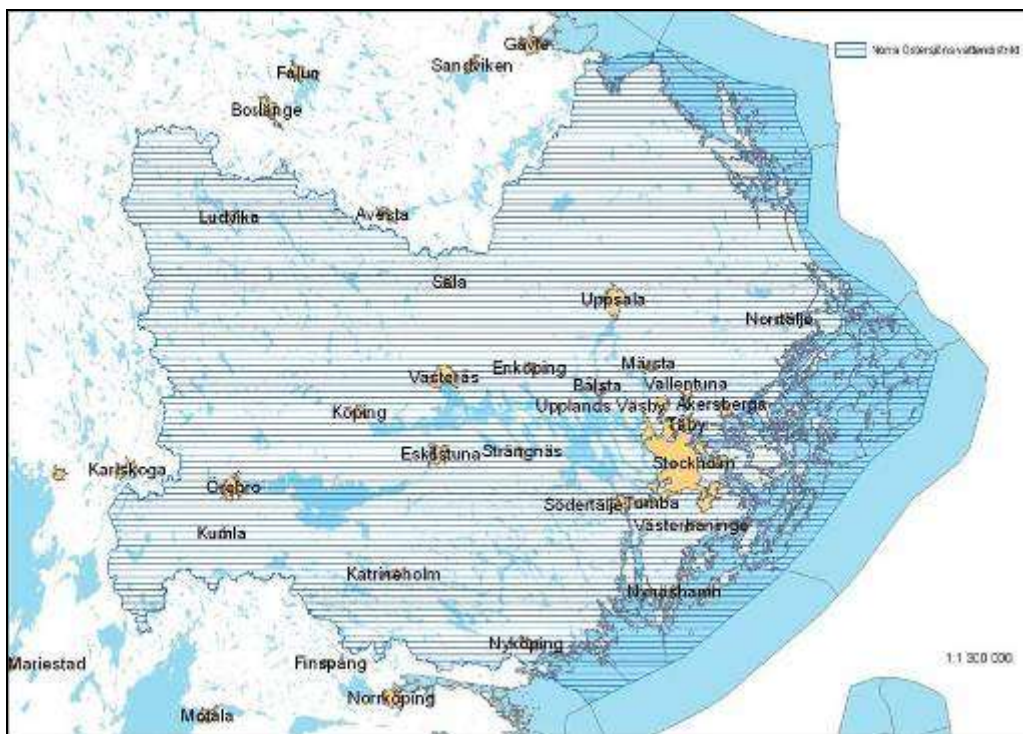
De vattenanknutna kulturmiljöerna utefter Hedströmmen är i hög grad präglade av århundranden av nyttjande av vattnets kraft för utvinning av järn. Huvudfårans norra delar är kantad av bruk och i biflödena ger sig den mer småskaliga järnproduktionen till känna. Den sydligaste delen flyter stilla genom ett öppet jordbrukslandskap som präglas av omfattande invallningsföretag, vilka påbörjades redan under 1500-talet för att skapa mer jordsbruksmark.

Inom avrinningsområdet har ett 40-tal vattenknutna kulturmiljöer inventerats och värderats. Detta utgör ett gott underlag vid planering av åtgärder som syftar till att förbättra vattnets ekologiska status, men också vid naturvårdsåtgärder som faunapassager m m. Utöver inventering och värdering har också en specialinventering av de dammar som är i bruk genomförts i Hedströmmens avrinningsområde. Projektets effekt förväntas bli en förbättrad kunskap om de kulturhistoriska värden som är knutna till vattenförekomsten Hedströmmen, vilket bidrar till att kulturmiljövården har ett bättre utgångsläge vid diskussioner kring konkreta åtgärdsförslag. Samtidigt får vi en förbättrad generell kunskap om de kulturmiljövården som knyts till vattenförekomsten Hedströmmen och det kulturlandskap som ligger i anslutning till denna.

1 Inledning

1.1 Bakgrund

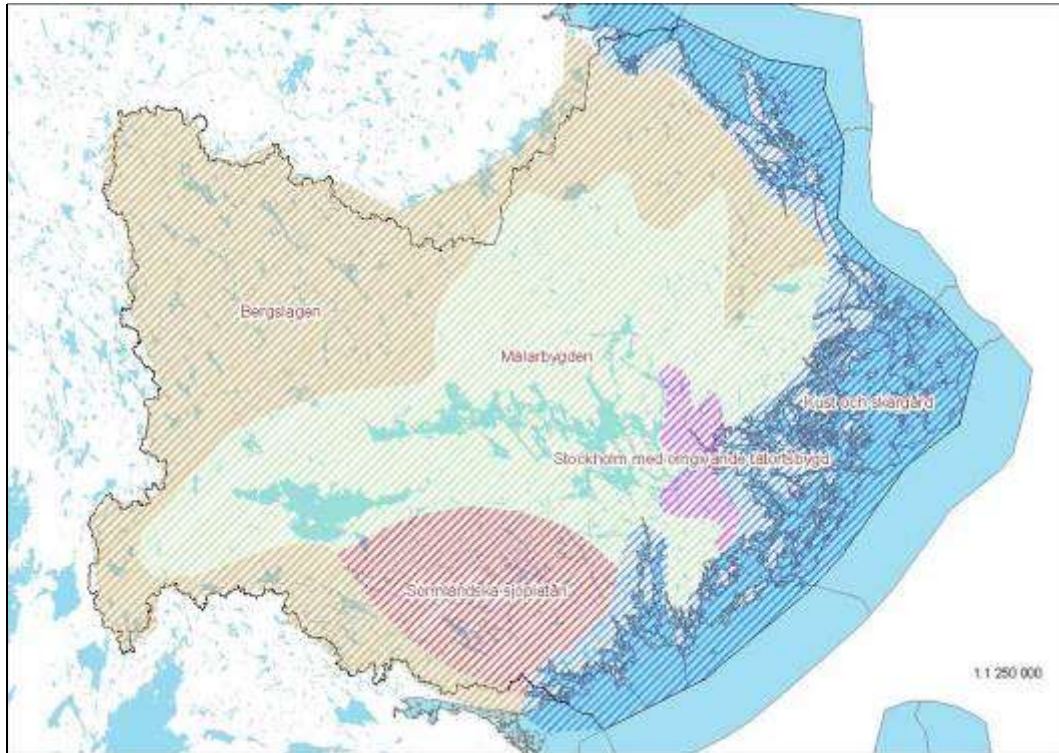
Projektet *Inventering och värdering av vattenanknutna kulturmiljövärden inom Norra Östersjöns vattendistrikt*, genomfördes 2009-2010 och finansierades av Vattenmyndigheten för Norra Östersjöns vattendistrikt. Projektet huvudsyfte var att ta fram ett översiktligt kunskaps- och inventeringsunderlag av vattenanknutna kulturmiljövärden inom Norra Östersjöns vattendistrikt. I det arbetet ingick att karaktärisera, översiktligt beskriva, inventera och bedöma vattendragens kulturhistoriska betydelse samt att exemplifiera de vanligaste kulturspårerna i och vid vattendrag och sjöar. Syftet var även att undersöka hur dessa kulturspår kan beröras av eventuella fiske- och naturvårdsrestaureringsåtgärder och föreslå hur dessa kan genomföras med hänsyn till och beaktande av kulturmiljövärdena som en resurs. Satsningen innefattade fältinventering av pilotområden, framtagande av fältprotokoll och kriterier för värdering.

Figur 1. Karta över Norra Östersjöns vattendistrikt.

I projektets inledning genomfördes en kulturgeografisk karaktärisering (fig.2), delvis genom GIS-analyser, baserade på befintliga underlag. Därefter valdes ett delavrinningsområde per län ut för inventering. Vid avgränsningen av inventeringsområden beaktades också områden där flera motstående intressen fanns (vandringshinder m m). Arbetet resulterade i ett översiktligt kunskapsunderlag. Resultaten pekade också mot ytterligare behov av kunskapsunderlag inom kulturmiljövärden för vattenanknutna kulturmiljövärden

som till exempel kategoriinventeringar av dammar och flottningslämningar. Arbetet visade också på att det fanns ett stort behov av att fortsätta kunskapsuppbyggnaden avrinningsområdesvis där kulturmiljöer inventerades och värderades för att ha underlag vid åtgärder som planeras av vattenförvaltningen och naturvården.

Figur 2. Kulturgeografisk karaktärisering av Norra Östersjöns vattendistrikt genomfördes inför det inledande vattenprojektet 2009-2010.

1.2 Syfte

Inom Länsstyrelsens vattenförvaltningsarbete pågår framtagande av åtgärdsunderlag för prioritering av avrinningsområden med vattenförekomster som inte uppnår, eller riskerar att inte uppnå, god ekologisk status eller god kemisk status, åtgärd 30 i Åtgärdsprogram för Norra Östersjöns vattendistrikt 2009-2015.

Länsstyrelsen i Västmanland avser därför att fortsätta arbetet med att ta fram kunskapsunderlag genom avrinningsområdesvisa översikter med fokus på prioriterade vattenförekomster (åtgärd 20). Hedströmmen är ett kraftigt modifierat vatten där naturvården och vattenförvaltningen planerar för flera åtgärder för förbättra vattnets status. Länsstyrelsen valde därför att under 2012 fortsätta att arbeta med Hedströmmens avrinningsområde i enlighet med den metod som togs fram inom föregående projekt. Samverkan har skett med Örebro län då Hedströmmens avrinningsområde delvis ligger inom Örebro län.

I arbetet har ingått att översiktligt beskriva, inventera och värdera kulturmiljöer. Urvalet av kulturmiljöer har skett genom att välja områden som är utpekade av speciellt utpekade för fiske- och naturvårdsrestaurerande åtgärder. Genom projektet kommer kulturmiljövården att ha tillgång till ett med natur- och fiskevården jämförbart kunskapsunderlag inför eventuella restaureringsåtgärder i sjöar och vattendrag där kulturmiljövården kan komma att påverkas. Materialet ska framför allt användas av Länsstyrelsens handläggare som arbetar med kulturmiljöfrågor och vattenverksamhet.

1.3 Fältinventering och värderingsmetodik

Inför värderingsarbetet sammanställdes underlagsmaterial bestående av de digitala fastighets- och terrängkartorna, det digitala fornminnesregistret (FMIS), de digitaliserade rasterkartorna; ekonomiska kartan från 1950- och 1960-talen, Häradsekonomiska kartan från 1840-1911 samt Generalstabskartan från mitten av 1800-talet. Till kartorna fogades Länsstyrelsens databas av registrerade vandringshinder och SMHI:s dammregister.

Eftersom Hedströmmens ARO är både yt- och innehållsmässigt omfattande gjordes en prioritering av inventerings- och värderingsinsatserna. Målsättningen var att samtliga registrerade vandringshinder samt dammlokaler skulle besökas och närområdet inventeras. För varje lokal studerades det historiska kartmaterial som finns tillgängligt i Lantmäteriets digitala arkiv för att på så sätt både hitta nya och söka fram ålder på redan registrerade lämningar. Inventeringsarbetet har utförts under hösten 2012.

Den värderingsmodell som användes togs fram inom Norra Östersjöns vattendistrikts projekt ”Vattenanknutna kulturmiljövården inom Norra Östersjöns vattendistrikt - Inventering och värdering av kulturmiljöer i och/eller i anslutning till sjöar och vattendrag”. Då genomfördes fältinventering av kulturmiljöer vid vattendrag i ett antal pilotområden. Arbetet har involverade att utarbeta en inventeringsblankett med tillhörande kulturhistorisk värdering av den aktuella kulturmiljön som blir föremål för fältinventering. Bedömningsgrunderna vilar på parametrar/motiv ur Unnerbäckes system och databasen Värdefulla vatten (RAÄ) och resulterar i en sammanfattande värdering i tre klasser:

- mindre värdefullt,
- värdefullt,
- särskilt värdefullt

Som motiv för värderingen anges

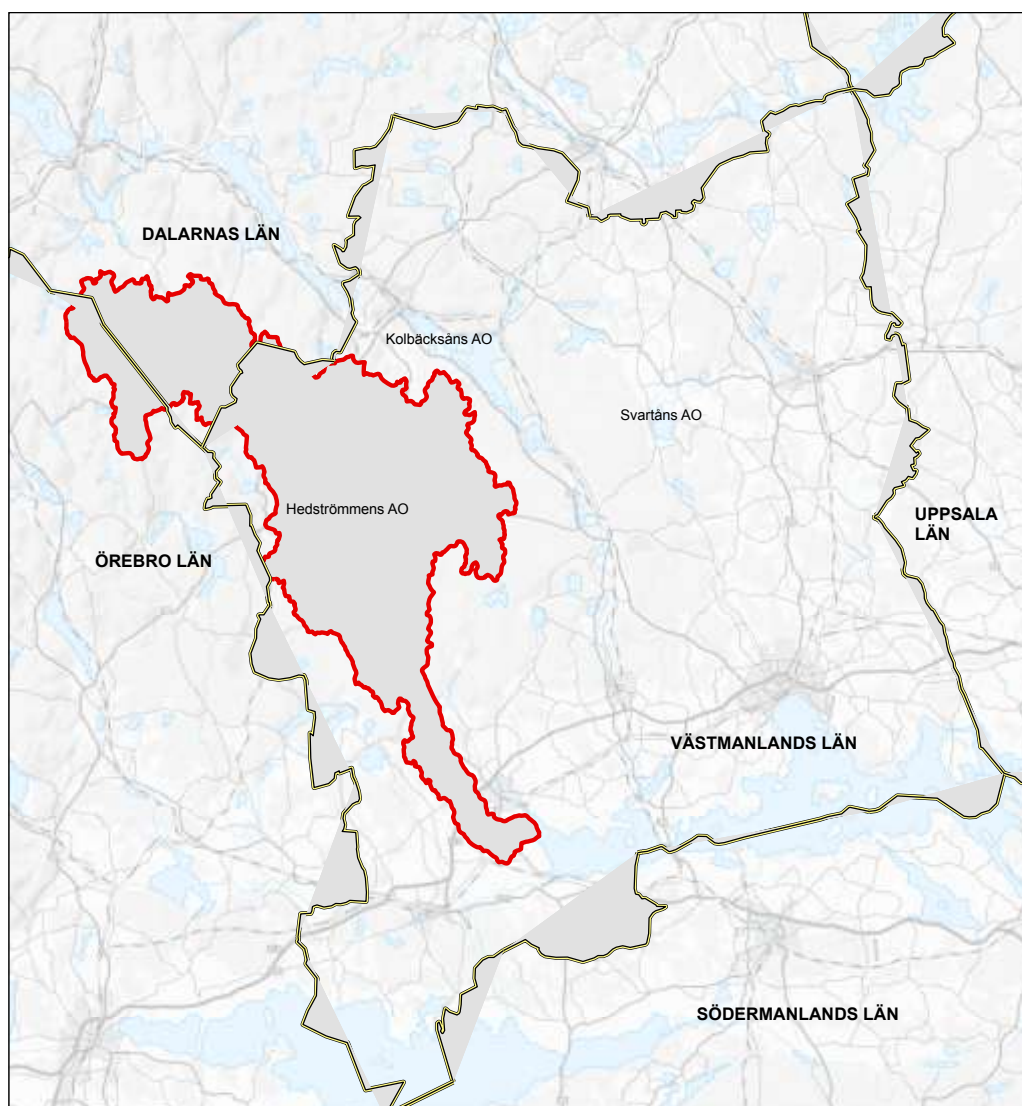
- **Kulturhistoriskt sammanhang** med valalternativ överensstämmande med kulturhistoriska teman enligt databasen för Värdefulla vatten,
- **Bruksvärde** med valalternativ kring huruvida anläggningen/miljön fortfarande nyttjas och om det är för ursprungligt ändamål,
- **Kunskapsvärde** med ja eller nej kring möjligheter att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen.
- **Upplevelsevärde** med valalternativ Ringa eller Stora upplevelsevården.

Blanketten innehåller även uppgifter om hotbilder och huruvida området helt eller delvis omfattas av bestämmelser som syftar till eller bidrar till skydd och bevarande, med mera.

2 Inventeringsområden

Hedströmmens avrinningsområde tillhör Norrströms huvudavrinningsområde och täcker in Smedjebackens kommun i Dalarnas län, Lindsbergs och Ljusnarsbergs kommuner i Örebro län samt Fagersta, Skinnskatteberg, Surahammar, Kungsör och Köpings kommuner i Västmanland. Avrinningsområdet täcker en yta av 1050 km² och mynnar via Mälarens västra del, Galten, i Östersjön.

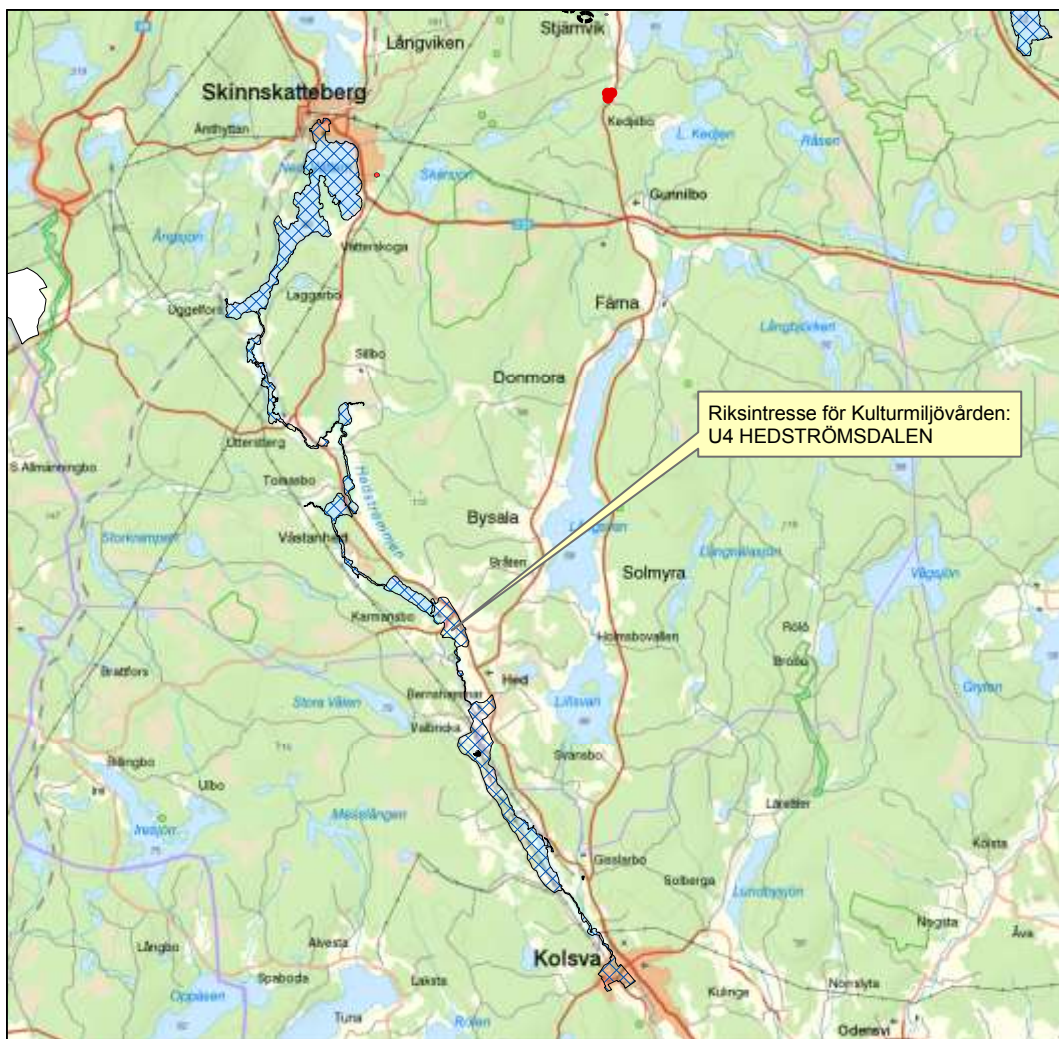
Figur 3. Hedströmmens ARO berör förutom Västmanlands län även Dalarna och Örebro län.

Hedströmmen har sedan medeltiden utgjort en viktig del av vattenkraftresurserna för Bergslagens järnhantering. Det vittnar de kulturmiljöer som i många fall utgörs av bland annat hyttor, smedjor, kvarnar, forvägar och bruk i hela området. I

och med elektricitetens intåg byggdes många av de tidigare vattendrivna anläggningarna om för eldrift och i samband med detta kompletterades många bruk med kraftstationer.

Delen av Hedströmmens huvudfåra från Kolsva i söder till Skinnskatteberg i norr är utpekad som riksintresse för kulturmiljövården (U 4). Motiveringen lyder:

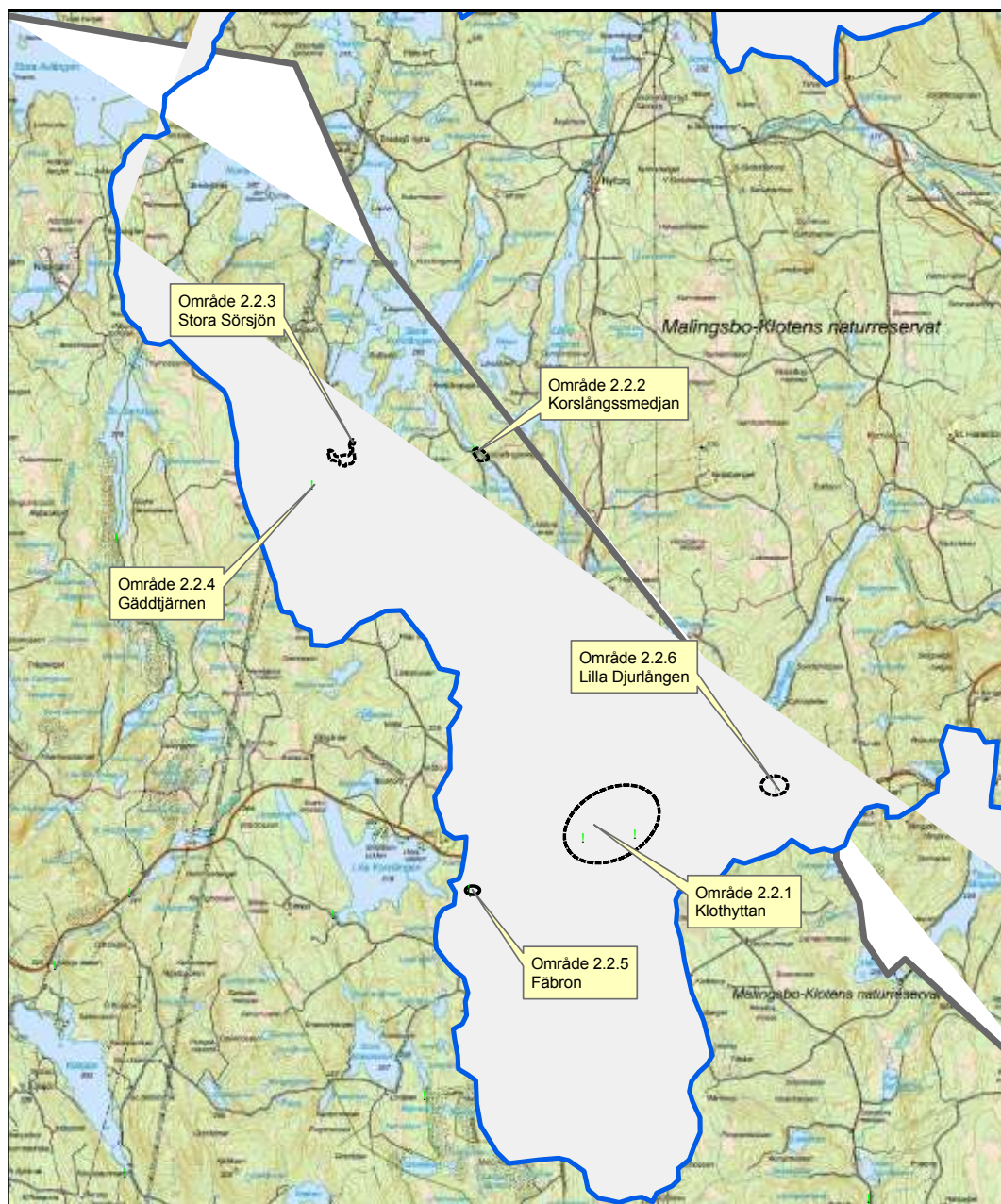
Järnbruksmiljöer i dalgångsbygd, goda exempel på brukens lokalisering till områden utanför de medeltida bergslagsområdena här betingad av vattenkraftstillgång och bra kommunikationsmöjligheter med Mälaren.

Figur 4. Hedströmsdalen mellan Skinnskatteberg och Kolsva (här skrafferat område) utgör ett utpekad riksintresse för kulturmiljövården (U4).

2.1 Hedströmmens avrinningsområde inom Örebro län

Figur 5. Inventerade kulturmiljöer inom Hedströmmens avrinningsområde i Örebro län. Beskrivning av de nummerade objekten återfinns under respektive kapitel.

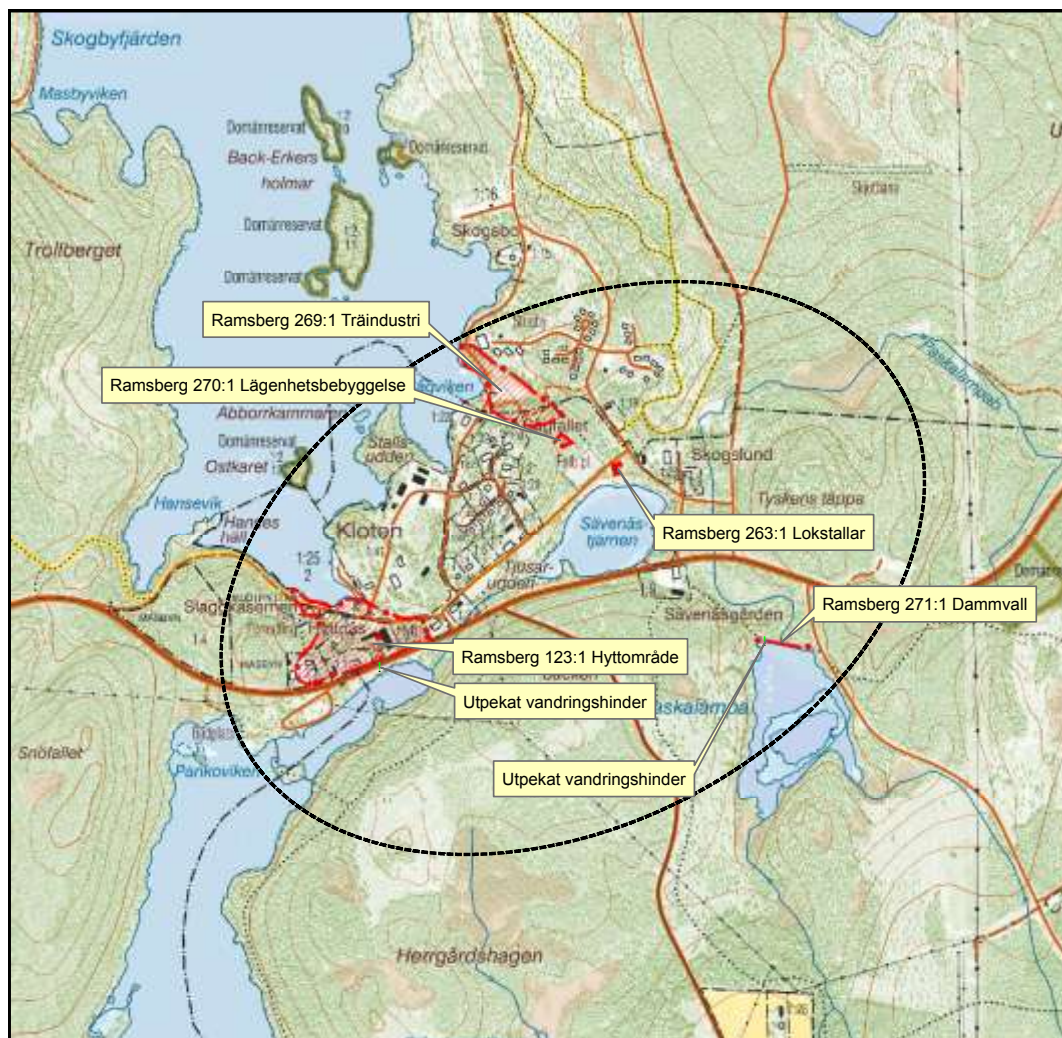
Hedströmmens avrinningsområde inom Örebro län berör Lindesbergs och Ljusnarsbergs kommuner. På grund av den stora undersökningsytan valdes att inom avrinningsområdet koncentrera sig på att inventera och värdera kulturmiljöer vid och i närheten av de platser med vandringshinder för fisk, där

det också föreligger planer på faunarestaurerade åtgärder i vattendraget. Dessa platser har prioriterats eftersom de kulturhistoriska värdena här ofta kommer i konflikt med restaureringsåtgärder i och kring vattendragen.

Inom Hedströmmens avrinningsområde i länet finns totalt sex platser där det föreligger planer på faunarestaurerande åtgärder. Samtliga sex objekt besiktades, beskrevs, fotograferades och kulturmiljön värderades.

Område 2.2.1 - 2.2.4 beskrivs visserligen var för sig, men den enskilda värderingen har även utgått från att de tillsammans bildar ett speciellt kulturmiljösystem som i detta fall utgörs av en flottningsled. Timmer fraktades från Gäddtjärnen (område 4) via Stora Sörsjön (område 3), Stora Korslängen (område 2), genom Långvattnet och ner till Kloten (område 1).

2.1.1 Klothyttan – plats med lång tradition inom järnhantering

Figur 6. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Klothyttan, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Området kring Kloten befolkades på 15-1600-talet av finländare hitkomna med löfte om några års skattebefrielse mot att man tog upp nya hemman i obebodda trakter. Ett effektivt sätt att röja för nyodling var att först bränna ner skogen och sedan odla råg på svedjorna. De skogsfinska spåren finns fortfarande kvar i Kloten i form av namngivningen i bygden.

Under 1680-talet uppförs en masugn i Kloten som, tillsammans med hyttan i Norra Bredsjö, levererade tackjärn till Nyfors och Korslångshamrarna. Klothytteverken omfattade förutom Klothyttan även de båda hammarsmedjorna. Hyttområdet (Ramsberg 123:1) består av rester av en rostugn, en masugnspipa, några slagghvarp och slaggförekomster samt flera husgrunder och husruiner av både slaggsten och huggen granit. Klotenhyttan lades ned 1910 men en ersättare, om än i mindre skala utgjordes av en ångsåg som uppfördes 1901 strax norr om hyttan, men redan 1939 var även denna verksamhet nedlagd. Sågverket (Ramsberg 269:1) består enligt FMIS av rester efter en kaj, ramp och brygga samt en husgrund och rester av brädgården. Timmer flottades hit till ångsågen i Kloten från Gäddtjärn (område 4), via Stora Sörsjön (område 3), Stora Korslängen (område 2) och ner genom Långsjön.

Omkring 1877 stod Bånghammars-Klotens Järnväg färdig med 22 kilometer lång normalspårig järnväg. Det var främst godstrafik även om någon enstaka passagerare stundom åkte med. Järnvägen avvecklades så småningom och 1934 ångade det sista loket från Kloten. Som en åminnelse från denna period står det gamla lokstallet (Ramsberg 263:1) kvar, strax söder om den forna järnvägssträckningen.

I den sydöstra delen av kulturmiljön, vid en tidigare våtmark med namnet Paskalampa, finns rester efter en fiskodling som var igång under 1950-talet. Här utgör dammen (Ramsberg 271:1) ett vandringshinder för fisk.

Kulturhistorisk värdering

Fornlämningarna har ett vetenskapligt värde och är skyddade enligt KML. Det finns goda förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen på platsen. Centralt beläget kan Kloten utgöra ett nav där traktens kulturvärden kan presenteras och varifrån människor sedan kan slussas vidare ut till de utpekade miljöerna. Värdet ligger inte så mycket i de enskilda anläggningarna utan får ett högt värde som del i ett större kulturmiljösystem.

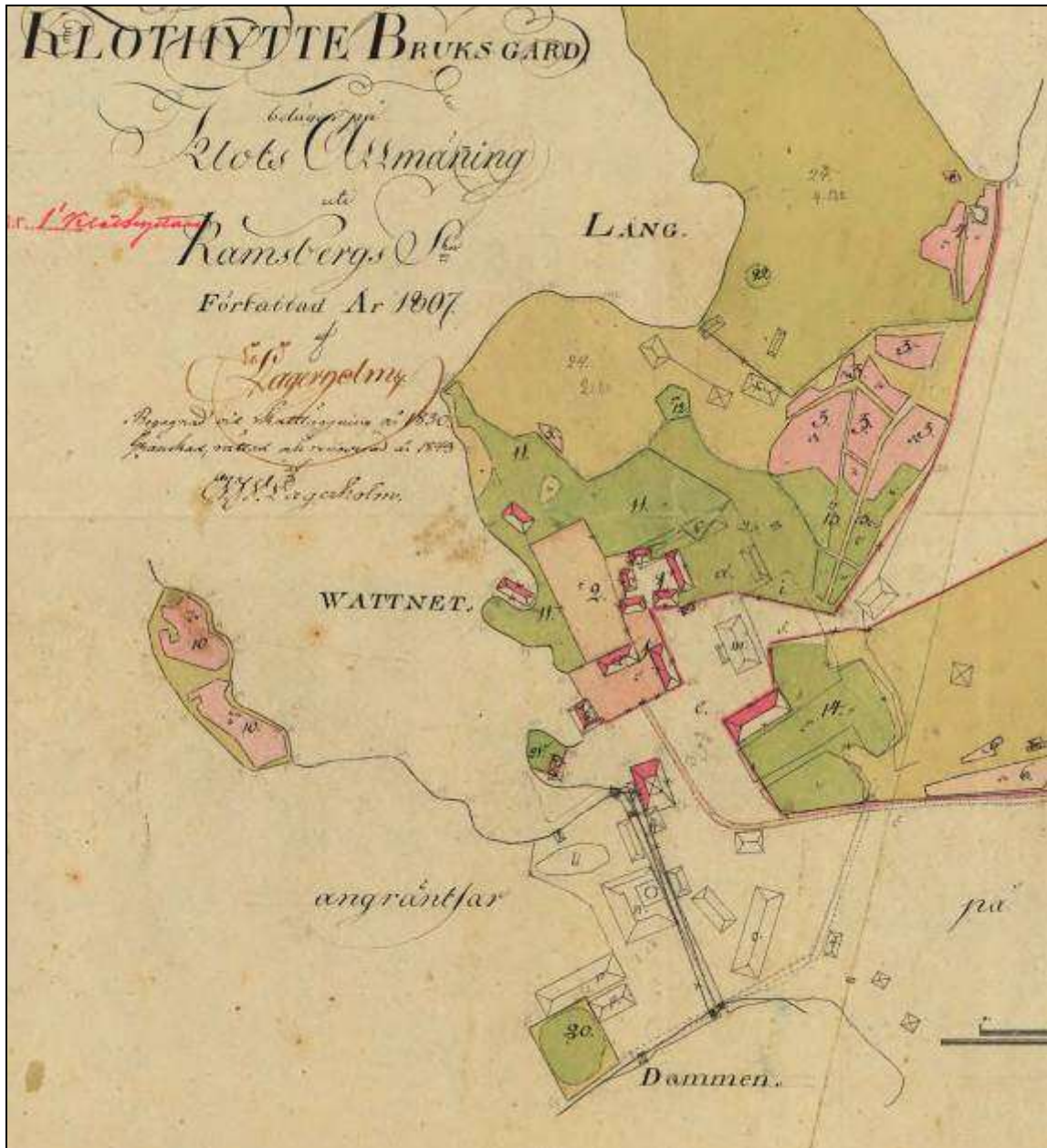
Miljön nyttjas i allra högs grad då platsen ligger centralt placerad i Kloten. Tillsammans med Malingsbo utgör Kloten ett centrum för fiske och friluftsliv. Hytta och såg har varit och är fortfarande identitetsskapande för de boende i området.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Åtgärder för fiskpassage som inte anpassas till kulturmiljön kan komma att ramponera miljöns kulturhistoriska värden. Området utgör också fornlämning och ingrepp kräver tillstånd i enlighet med KML.

Figur 7. Ur Lantmäterimyndighetens arkiv: 18-ram-83, Skatlläggning övrigt, 1853.

Figur 8. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: S8:15, Geografisk karta, Ramsbergs socken, 1688. Hyttmarkering med namnet *Klotshyttan*.

Figur 9. Ett slagstenshus invid hyttan i Kloten. Foto mot väster.

Figur 10. Utskov i Klothyttans damm. Foto mot nordöst.

Figur 11. Generationer av vattenverksamhet. Till vänster grund till hyttverksamheten sida vid sida om två vattentuber till kraftverk av senare datum. Foto mot norr.

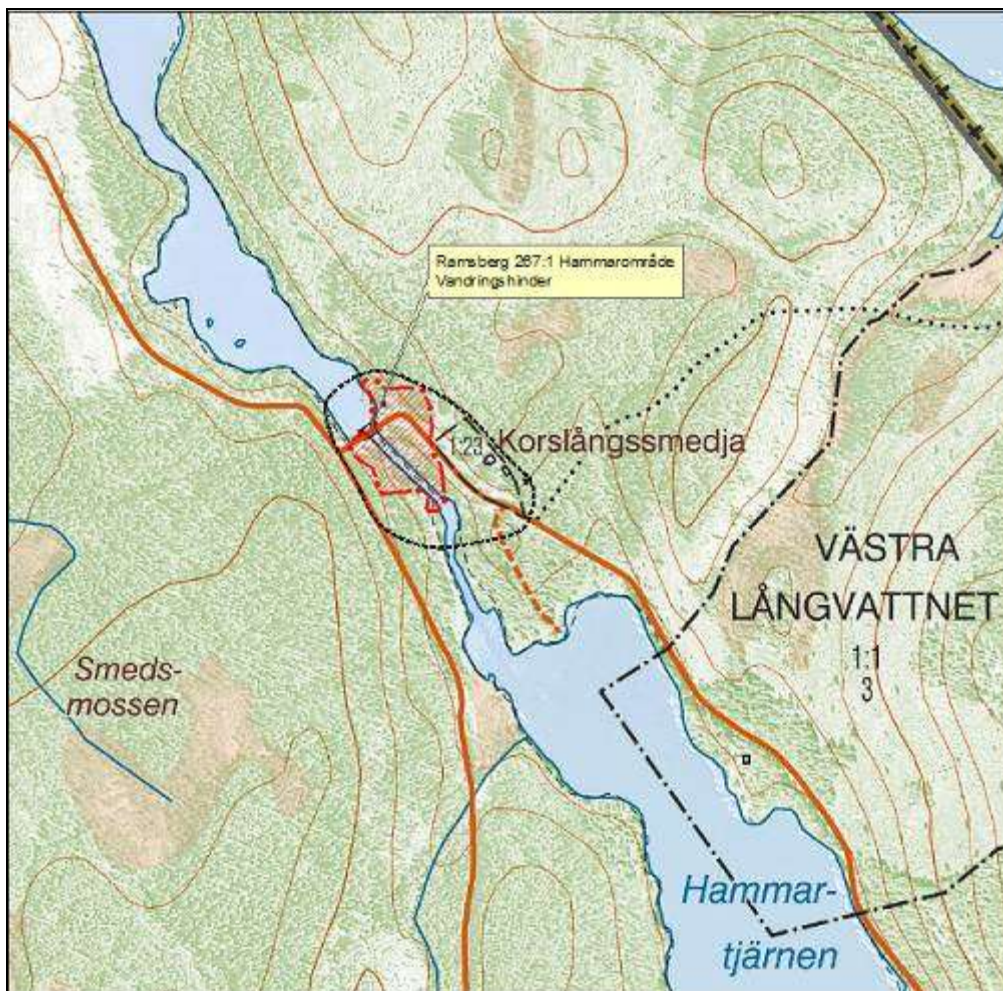
Figur 12. Dämmet vid den stora dammen Paskalampa. Foto mot öster.

Figur 13. En av de många mindre igenväxande fiskdammarna invid Paskalampa. Foto mot nordöst.

2.1.2 Korslångshammaren

Figur 14. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Klothyttan, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Korslångs hammarsmedja uppfördes under 1670-talet av Christoffer Geijer, bergmästare i Lindes och Ramsbergs Bergsslag. Smedjan kom att tillhöra Klotenverken med Klotens bruk och smedja i Nyfors.

Läget mellan Stora Korslången i norr och Långvattnet i söder är mycket strategiskt valt. Tackjärn fraktades med båt dels från hyttan vid Bredsjön i norr, dels från Klotenhyttan belägen vid Långvattnets södra ände.

Hammarområdet (Ramsberg 267:1) består av en dammvall, ett slagghvarp, spridda slaggförekomster, rester av en tralljärnväg samt en tralljärnvägsstuga. I FMIS är även en timmerränna registrerad av vilken det idag inte finns några rester kvar. Däremot påminner ett igensatt flottsutskov om den forna timmerhanteringen.

Det finns inga tydliga spår av smedjan men det är troligt att den varit placerad på östra sidan forsen, strax nedanför dammen för här ligger större stenar vilka kan ha tjänat som grundläggning för en byggnad.

Till en dylik anläggning kan det inte ha saknats bostäder för de som arbetade vid hammaren. Rester efter bebyggelse ligger spridd längs den östra relativt branta slänten mot vattendraget. Idag består bebyggelsen av två fritidshus som ligger placerade mellan och på de äldre hus- och källargrunderna. Nordväst om de befintliga husen, närmare dammvallen påträffades även en stensatt brunn.

Korslångssmedjan utgör en synnerligen viktig knutpunkt i kulturmiljösystemet kring verksamheten vid Klotenverken. Förutom att bearbeta tackjärn från Klothyttan och återsända stångjärn ingår miljön i den tidigare nämnda flottningsleden från Gäddjärn ner till ångsågen i Kloten.

Kulturhistorisk värdering

Det finns stora förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen på platsen med tydlig dammanläggning som utgör ett storslaget inslag i miljön. Med hjälp av skyltning kan en lekman läsa av miljön och förstå platsens betydelse både som enskild anläggning och som del av Klotenverken. Likaså kan Korslångssmedjan kopplas till det kulturmiljösystem av flottningslämningar som försörjt ångsågen i Kloten. Miljön nyttjas idag för fritidsbebyggelse, för sportfiske samt friluftsliv. Det ligger lite enligt till så det krävs skyltnings- och informationsinsatser nere i samhället och längs vägen som upplyser om platsens potential.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

En utrivning av dammen skulle medföra att platsens avläsbarhet ramponeras.

Figur 15. Ur Lantmäterimyndighetens arkiv: 18-ram-83, Skattläggning övrigt, 1853.

Figur 16. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: S8:15, Geografisk karta, Ramsbergs socken, 1688. Markeringen för Långvatnets hammar på kartan motsvarar läget för Korslångssmedjan. Det är möjligt att lantmätaren blandat ihop hamrarna.

Figur 17. Dammen vid Korslångssmedjan. Foto mot nordväst. Notera det igensatta flottningsutskovet till höger på dammen.

Figur 18. Stensatta strandkanter nedströms dammen. Foto mot sydöst.

Figur 19. Dammen fungerar även som bro över vattendraget. Foto mot sydväst.

Figur 20. Det kraftiga vattenflödet i flodutskovet. Foto mot norr.

Figur 21. Dammens väl lagda kallmurade sydsida. Foto mot nordöst.

2.1.3 Stora Sörsjön

Figur 22. Kartutsnitt över kulturmiljön vid Stora Sörsjön, ej skalenligt

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Klothyttan, som ligger sydöst om Stora Sörsjön, äger en stor del av skogsmarken i omgivningarna och det var härifrån som timmer flottades ner till den ångsåg som uppfördes under början av 1900-talet.

Här vid Stora Sörsjöns utlopp i Stora Korslånge finns en dammanläggning registrerad i FMIS (Ramsberg 293:1). Dammvallen är uppbyggd av jord och sten i en skalmurskonstruktion där norra och södra sidan är kallmurad av 0,2-1 m stora kantade stenar. En öppning i vällen på ca 0,7 m bredd är skodd med träplank. I vattendraget norr och nedströms dammen finns enligt registret en timrad ränna, ca 80 m lång och 1 m bred. Idag finns endast spridda spår av trä knappt synligt på vattendragets botten. Trärännan utgör resterna efter timmerflottning från Gäddtjärnen, via Stora Sörsjön, Stora Korslånge, vidare genom Långvattnet och ner till ångsågen i Kloten.

Sydväst om dammen ligger bebyggelsen Sörsjön, som tidigare utgjort ett hemman, men idag nyttjas som fritidshus. Längs norra stranden, väster om nuvarande bebyggelse finns husrester vilka troligen kan kopplas till det torp som på karta från 1716 omnämns som Skomakartorp.

Kulturhistorisk värdering

Damm och rester efter ränna visar hur viktig vattenresurserna var för järnhanteringen. Detta en av få platser där man fortfarande kan skönja de förgängliga resterna efter en flottningsverksamhet. Det finns förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen om platsen skyltas upp med kompletterande information om den kulturmiljökontext som miljön ingår i. Miljön nyttjas inte längre men det går en stig från bebyggelsen, till och över dammen vilket visar att den nyttjas någorlunda regelbundet för fritidsfiske och friluftsliv.

Området ingår i samma kulturmiljösystem som uppströms liggande Gäddtjärnen. De båda dammarna har fungerat som hålldammar för flottning av timmer till ångsågen vid Klothyttan.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Dammen utgör ett utpekat vandringshinder för fisk. Det finns endast lite trärester kvar av timmerrännan vilket kräver åtgärder för att bevaras. Vid en utrivning av dammen skulle de kulturhistoriska värdena delvis ramponeras. Platsen skulle förlora i avläsbarhet. Vid åtgärder som faunapassager m m, bör hänsyn tas till de kulturhistoriska värdena genom anpassning till kulturmiljön.

Figur 23. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: S57-105:1, Gränsbestämning kring Sörsjön 1-2, 1716.

Figur 24. Rester av flottningsrännan i bäcken som förbinder Stora Sörsjön med Stora Korslängen. Foto mot norr.

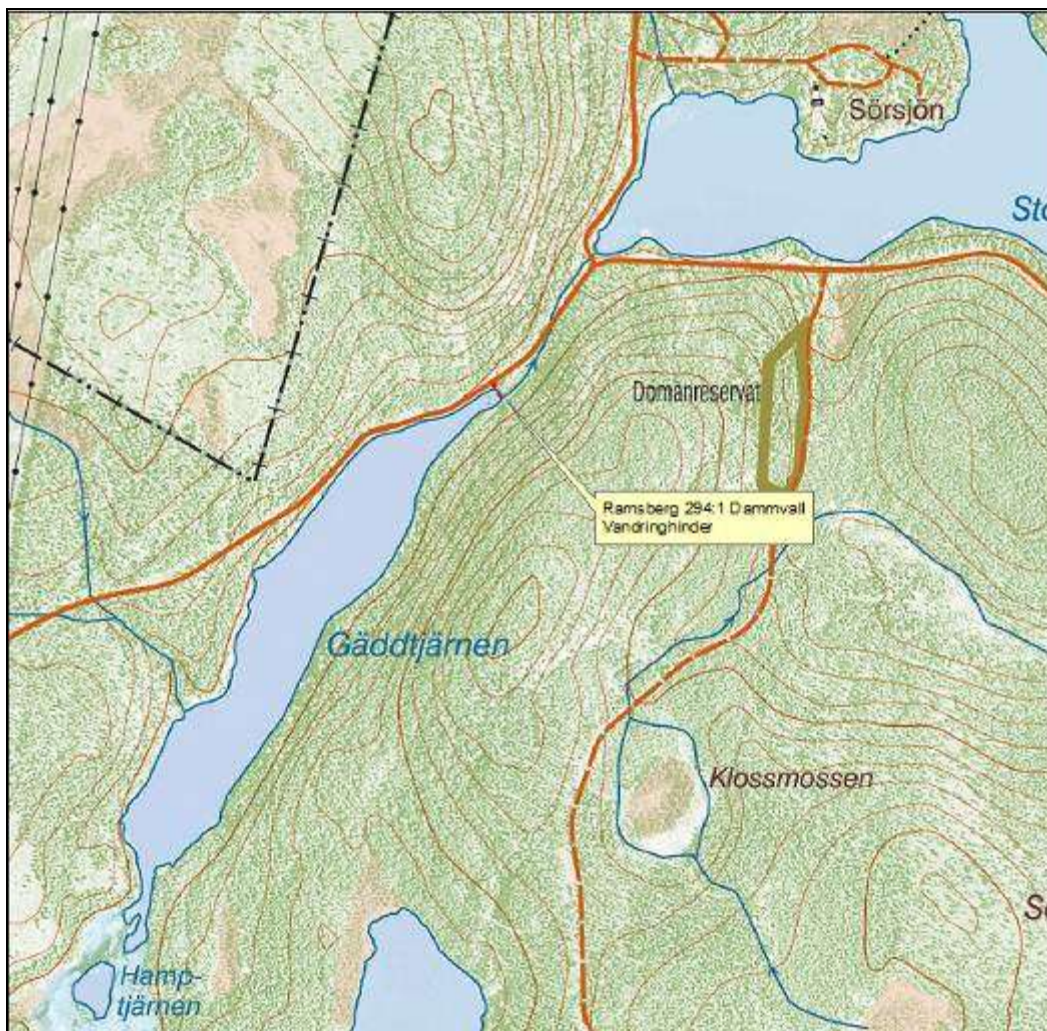
Figur 25. Brädfodrat utskov från Stora Sörsjön. Foto mot sydväst. Genom utskovet har timmer flottats till ångsågen vid Klothyttan

Figur 26. Dammvall (fornlämning Ramsberg 293:1)

2.1.4 Gäddtjärn

Figur 27. Kartutsnitt över kulturmiljön vid Stora Gäddtjärnen, ej skalenligt

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

En i FMIS registrerad dammvall (Ramsberg 294:1) ligger vid Gäddtjärnens norra utlopp och mynnar via en bäck i Stora Sörsjön. Utloppet ligger i viken sydväst om den nuvarande bebyggelsen i Sörsjön. Vallen är 23 m lång, 4 m bred och mellan 0,5-2 m hög. I den östra delen är en 2 m bred öppning i vallen där det tidigare funnits ett utskov, troligen av trä.

Bäckfåran nedströms vallen är ställvis stensatt av 0,4-1 m stora stenar. Syftet med stenläggningen är okänt men kan ha att göra med flottningsverksamhet i vattendraget. Dammen ingår troligen i samma kulturmiljösystem som nedströms liggande anläggningar med kopplingar till ångsågen i Kloten.

Kulturhistorisk värdering

Det finns ringa förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen på platsen. Värde ligger inte i den enskilda dammanläggningen utan att den ingår i ett större kulturmiljösystem som den får sitt värde. Miljön nyttjas inte längre för ursprungligt bruk, möjligen för fritidsfiske.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Dammen utgör ett utpekat vandringshinder för fisk. Vid en utrivning av dammen skulle de kulturhistoriska värdena delvis ramponeras. Vid åtgärder som faunapassager m m, bör hänsyn tas till de kulturhistoriska värdena genom anpassning till kulturmiljön.

Figur 28.. Dammvallen vid Gäddjärnens utlopp, Ramsberg 294:1. Foto mot sydöst.

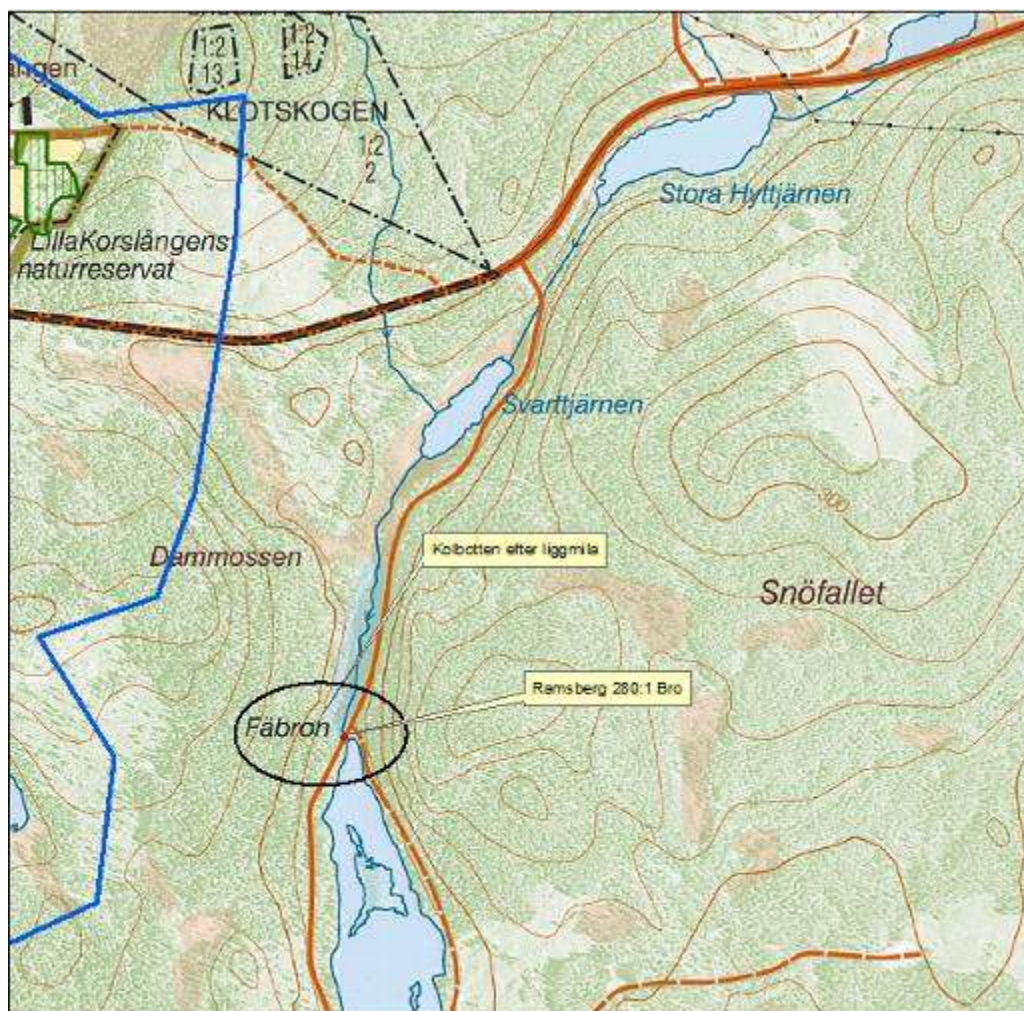
Figur 29. Stensatt bäckfåra nedström Gäddtjärnen. Foto mot nordöst.

Figur 30. En rad trästörar med okänd funktion står nerkörda i botten framför dammskovet. Störarna kan antingen sättas i samband med flottningsverksamheten i vattendraget eller möjligt utgöra rester efter ett fast fiske i Gäddtjärn. Foto mot öster.

2.1.5 Fäbron – Hyttsjön

Figur 31. Kartutsnitt över kulturmiljön vid Fäbron, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Vid fältbesiktningen uppmärksammades två tjärnar med spännande namn sydväst om Kloten – Lilla och Stora Hyttjärn. Dock kunde inga som helst indikationer på hyttverksamhet vare sig i form av varp eller spridda slaggförekomster identifieras kring vattendragen. Däremot upptäcktes en kolbotten efter liggmila belägen nedströms och väster om Svartjärns utlopp i Lomtjärnen. Där vägen korsar vattendraget ligger eller snarare låg en bro med namnet Fäbron (Ramsberg 280:1). Idag finns ingen synlig stenläggning men vattnet leds under vägen via vägtrumma.

Kolningsanläggningen ligger i en relativt brant östsluttning. Den är rektangulär, 8x6 m (N-S) och intill 0,6 m hög. Runt kanterna är en ränna, 1-2 m bred och 0,4 m djup. I norra delen är en vall, 1,5-2 m bred och 0,5 m hög. På anläggningen, som är kraftigt övermossad, växer tio relativt grova granar.

Kulturhistorisk värdering

Det finns små förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen på platsen. Värdet ligger inte i den enskilda anläggningen utan som del i ett större kulturmiljösystem som den får sitt värde. Järnhanteringens stora behov av kol är otydligt belyst i trakten. Miljön nyttjas inte längre för ursprungligt ändamål.

Området bedöms som kulturhistoriskt mindre värdefullt.

Hotbild

En ovarsam avverkning eller röjning av skogen kommer att hota det kulturhistoriska värdet i miljön. Anläggningen utgör fast fornlämning och är skyddad enligt KML.

Figur 32. Den rektangulära kolbotten kan anas genom den omgivande rännan runt anläggningen. Foto mot nordöst.

2.1.6 Lilla Djurlången

Figur 33. Kartutsnitt över kulturmiljön vid Stora Djurlången, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

En i FMIS registrerad dammvall (Ramsberg 262:1) ligger vid mynningen av den bäck som avvattnar Lilla Djurlången i Stora Djurlången. Dammen, som är omkring 25 m lång, 2-3 m bred och intill 1 m hög är uppbyggd jord med inblandning av 0,1-0,3 m stora stenar. I mitten av vallen är ett ca 0,6 m brett och av trä fodrat utskov i form av ett överfall. Över utskovet ligger en enkel bro i form av löst liggande plankor.

Bäckfåran nedströms vallen är ställvis stensatt av 0,4-1 m stora stenar. Syftet med stenläggningen är okänt och skulle möjligen kunna ha att göra med en kvarn som återfinns på en lantmäterikarta från 1814.

Kulturhistorisk värdering

Platsen ingår inte i ett kulturhistoriskt sammanhang. Miljön är svåravläst eftersom anläggningarna har otydlig funktion. Det finns få förutsättningar att kommunicera

den kulturhistoriska berättelsen på platsen. Miljön nyttjas inte längre för ursprungligt bruk men är till synes värdefull för fritidsfiske och friluftsliv med god tillgänglighet till rastplats, camping och strövområden.

Området bedöms som kulturhistoriskt mindre värdefullt.

Hotbild

Dammen utgör ett utpekat vandringshinder för fisk. Restaureringsåtgärder kan utgöra ett hot mot den fysiska lämningen.

Figur 34. Ur Lantmäterimyndighetens arkiv: 18-ram-59, Övrig karta 1814. Notera både damm- och kvarnmarkering i bäcken.

Figur 35. Möjliga spår efter kvarn i vattendraget mellan Lilla och Stora Djurlängen. Foto mot sydöst.

Figur 36. Det av trä fodrade utskovet vid Stora Djurlångens utlopp. Foto mot öster.

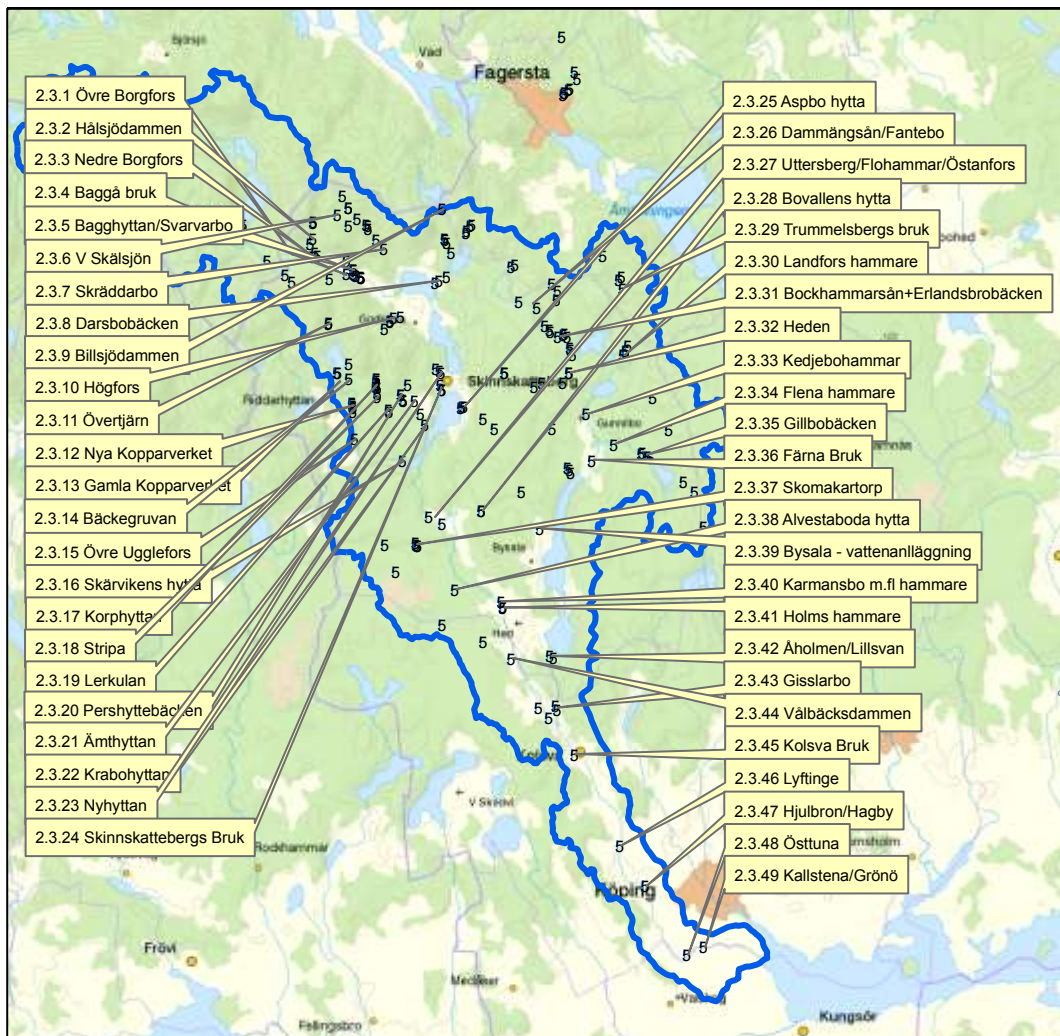
Figur 37. Del av dammvallen. Foto mot norr.

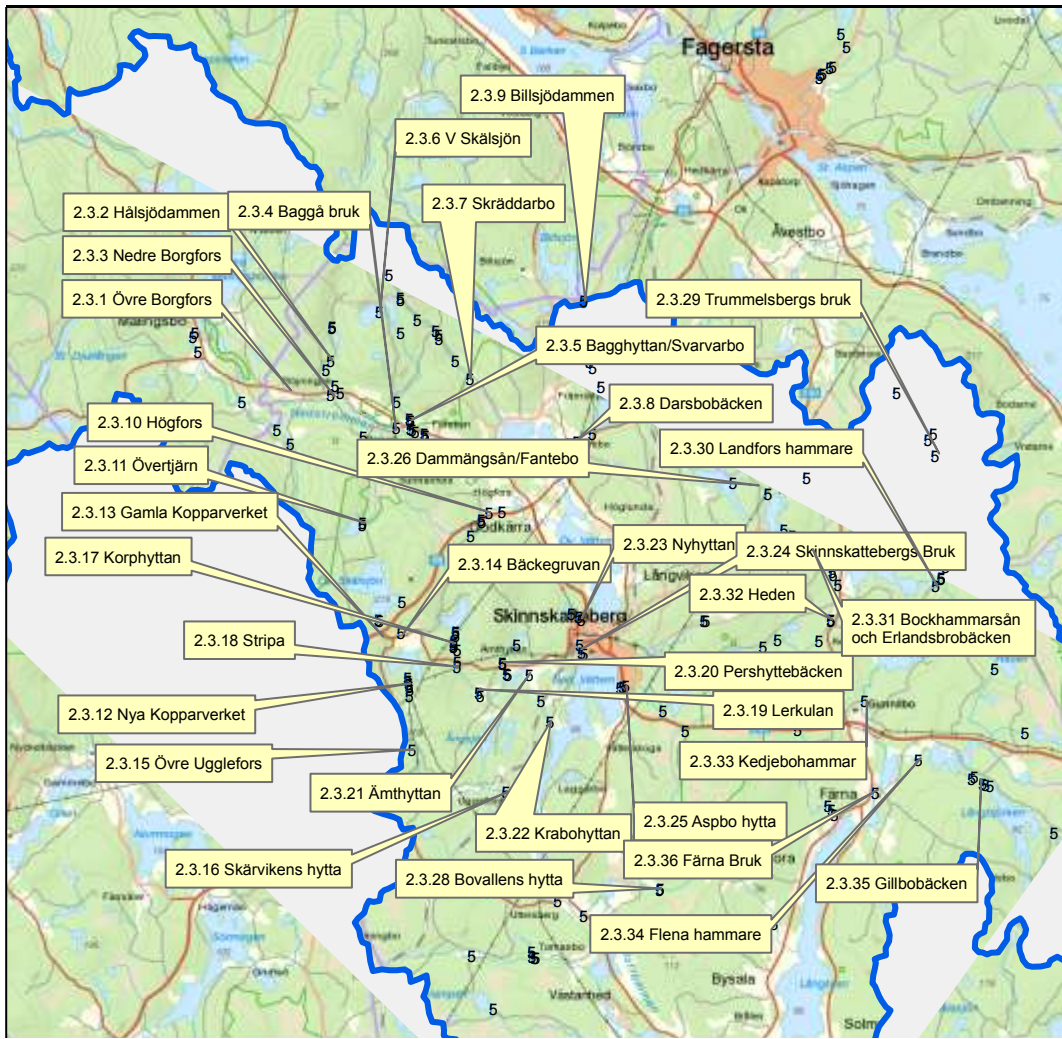
2.2 Hedströmmens avrinningsområde inom Västmanlands län

Hedströmmens avrinningsområde inom Västmanlands län berör kommunerna Skinnskatteberg, Fagersta, Surahammar, Kungsör och Köping. Av samma anledningar som inom Örebro län valdes, att inom Västmanland koncentrera sig på inventering och värdering av kulturmiljöer vid och i närheten av de platser med utpekade vandringshinder för fisk, där det kan finnas planer på faunarestaurerade åtgärder i vattendraget.

Inom Hedströmmens avrinningsområde i länet finns totalt 186 utpekade vandringshinder för fisk (fig.34). Samtliga objekt besiktades (utom två där det höga vattenståndet hindrade framkomst) och eventuell kulturmiljö beskrevs, fotograferades och värderades.

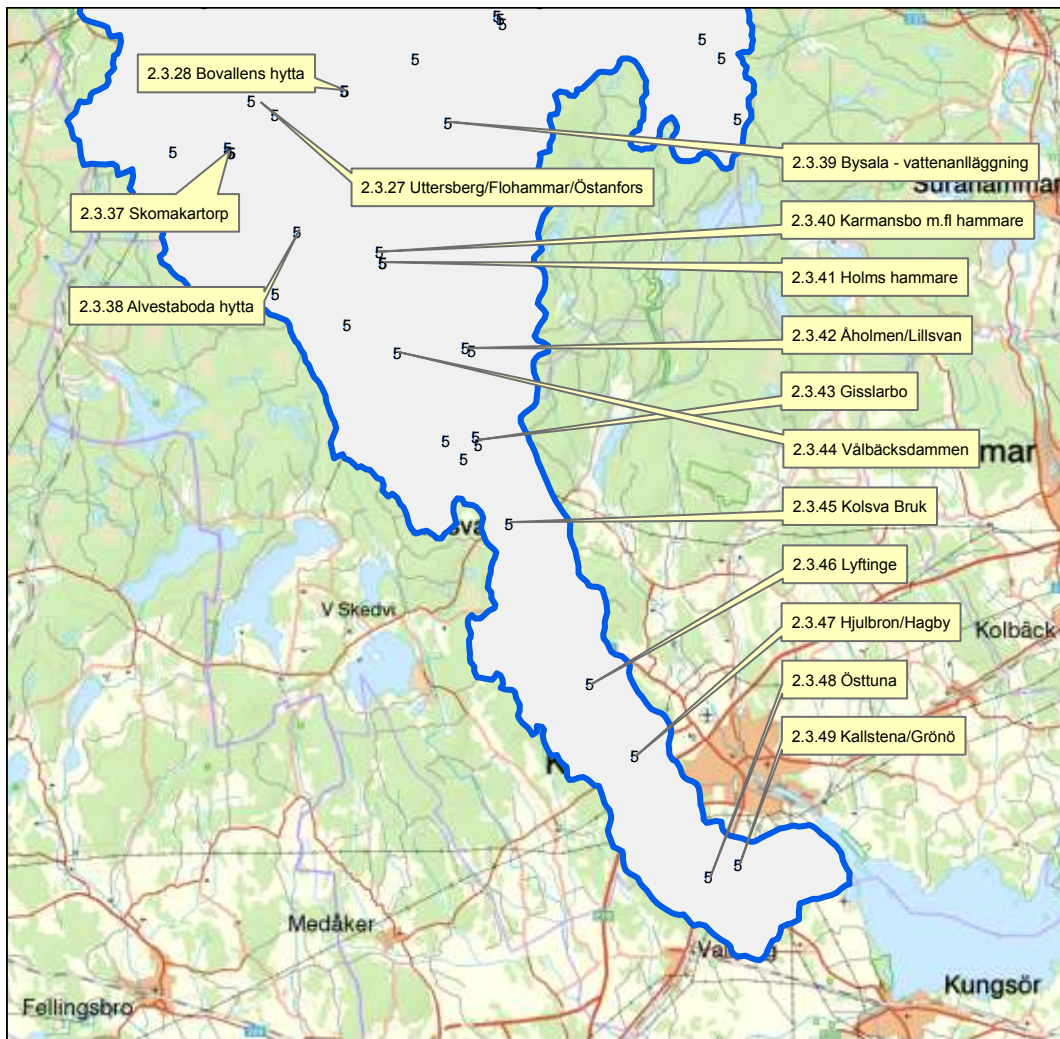

Figur 38. Inventerade kulturmiljöer inom Hedströmmens avrinningsområde i Västmanlands län. Beskrivning av de nummerade objekten återfinns under respektive kapitel. Blå punkter utgör utpekade vandringshinder för fisk.

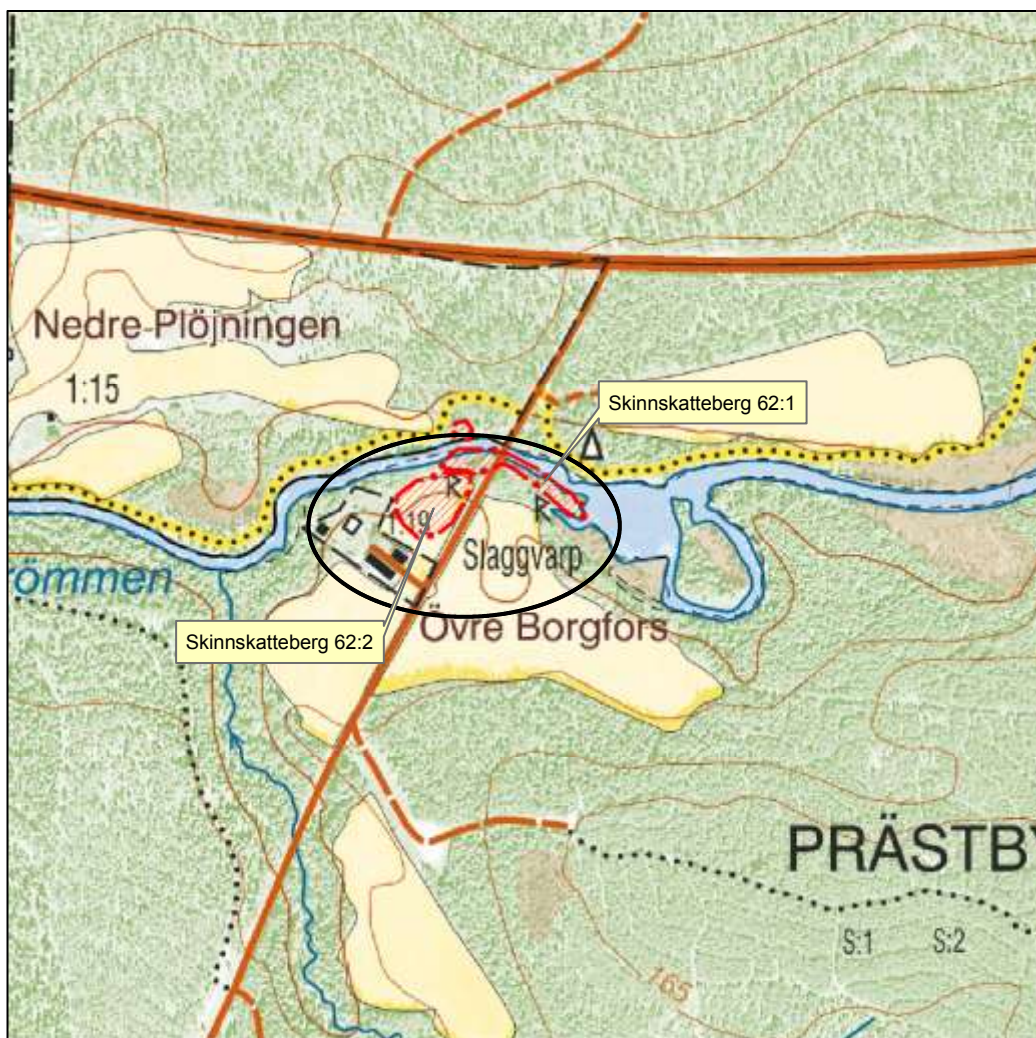
Figur 39. Norra delarna av Hedströms avrinningsområde inom Västmanlands län.

Figur 40. Södra delen av Hedströms avrinningsområde inom Västmanlands län.

2.2.1 Övre Borgfors/Plöjningshyttan – område med komplex historik av järnhantering

Figur 41. Kartutsnitt över kulturmiljön vid Övre Borgfors. Ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Kulturmiljön Övre Borgfors är belägen vid Hedströmmens huvudfåra i nordvästra Västmanland, på gränsen mot Dalarnas län. Miljön bär på rester, om än diffusa, efter en industriproduktion från olika tidsepoker där vattenkraften varit en förutsättning för verksamheten. De diskreta spåren utgörs av högar efter järnproduktionens främsta restprodukt, slaggvarpen, väl samlade kring älvfåran (Skinnskatteberg 62:1-2).

Landskapet domineras av skog men det finns även inslag av småskaligt bete och odling som ger omgivande miljö en ålderdomlig karaktär. I området kring Övre Borgfors finns fortfarande kvar den bebyggelse som på 1600-talet finns med i

skattelängderna, bland annat Plöjningen, Tackbyn och Lövslätten. Strax sydväst om hytt- och hammarområdet i Borgfors och tangerande den yta där det på 1700-talskartan markerats bostäder för smeder står idag ett bostadshus av yngre datum.

Den första dokumenterade verksamheten på platsen är en hytta med namn Plöjningshyttan, belägen på södra stranden av Hedströmmen. Hyttan ska ha uppförts på 1640-talet då den, enligt en tiondejärnslängd från 1651, ensam ägdes av bergsmannen Erik i Plöjningsbo samt drevs av masmästaren Mats i Baggbyn. Det är oklart hur långt fram i tiden hyttan var igång men den finns inte längre i bruk då en ny verksamhet startar 1744. Då anläggs en hammarsmedja med namnet Borgforshammare. Den sista industrin på platsen är åter en hytta, Övre Borgfors, som drivs från 1875 och fram till 1920-talet då verksamheten slutligen läggs ner. Vid hyttan uppfördes 1897-98 Sveriges första anrikningsverk där Gröndals magnetiska separator kom till användning. Även andra verksamheter knutna till vatten har funnits i området. Tittar man riktigt noga på en av de återgivna kartorna från 1696 kan man svagt ana två kvarnar markerade i fåran invid bron över strömmen.

Kulturhistorisk värdering

Avsaknaden av produktionsbyggnader och andra anläggningar gör det svårt att utan bakgrundsmaterial förstå och sätta in miljön i sitt kulturhistoriska sammanhang. Det finns ändå goda förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen genom skyltning och informationsinsatser eftersom området nyttjas för både fritidsfiske och friluftsliv. Genom området löper fortfarande den väg med tillhörande bro över Hedströmmen som finns utmärkt på äldre lantmäterikartor från 1600- och 1700-talen.

Platsen vid strömfåran är ett exempel på en typisk placering av en hytta eller hammare utmed Hedströmmens lopp. Vattenkraftens betydelse blir tydlig med upplevelsen av kraften i det strömmande vattnet, men skulle öka betydligt med skyltar som förklarar vad som finns på platsen. Röjning av undervegetationen kring vattendragets stränder kan bättra på både upplevelsen av och förståelsen för miljön.

Området bedöms som kulturhistoriskt mindre värdefullt.

Hotbild

Inget direkt hot finns mot miljöns kulturhistoriska värden, möjligen kan en ovarsam röjning eller avverkning av skog påverka de otydliga lämningarna invid strandbrinken.

Figur 42. Utsnitt Geometrisk avmätning över Plöjningen från 1696. Från Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-80.

Figur 43. Utsnitt ur äldre lantmäterikarta från 1795 över Plöjningen. Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-ski-134, Gränsbestämning.

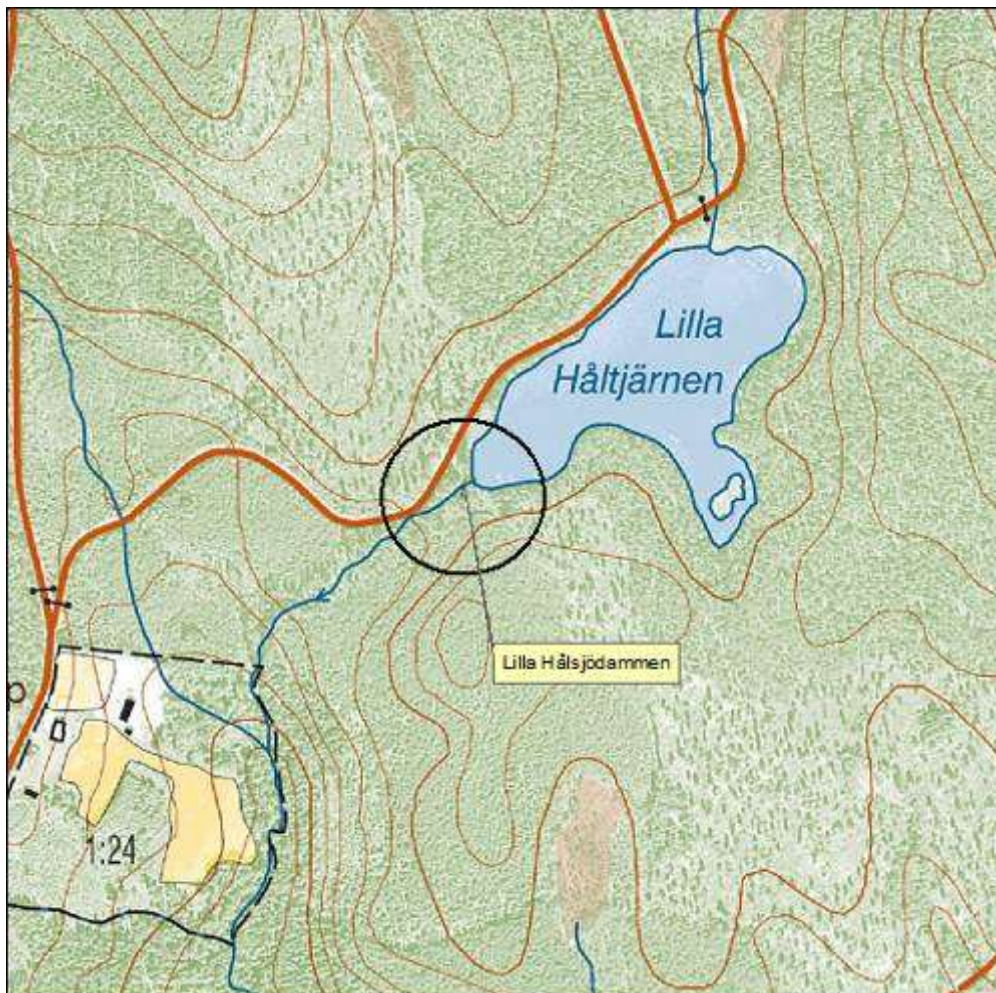

Figur 44. Sentida bebyggelse vid Övre Borgfors. Mot västsydväst.

Figur 45. Platsen för Plöjningshyttan, den efterföljande Borgforsshammaren och slutligen hyttan vid Övre Borgfors. Foto mot väster.

2.2.2 Lilla Hålsjön– Dammanläggning

Figur 46. Kartutsnitt över kulturmiljön vid Lilla Håltjärnen. Ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Vid inventeringen påträffades en damm vid Lilla Hålsjöns södra utlopp. Anläggningen, som finns dokumenterad i dammregistret, saknar legalisering. Utifrån äldre kartmaterial kan konstateras att dammen har gamla anor. Den återfinns på kartor dels från 1759 (Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-71:1), dels från 1795 där den omskrivs som *Gammal damm* (Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-ski-134).

Anläggningen är en typisk dammkonstruktion i ett biflöde till Hedströmmen. Den är omkring 40 m lång, 2-2,5 m bred och intill 0,6 m hög, bygd av jord och sten. Vallens utskov består av ett centralt placerat fast överfall av trä med rester av parallellt lagda smala plank nedanför. En sådan stötbotten eller så kallat skibord konstruerades ofta vid flottningsdammarnas utskov för att antingen förhindra

erosion eller förhindra att timret fastnar i en ojämn botten. Vid inventeringen noterades dock inga fysiska spår efter flottningsverksamhet längs med vattendraget. Syftet med dammen kan också ha varit vattenmagasinerings för nedströms belägna anläggningar. Inventeringen kunde heller inte konstatera några spår efter anläggningar nedströms Hålsjön.

Kulturhistorisk värdering

Dammen är idag inte i bruk men den har ändå en viss dämmande effekt. Området är prioriterat och skött inom Malingsbo Ekopark där den historiska dimensionen skulle medföra ett pedagogiskt mervärde. Platsens naturmiljö har ett högt upplevelsevärde med ett tydligt och relativt välbevarat historiskt dämme. Den kulturhistoriska upplevelsen är dock liten utan en koppling till ett större kulturhistoriskt sammanhang.

Området bedöms som kulturhistoriskt mindre värdefullt.

Hotbild

Restaureringsåtgärder kan utgöra ett hot mot den fysiska lämningen. Det finns en nyupptagen öppning i vallen som troligen är gjord för att främja öringens vandring upp i vattensystemet. Skogsbruket kan också utgöra ett möjligt hot mot kulturmiljön.

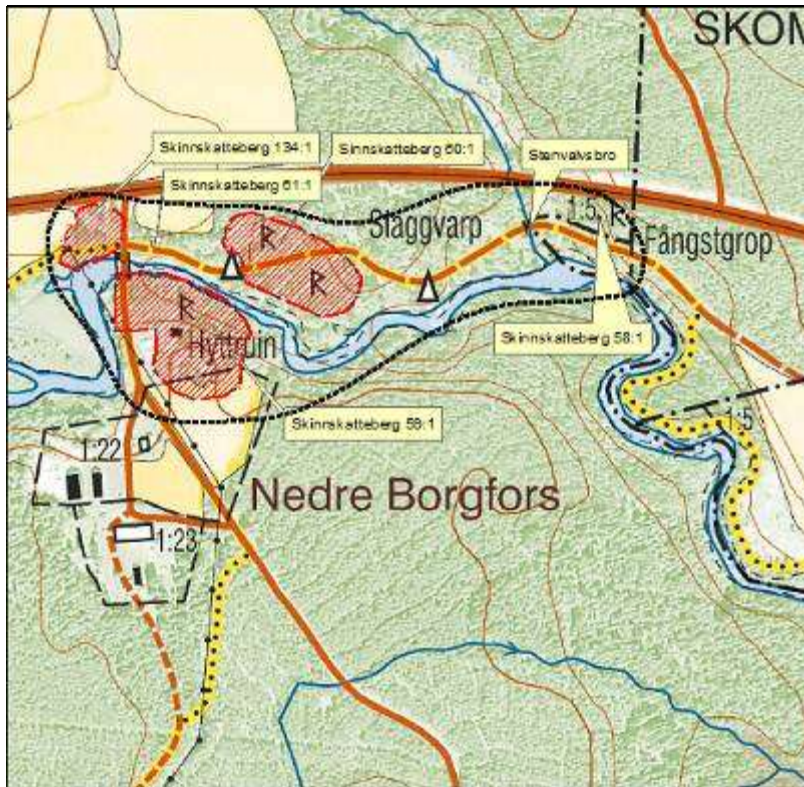
Figur 47. Utsnitt från karta ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-71:1 Geometrisk avmätning Skommarbo nr 1. 1759.

Figur 48. Dämnet vid sjön Lilla Håltjärns södra utlopp. Notera träkonstruktionen på skibordets botten.

2.2.3 Nedre Borgfors/Övre Skommarhammar/Övre Bagghammar – Hyttområde, hammarsmedja, fångstgrop för varg samt stenvalvsbro

Figur 49. Kartutsnitt över kulturmiljön vid Nedre Borgfors, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Ett välbevarat hyttområde där olika verksamheter som nyttjat vattenkraften avlöst varandra allt från 1600-talet och framåt. Inom området, på Hedströmmens södra sida finns i fornminnesregistret registrerat ett hyttområde med mer eller mindre stående ruiner och/eller grunder efter hytta och hyttpipa, rostugn, byggnadsgrunder, kolhus och bro med fördämningsvall (Skinnskatteberg 59:1). Dammen har åt norr ett flottningsutskov som tidigare var kopplat till en omkring 80 m lång träränna. Av rännan återstår inget idag. På norra stranden vid dammvallen finns bebyggelse lämningar och rester efter en hålväg (Skinnskatteberg 134:1). Vid en arkeologisk förundersökning konstaterades här fynd från perioden 1600-1800-tal. Längre österut på norra sidan finns ett område med slaggvarp (Skinnskatteberg 60:1). Längst i öster finns en fångstgrop för varg registrerad (Skinnskatteberg 58:1). Vid den första fornminnesinventeringen 1964 uppges att ytterligare en varggrop ska ha funnits, men den lär ha försvunnit vid rätning av vägen.

Genom området, på den norra stranden, löper den forna landsvägen som finns med på kartor från 1600-talet och framåt. Där vägen korsar Håltjärnsbäckens utlopp i Hedströmmen finns en välbevarad stensvalvsbro.

På platsen uppförde Mårten Skomakare 1629 en hammarsmedja med två härdar. Den fick först namnet Skommarbo Övre, senare Borgfors hammare eller Nedre Borgfors, men även namnet Baggå Övre har förekommit. Det är oklart när hammarsmedjans verksamhet upphörde. En hytta tillhörande Baggå bruk uppfördes här 1875 och var i drift in på tidigt 1920-tal.

Kulturhistorisk värdering

Området har ett högt kulturhistoriskt värde med tydliga lämningar som med skyltning skulle tillföra området ett mervärde. På platsen finns det goda förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen. Upplevelsevärdet är högt med tydliga och avläsbara lämningar. Vidare tillför vägmiljön ytterligare en historisk dimension till platsen. Området ligger i direkt anslutning till Bruksleden med parkerings- och rastplatser i anslutning till strömfåran där det även finns möjlighet till flugfiske.

Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

Hotbild

Det finns en hotbild mot de kulturhistoriska värdena om de restaureringsåtgärder som naturvården önskar utföra för att skapa vandringsfria vägar i Hedströmmen inte anpassas till kulturmiljön.

Figur 50. Utsnitt från karta ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-ski-64 Skattläggning Skommarbo nr 1, 1696.

Figur 51. Utsnitt från karta ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-71:1 Geometrisk avmätning Skommarbo nr 1, 1759.

Figur 52. Den kombinerade dammen med körbro vid Nedre Borgfors. Foto mot norr.

Figur 53. Dämmet uppströms Nedre Borgfors. Foto mot nordöst.

Figur 54. Rester efter 1875 års hytta tillhörande Baggå Bruk (Skinnskatteberg 59:1). Foto mot öster.

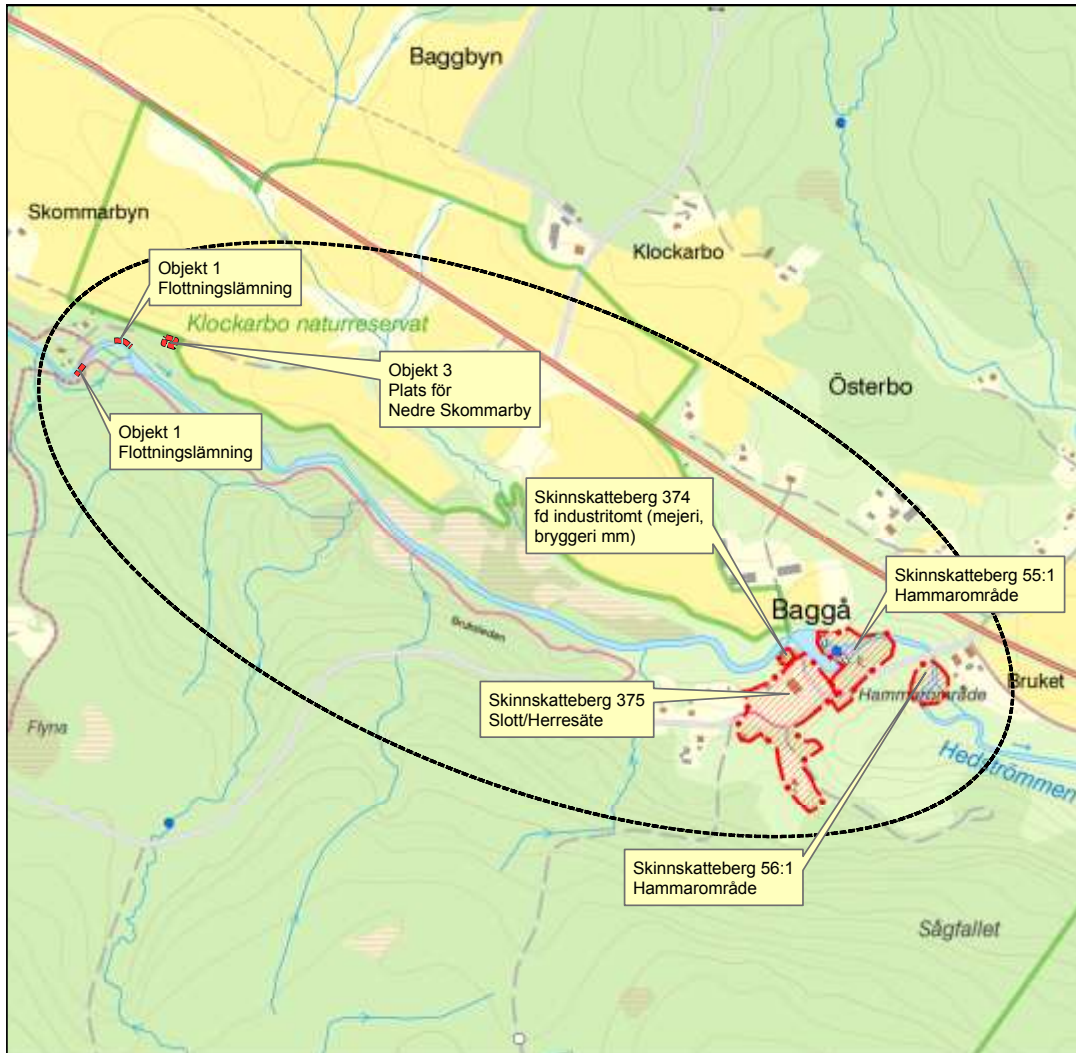

Figur 55. Damm med körbro över Hedströmmen vid den plats som idag kallas Nedre Borgfors. Foto mot väster.

Figur 56. En stenvalvsbro som inte finns registrerad i FMIS. Foto mot nordväst.

2.2.4 Baggå Bruk

Figur 57. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Baggå Bruk, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Områdets kärnvärden relaterade till vatten utgörs av två hammarområden (Skinskatteberg 55:1 och 56:1) området för brukets herrgård (Skinskatteberg 375), industritomt bestående av mejeri och bryggeri, samt flottningslämningar och plats för nedre Skommarby (utan särskilt nummer i Fornminnesregistret).

Hammarområdet 55:1 består av hammarsmedjegrund, klensmedjegrund, husgrunder samt fördämningsvall. Vid fördämningsvallen i ett av utskoven finns rester av en flottningsränna bevarade. På en holme, som ingår i fördämningsvallen, är ett lusthus uppfört.

Inom hammarområdet 56:1 finns en sågruin. Sågen har troligtvis föregåtts av en hammarsmedja. Här finns också en grunden till en vattendriven kvarn bevarad.

Bruksherrgården uppfördes 1862 i nyklassicistisk stil. Byggnaden består av två våningar och är uppförd i gulputsad sten med vit putsdekor. Till bruksherrgården finns en park, arbetarbostäder och ett ladugårdskomplex.

I början av 1900-talet ökade timmertransporterna vilket gav upphov till flottningsleden i Hedströmmen. Flottningsleden togs ur bruk under 1960-talet. Många av flottningens anläggningar är i dag raserade och få sår finns kvar. Det finns också behov av specialinventering.

Dryga kilometern uppströms Baggå har påträffats lämningar som troligen härstammar från denna verksamhet. Lämningarna utgörs av två strandskoningar (objekt 1 och 2) på respektive sida av vattendraget. Båda objekten består av intill två stockvarv liggande timmer med tvärgående stockar vilka tillsammans bildar en mot vattnet vettande kistliknande konstruktion som håller jord och stenmaterialet i strandkanten på plats.

På norra sidan om Hedströmmen, omkring 60 m NO om dessa anläggningar ligger bebyggelselämningar som utgjort platsen för den tidigare gården Nedre Skommarbyn. Både Nedre och Övre Skommarbyn finns med i det äldsta kartmaterialet från 1600-talet och redovisas på 1759 års karta som $\frac{1}{4}$ frälsehemman under Baggå, där åborna delvis skattar genom dagsverken på godset.

Bebyggelseresterna, utgörs av fler husgrunder, varav en med ett spismursöse (troligen boningshuset), markeras av en stensyll av med huggna stenar. Det biologiska kulturarvet i form av olika växtslag signalerar tydligt bebyggelsens lokalisering. Tomten har tidigare även omfattat ett område på norra sidan om den intilliggande vägen, men detta parti är uppodlat och inga spår efter bebyggelse finns idag synliga. Vägen, som delvis sammanfaller med äldre vägsträckor, löper på åbrinkens krön utmed Hedströmmen. Till stora delar ingår de äldre vägbankarna i Bergslagsleden. Denna ger kulturmiljöerna i området en extra dimension genom att knyta samman, inte bara fysiskt, utan även på ett mer subtilt sätt peka på de historiska samband som finns mellan objekten.

Hammarna vid Baggå anlades år 1629 och 1634. Vid mitten av 1700-talet bestod bruket av två stångjärnshammare och fyra härdar. Under 1840-talet ledes bruket av brukspatron C J Holmkvist och utvecklades under dennes regi till en av de största stångjärnstillverkarna i Västmanland. I slutet av 1800-talet fanns vid Baggå bruk två franchisecomté-härdar och stångjärnshammare, mejeri, kvarn och såg. Drivkraften till verkstäderna utgjordes av femvattenhjul och en twin Francisturbin. Till bruket hörde även järnmalmsgruvorna östra och Västra Älgtoprsgruvorna, Norra Skärsjögruvan, Skilå Blankagruvan och Ulrikagruvan. Bruket lades ner 1910.

Kulturhistorisk värdering

Baggå är ett exempel på en bruksmiljö där herrgård, ekonomibyggnader och arbetarbostäder ingår. De vattendrivna verksamheterna ligger i dag i ruiner, men upplevelsevärdet är högt med tydliga och avläsbara lämningar. Lusthuset och flottningslämningen är exempel på objekt som sällan finns bevarade.

Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

Hotbild

Det finns en hotbild mot de kulturhistoriska värdena om de restaureringsåtgärder som naturvården önskar utföra för att skapa vandringsfria vägar i Hedströmmen inte anpassas till kulturmiljön.

Figur 58. Dammspegeln invid Baggå herrgård.

Figur 59. Strömfåran och lusthus vid Baggå.

Figur 60. Baggå herrgård.

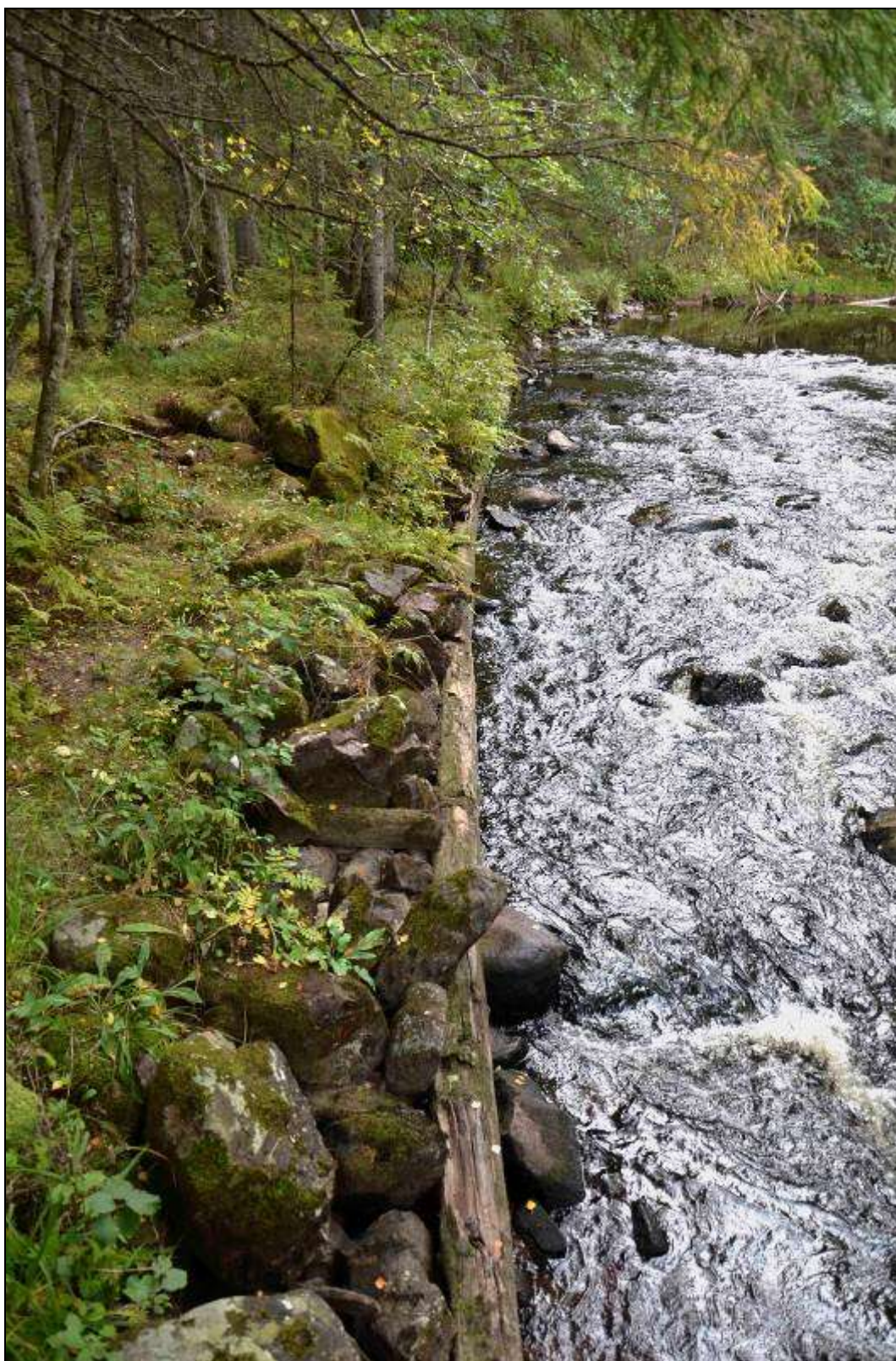

Figur 61. Strömfåran med lusthuset till vänster.

Figur 62. Timmerränna.

Figur 63. Detalj av strandskoning (objekt 1) med tydliga tvärgående stockar för stabilitet.

Figur 64. Strandskoning i Hedströmmen, nedanför Skommarbyn (objekt 2).

Figur 65. Detalj av objekt 2 som visar konstruktionen med återanvänt timmer.

Figur 66. Lämningar efter Nedre Skommarbyn (objekt 3).

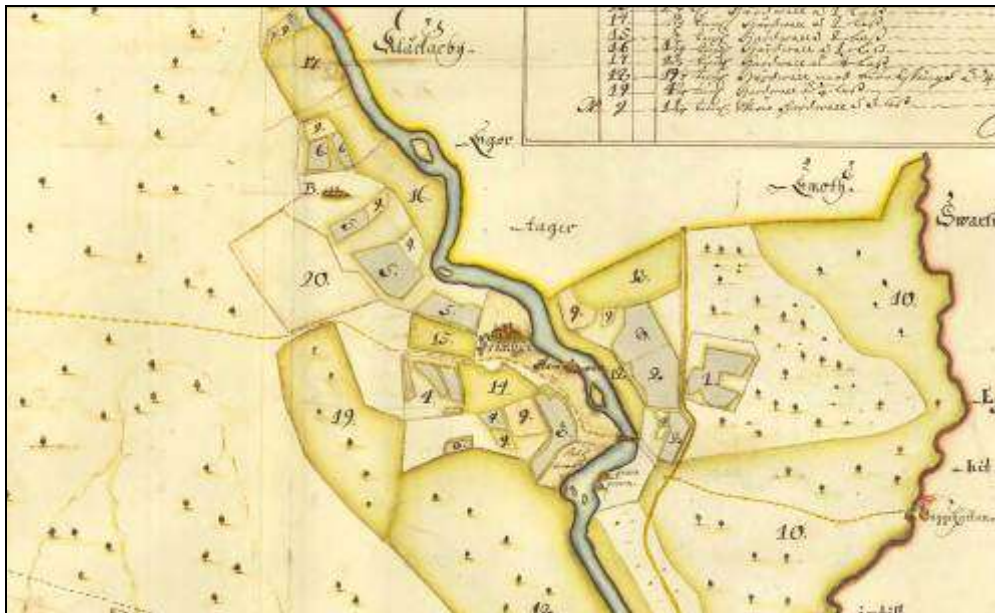
Figur 67. Husgrund efter boningshus på Nedre Skommarbyn.

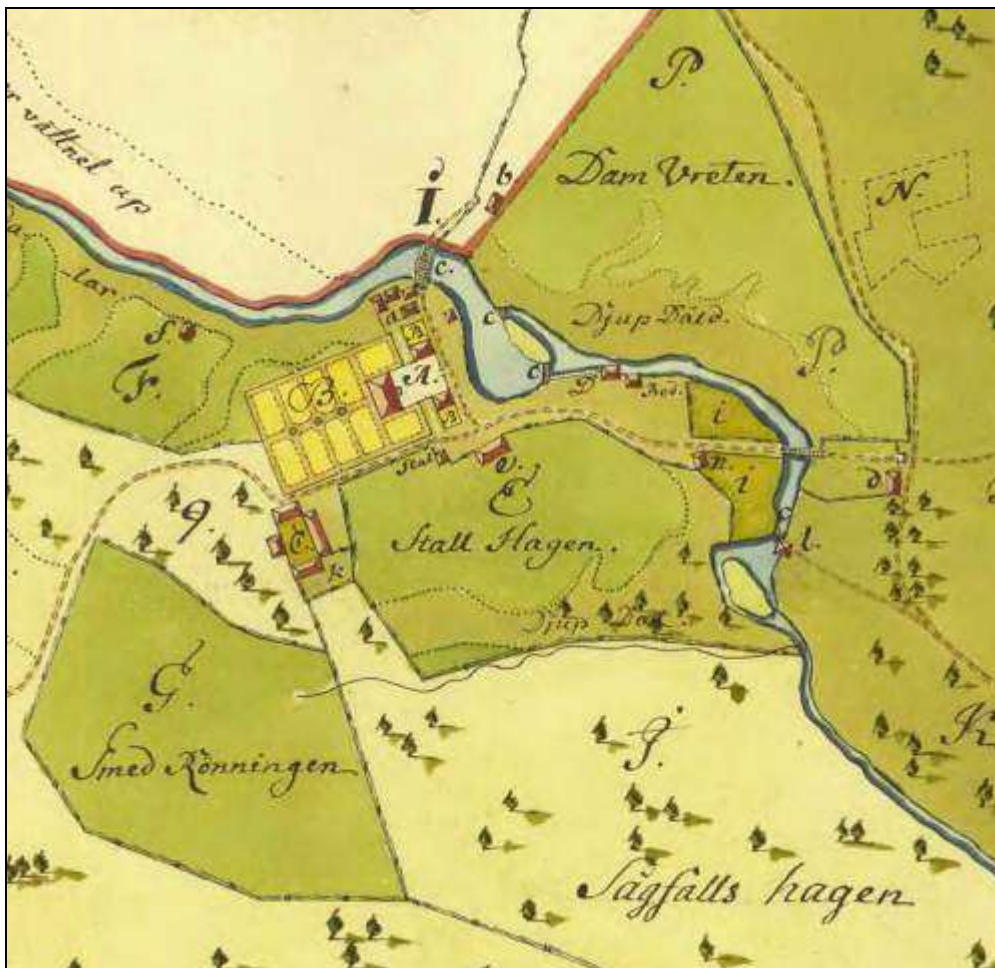

Figur 68. Del av den forna landsvägen med gårdstomten till Nedre Skommarbyn längst upp till vänster i bild. Notera rester efter den björkallé som kantat vägbanken.

Figur 69. Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-61:1, Geometrisk avmätning, Prästbyn nr 1, 1696.

Figur 70. Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-61:3, Avmätning av Prästbyn nr 1, 1752.

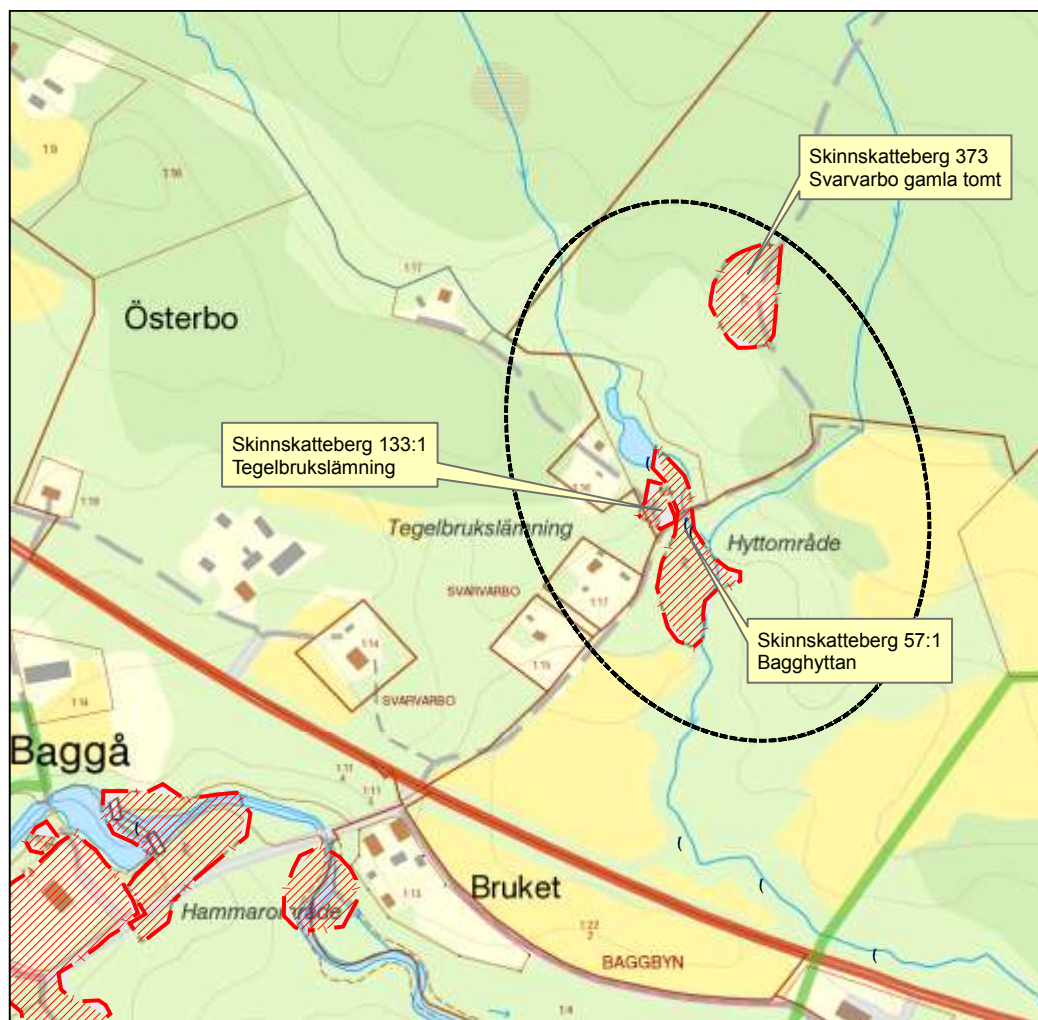
Figur 71. Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-61:4, gränsbestämning omkring Prästbyn nr 1, 1791.

Figur 72. Lantmäteristyrelsens arkiv:T54-71:1, geometrisk avmätning, Skommarbo nr 1, 1759. Kartmarkering för Skommarbo Nedre vilket motsvara läget för objekt 3. Notera att tomten ursprungligen ligger på ömse sidor om dåvarande väg.

2.2.5 Bagghyttan-Svarvarbo – Hyttområde, Tegelindustri samt övergiven bytomt

Figur 73. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Baggå Bruk, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Utnyttjande av vattenkraft för en hytta och en tegelindustri samt en idag övergiven plats för byn Svarvarbo. En hytta omnämns i Baggemarken dels redan 1564, dels att en hytta funnits i Baggå 1625. På platsen finns på kartor daterade till 1696 över Prästbyn och Klockarbo en hytta med namn Baggehyttan. Verksamheten lär ha upphört 1747. Nordväst om hyttområdet ligger ett f d tegelbruk. Anläggningarna finns inte med på 1752 års karta över Prästbyn utan omnämns först 1791 med texten Tegel Bruk (Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-61:4).

Hyttområdet, som består av en hyttkulle, två slagghvarp samt en vattenränna och dammvall (Skinskatteberg 57:1), ligger på ömse sidor om hyttbäcken och på norra och södra sidan om den mindre skogsväg mot Svarvarbo som skär genom området. Väster om hyttan och på norra sidan om vägen finns de otydliga resterna

efter det senare tegelbruket som skadats vid byggandet av tillfartsväg till fritidshus (Skinnskatteberg 133:1). Om man fortsätter drygt 200 m nordost längs med vägen kommer man till Svarvarbo gamla bytomt (Skinnskatteberg 373). År 1616 fanns i det närbelägna Forsbyn en *Matz Swarfuare* och det antas att denne svarvare bröt ny mark och skaffade sig eget boställe. Bebyggelsen övergavs på 1940-talet då invånarna flyttade till Skraddarbo.

Kulturhistorisk värdering

Fornlämningarna har ett vetenskapligt värde och är skyddade enligt KML. Upplevelsevärdet av de enskilda lämningarna är dock mindre. Mycket på grund av att område är beväxt med sly. Det finns förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen om området röjdes upp och skyltades. Området ska upplevas tillsammans med bebyggelse lämningarna, vilka hålls samman av den äldre vägsträckan. Platsen nyttjas inte idag men gränsar till fritidshustomt.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Naturvårdande restaureringsåtgärder bör anpassas till kulturmiljön. Området utgör också fornlämning och ingrepp kräver tillstånd i enlighet med KML. Området är starkt igenväxt av sly. Expanderande fritidsbebyggelse i området kan också utgöra ett hot om den inte anpassas efter fornlämningsmiljö.

Figur 74. Utsnitt ur Lantmäteristyrelsens arkiv T54-41:1 Geometrisk avmätning Klockarbo nr 1, 1696.

Figur 75. Lämningar efter Bagghyttan med slagghvarp på ömse sidor om bäckfåran. Foto mot norr.

Figur 76. Detalj av dammkonstruktionen med jordfylld träkiskta. Foto mot norr.

Figur 77. Senare bättring av dammens mittparti. I bakgrunden skymtar en äldre del av anslutningsdammen av jord och sten. Foto mot öster.

Figur 78. Bagghyttans damm i bakgrunden med grävd kanal till vänster. Foto mot norr.

2.2.6 Västra Skälsjön – område med damm och kolningsanläggning

Figur 79. Kartutsnitt över kulturmiljön vid Västra Skälsjön, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Vid Västra Skälsjöns utlopp finns ett registrerat vandringshinder för fisk i form av en tröskel för sjöpassage. Vid inventeringen kunde konstateras att den även består av en 25 m lång dammvall av jord och sten. I vallen finns en 1,3 m bred öppning. Intill och sydöst om vallen påträffades en rektangulär kolbotten (7 m i sida och 0,5 m hög). Det kulturhistoriska sammanhanget är inte klarlagt. Dammvallen finns markerad på en karta från 1795 (Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-ski-134).

Kulturhistorisk värdering

Det finns små förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen. Dämmet ligger otillgängligt till för besökare. Upplevelsevärdet är också litet då anläggningarna är relativt otydliga. Det krävs skyltning för att förstå vad man ser tillika med en förklaring av det kulturhistoriska sammanhanget.

Området bedöms som kulturhistoriskt mindre värdefullt.

Hotbild

Skogsbruket utgör en hotbild mot lämningarna då dessa kan skadas vid de skogliga åtgärderna.

Figur 80. Dämmet vid Västra Skälsjöns utlopp finns redan med på en karta från 1795. Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-ski-134.

Figur 81. Västra Skälsjöns utlopp med öppning i dammvallen. Foto mot väster.

Figur 82. Rektangulär kolbotten omgiven av vall. Foto mot öster.

2.2.7 Skräddarbo – hyttområde och torplämningar

Figur 83. Kartutsnitt över kulturmiljön kring skräddarbo hytta, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

I områdets södra del finns ett hyttområde (Skinnskatteberg 63:1) samt torplämning (Skinnskatteberg 132:1). Tillsammans med ytterligare ett torp (Björnkärret) och bebyggelseämningar med tillhörande vägar och stenbro (ej registrerat) belägna uppströms Järån utgör området en miljö där den tidiga järnhanteringen lagt grunden för en åtminstone 400-årig bebyggelsehistoria. Enligt uppgift finns i Skräddarbo en hammare mellan 1607-1663 och en hytta 1615-1697.

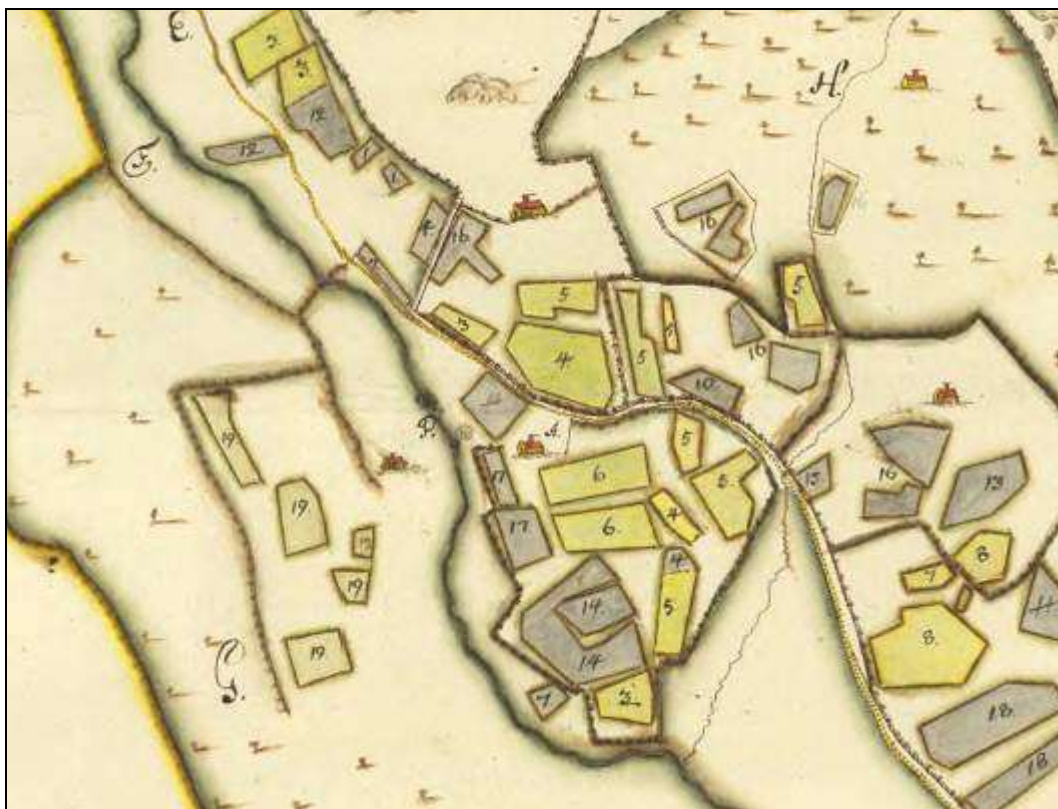
Kulturhistorisk värdering

Det finns förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen i området som har ett högt vetenskapligt värde med lång kontinuitet.

Upplevelsevärde bedöms som ringa i hyttområdet då de synliga resterna efter järnhanteringen som är diffusa kan för en lekman och te sig svåra att sätta in i sitt sammanhang. Den senare bebyggelsehistorien med tydlig spår av hus och vägar hyser däremot höga upplevelsevärden. Området nyttjas fortfarande för boende.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.*Hotbild*

Området utgör fornlämning. Enligt bestämmelser i KML får inga åtgärder utföras inom området utan tillstånd. Detta gäller byte av vägtrummor såväl som strängsling för betesdjur. Ovarsamt skogsbruk på och invid lägenhetsbebyggelsen Björnkärret kan utgöra ett hot mot bebyggelse-lämningarna.

Figur 84. Lantmäteristyrelsens arkiv T54-72:1 Geometrisk avmätning Skräddarbo nr 1, 1696. Redan på 1600-talet finns bebyggelse etablerad på ömse sidor om bäcken invid hyttan.

Figur 85. Ur Rikets Allmänna kartverk: Häradsekonomska kartan J112-82-7, Blad Baggå 1905-11. På kartan framgår läget på torpet Björnkärret, den äldre vägsträckningen samt bebyggelselämningar längs vägen.

Figur 86. Hyttslag i Järån vid Skräddarbo. Foto mot sydöst.

Figur 87. Relativt nylagda vägtrummor i Järån vid Skräddarbo hyttområde. Foto mot nordväst.

Figur 88. Diffusa lämningar av hyttan vid Skräddarbo (Skinskatteberg 63:1). Foto mot nordväst.

Figur 89. Källargrunder vid torpet Björnkärret. Foto mot norr.

Figur 90. Grund efter boningsshus vid Björnkärret. Foto mot söder.

Figur 91. Bebyggelseämningar med kvarstående kulturväxter beläget sydöst om torpet Björnkärret. Foto mot norr.

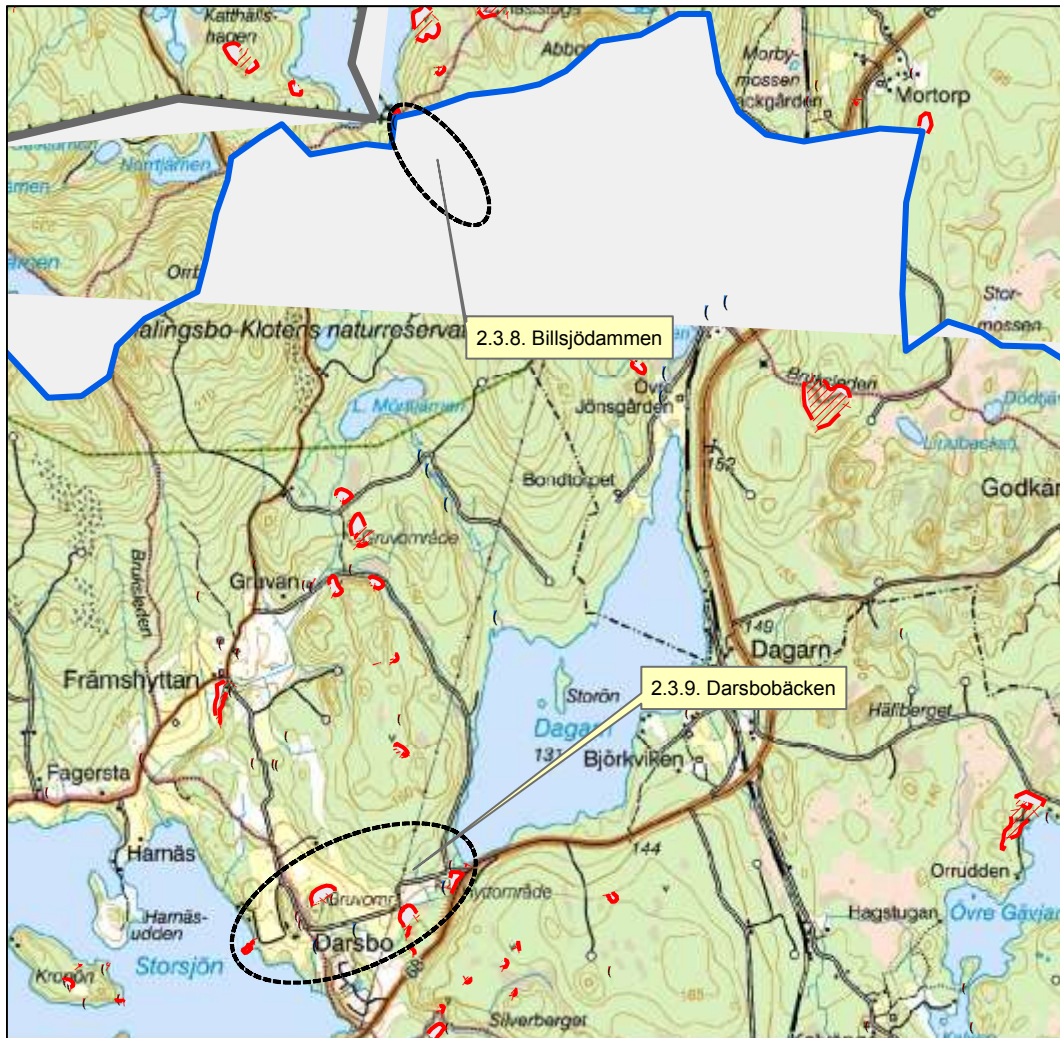

Figur 92. Stenbro över dike strax sydöst om Björnkärret. Foto mot sydväst.

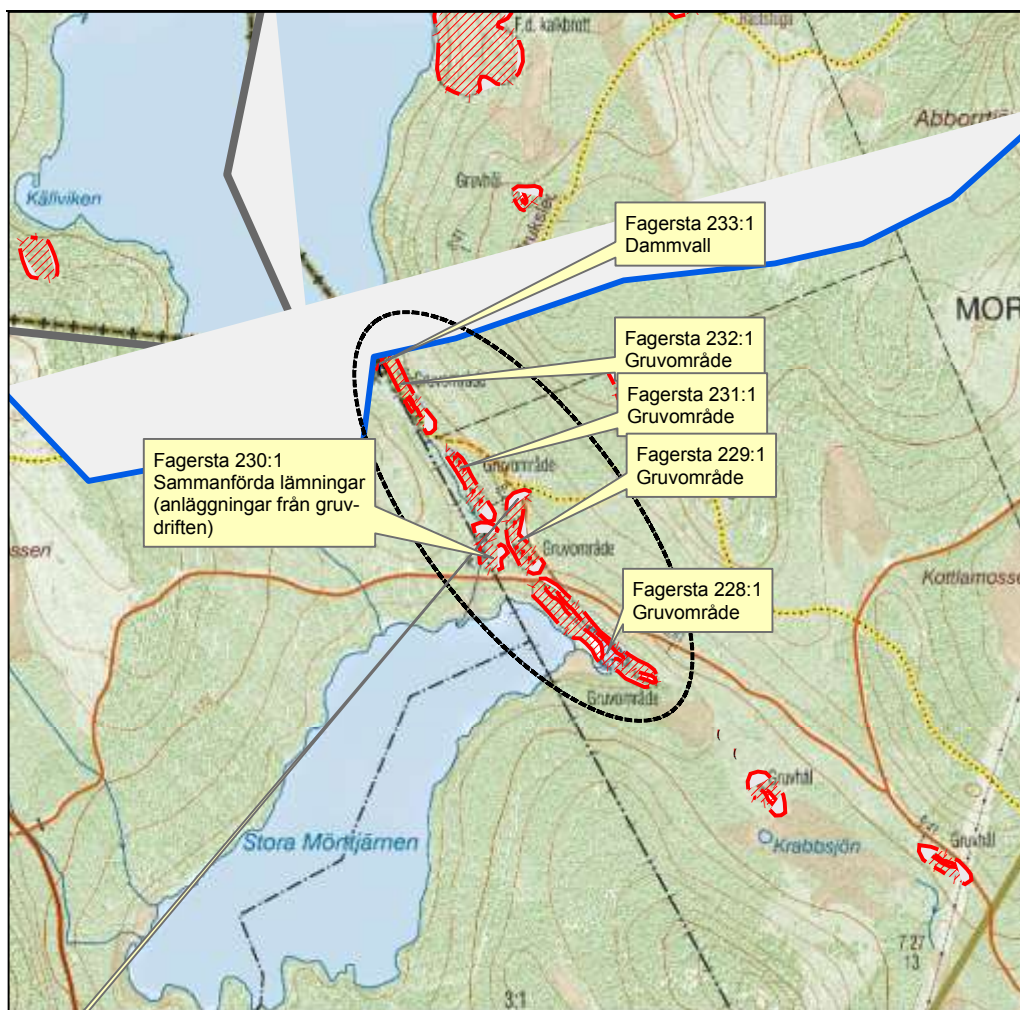
2.2.8 Billsjödammen– damm och gruvområde

Figur 93. Karta över kulturmiljösystemet Billsjödammen och Darsbobäcken, ej skalenligt.

Damm och gruvor uppe vid Billsjöns södra utlopp bildar tillsammans med andra kringliggande gruvområden och den nedströms liggande Darsbo ett sammanhängande kulturmiljösystem där järnhanteringsens alla produktionsled finns representerade längs med vattendraget.

Billsjön rinner via Stora och Lilla Mörttjärnen och Mörtbäcken ner i sjön Dagarn där den via Darsbobäcken avvattnas i Storsjön. De två kulturmiljöernas ska värderas utifrån den större kontext de ingår i men presenteras här var för sig i olika kapitel (2.3.8 respektive 2.3.9) med början i norr, vid Billsjön.

Figur 94. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Billsjödammen och kringliggande gruvområden, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

En gruvmiljö med lång tradition. Inom och i närområdet kring Billsjödamm finns talrika gruvor där vissa har belägg från åtminstone 1600-tal.

Dammen, som är placerad vid Billsjöns södra utlopp, återfinns på en sockenkarta från 1688 och hänger sedan med i kartmaterialet långt fram i tiden. Längs östra sidan om Mörtsjöbäcken finns registrerat en räkka gruvor och gruvområden med dateringar från 1600-talet och framåt (Fagersta 228:1-232:1). Några hundra meter sydöst om området finns den forna platsen för gruvbyn Moren.

Kulturhistorisk värdering

Det finns goda förutsättningar att med enkla medel förmedla den kulturhistoriska berättelsen på platsen. Med kartor och fakta, möjligen i samband med Bruksleden

och/eller skyltar kan besökaren få en glimt av en gruvmiljö från 1600-talet. Dammen används idag för sjöreglering och fungerar även som bro över bäcken där Bruksleden tangerar Billsjön. Området är lättillgängligt med bilväg, mindre skogsvägar och stigar, både till dammen och gruvområdena.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Det finns en hotbild mot de kulturhistoriska värdena genom att dammen är ett utpekad vandringshinder för fisk. Framför allt gruvområdet är igenväxt av sly och skulle med fördel röjas fram, både ur pedagogiskt och ur säkerhetsmässig synpunkt.

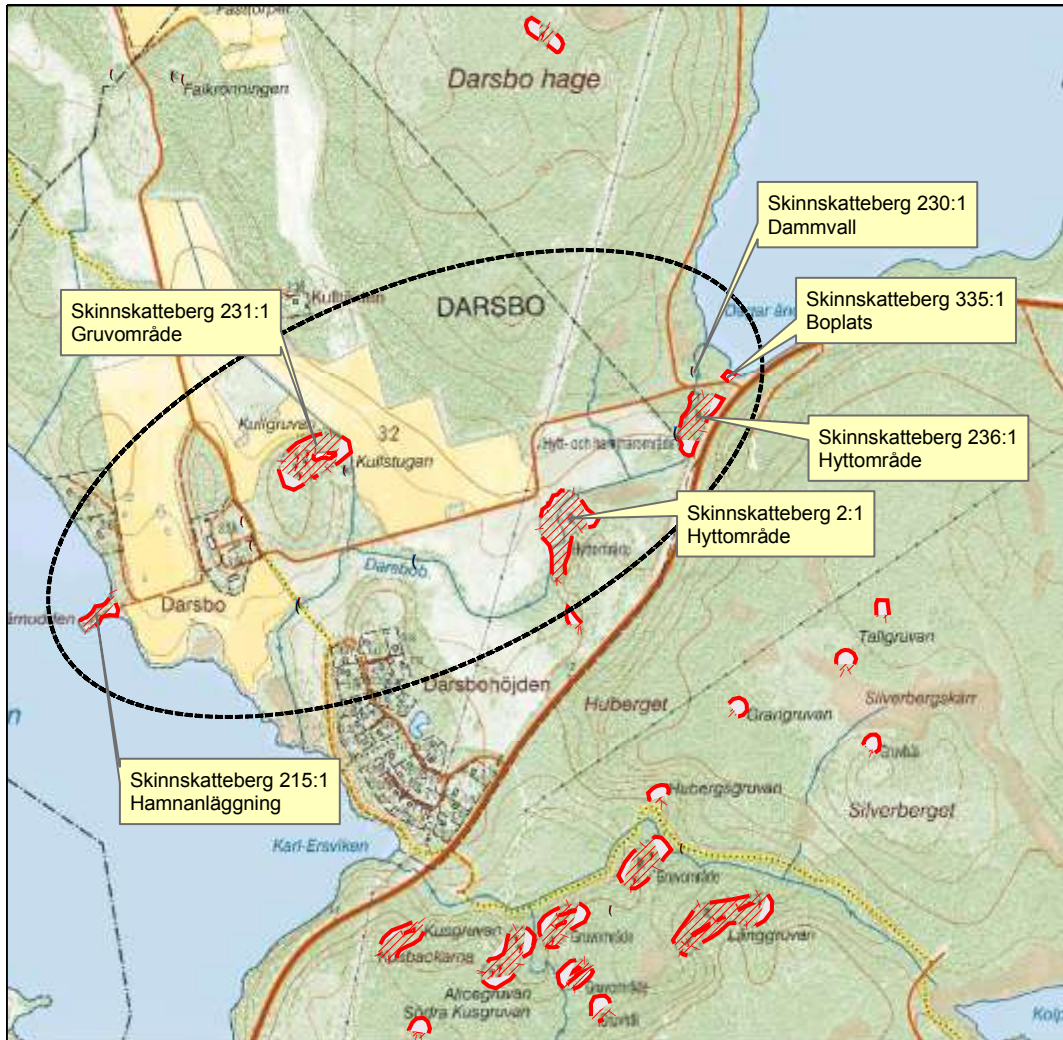
Figur 95. Dammanläggning vid Billsjöns södra utlopp (Billsjödamm) markerad på karta ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:49-51, Sockenkartor över Skinnskatteberg socken, 1688.

Figur 96. Dagens Billsjödamm. Foto mot sydöst.

2.2.9 Darsbobäcken – en sammanhållen miljö med spår efter järnproduktionens alla moment tillika med spår efter förhistorien

Figur 97. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Darsbobäcken, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

I området mellan Dagarns södra utlopp och Storsjön löper Darsbobäcken som rymmer ett flertal tidigt etablerade ”industrier”. På den relativt korta sträckan påträffas rester efter minst två hammare och en hytta. Vidare finns två dammar, en stenbro samt indikationer på en förhistorisk boplats. Här ligger även byn Darsbo (Darsboda) med äldsta belägg från 1540-tal. Kring byn ligger åtskilliga gruvor och gruvområden som sannolikt levererade malm till anläggningarna i bäcken. På en udde i Storsjön finns en kajanläggning som fungerat som utskleppningsplats för järnet från både Darsbo och Främshyttan (Skinnskatteberg 215:1).

Vid Dagarns södra vik och intill utloppet i Darsbobäcken har hittats sot och skärvsten i strandkanten (Skinnskatteberg 335:1). Det skyddade läget tillsammans med fyndet stärker indicierna för en förhistorisk boplats. Vid inventeringen kunde inte några spår efter dessa fynd påträffas vilket berodde på det höga vattenståndet. Den höga vattennivån orsakade översvämning både vid inloppet av och längs med bäcken vilket gjorde det svårt att besikta den fördämning som ligger omkring 70 m nedströms Dagarns utlopp (Skinnskatteberg 230:1). Dammanläggningen ska enligt fornminnesregistret utgöras av två cementfundament med järn för dammlucka och resterna efter ett reglat hus av trä. På dels en skattdäckningskarta från 1696 (Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-ski-23), dels en geometrisk avmätning från 1696-97 (Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-13:1), båda över Darsbo nr 1-2, finns dammen markerad.

Nedströms ligger rester av ett hytt- och hammarområde (Skinnskatteberg 236:1) bestående av en hyttruin, två rostningsgropar, två dammvallar, en husgrund, två slaggvarp och spridda slaggförekomster. I det ena slaggvarpet finns hyttslag och i den andra har identifierats slagg från en hammare. På den ena av 1600-talskartorna (geometrisk avmätning) saknas både hytt- och hammarmarkering medan det på skattdäckningskartan är en hammarsymbol utritad vilket borde vara läget för Darsbo övre hammare.

Ytterligare nedströms ligger nästa område med en hytta, bestående av en förmodad hyttruin, en dito rostugns lämning, två slaggvarp, en husgrund samt två källare (Skinnskatteberg 2:1). På den geometriska avmätningen redovisas här en hyttsymbol, men däremot ingen hammare. Intill och nordväst om det registrerade hyttområdet är på 1600-talskartorna den östra av Darsbos två gårdar markerad, men uppges här som öde. Vid besiktningen kunde inga synliga rester efter gårdstomten iaktas.

Några hundra meter nedströms hyttområdet påträffades vid fältbesöket rester efter stenbro alternativt dämme (objekt 1). Det har inte gått att få fram vare sig kartuppgifter eller dokumentation på anläggningens funktion eller ålder men det skulle kunna finnas en koppling till den nedströms belägna kvarn som omnämns på 1696 års geometriska avmätning. På kvarnplatsen är i fmsi registrerat en fördämningsanläggning bestående av två på ömse sidor om bäcken belägna dammarmar av huggna stenar (Skinnskatteberg 225:1). Mellan armarna och i bäckfåran finns en stenkista uppbyggd av huggen sten. Anläggningen uppges ha använts för att driva ett mindre kraftverk, men det är troligt detta är rest efter kartans kvarn.

Den andra av de två hustomter som finns redovisade på båda 1600-talskartor ligger strategiskt placerad på en höjd strax intill Storsjöns strand.

En hytta finns omnämnd redan 1540 och det finns uppgifter i Atlas över Sveriges Bergslag att Darsbo under perioden 1553-1556 varit kronobruk. Vidare att det under 1500-talets senare del har vid Darsbo hytta funnits verksamma grytgjutare och lodstöpare som försörjdes med malm från intilliggande gruvor. Det uppges att 1610 uppförs två stångjärnshammare samtidigt som en hytta omnämns. Fjorton år

senare, 1624, uppförs Darsbo nedre hammare. Det här innebär att minst tre hammare har legat vid bäcken. Under 1700-talet läggs större delen av verksamheten ned i och med att den övre hammaren försvinner ur rullorna 1777.

Kulturhistorisk värdering

Det finns goda förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen i området. Spåren är påtagliga och komplexa och visar på platsens långa kontinuitet samt många dimensioner av bergsbruket. Upplevelsevärdet bedöms som stort i hytt- och hammarområdena då de synliga resterna efter järnhanteringen är relativt konkreta även för en lekman. Lämningarna kan dock vara svåra att utan ytterligare information sättas in i sitt kulturhistoriska sammanhang. Delar av och intilliggande områden nyttjas fortfarande för boende, både permanent och fritidsboende. Vägar och stigar är populära promenadstråk.

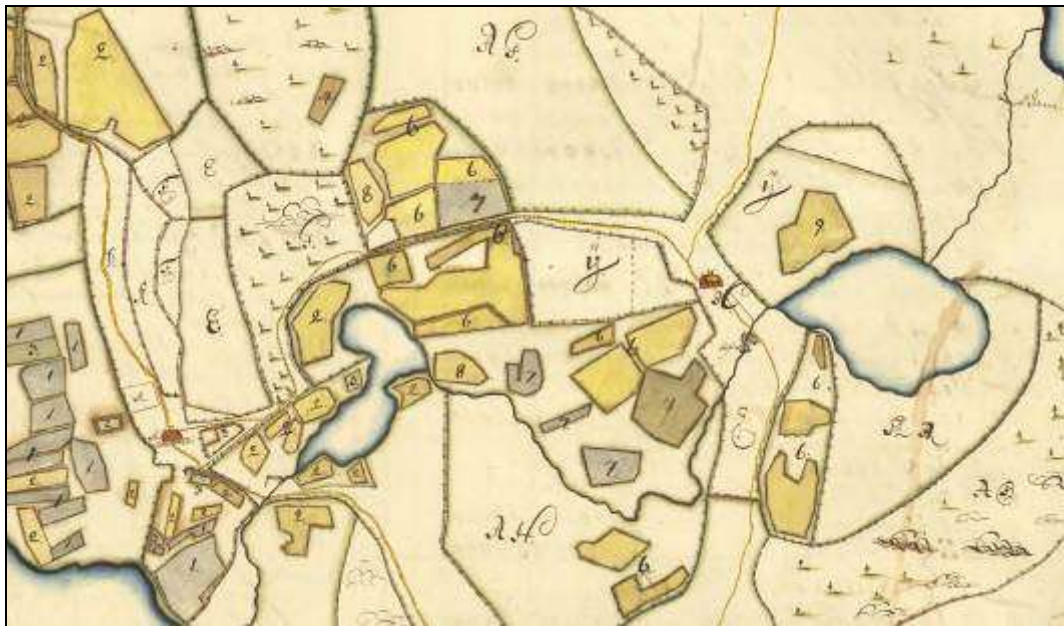
Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

Hotbild

Ett ovarsamt skogsbruk, utpekade vandringshinder för fisk i bäcken samt expanderande fritidsbebyggelse utgör tydliga hot mot kulturmiljön.

Figur 98. Ur Lantmäteristyrelsen arkiv T8:49-51, Sockenkartan över Skinnskatteberg socken, 1688. Vid bäcken finns, förutom två hammare och en hytta, även gruvor och bebyggelse.

Figur 99. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv T54-13:1, Geometrisk avmätning Darsbo nr 1-2, 1696-97.

Figur 100. Detalj från föregående karta som visar läge för kvarn vid den registrerade dammen (Skinskatteberg 225:1). Ur LMV akt T54-13:1, Geometrisk avmätning Darsbo nr 1-2, 1696-97.

Figur 101. På andra sidan vattendraget syns resterna efter slagvarp inom hyttområdet Skinnskatteberg 236:1. Foto mot sydväst.

Figur 102. Rest av damm och/eller bro (objekt 1) liggande nedströms hyttområdet Skinnskatteberg 2:1. Foto mot väster.

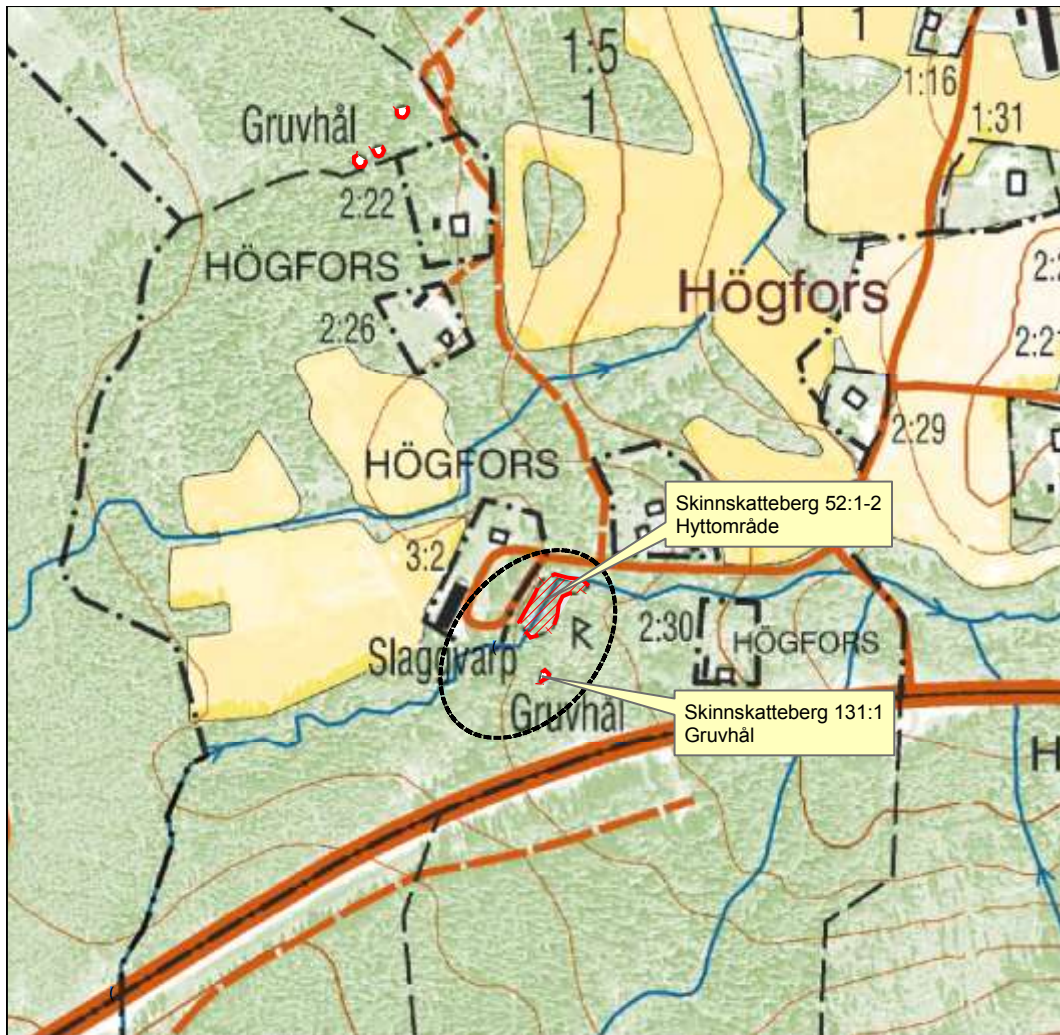
Figur 103. Nedströms objekt 1. Foto mot öster.

Figur 104. Registrerad fördämningsanläggning (Skinskatteberg 225:1) fungerar idag som gångbro över Darsbobäcken. Fördämningsanläggningen är troligen identiskt med den kvarn som omnämns på 1696 års geometriska karta. Observera hjulgraven längs bort och till vänster i bild. Foto mot norr.

2.2.10 Nedre Högfors – hytt- och hammarområde

Figur 105. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Högfors, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Vid Högfors finns ett hyttområde registrerat (Skinskatteberg 52:1-2) bestående av två hyttruiner, ett malmupplag och ett slaggvarp. Nedströms hyttområdet finns två jordkällare som delvis är uppförda av slaggsten. Det finns uppgifter om en hytta i Högfors redan 1541, men om det är den övre eller nedre som avses är inte klarlagt. Hyttan finns på karta från 1696, men är inte längre med på 1700-talskartorna. En uppgift anger 1658 som nedläggningsår. Även en hammare lär ha funnits i bäcken, men inga lämningar har återfunnits. Söder om hyttan ligger ett gruvhål med namnet Riagruvan (Skinskatteberg 131:1).

Kulturhistorisk värdering

Hyttlämningen har visserligen ett vetenskapligt värde men får ett ringa upplevelsevärde eftersom de diffusa anläggningarna inte bara är svåra att upptäcka utan även är knepiga för en lekman att sätta in i ett kulturhistoriskt

perspektiv. Området har små möjligheter att förmedla den kulturhistoriska berättelsen.

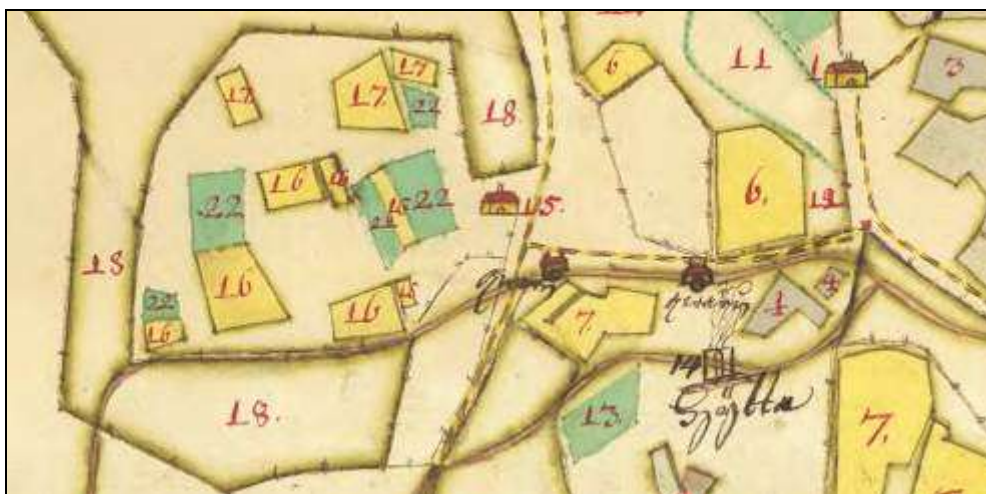
Området bedöms som kulturhistoriskt mindre värdefullt.

Hotbild

Inget direkt hot finns mot miljöns kulturhistoriska värden, möjligen kan en ovarsam röjning påverka de otydliga lämningarna invid strandbrinken. Restaureringsåtgärder kan utgöra ett hot mot de fysiska lämningarna. Samtliga markningrepp inom fornlämning kräver tillstånd i enlighet med KML.

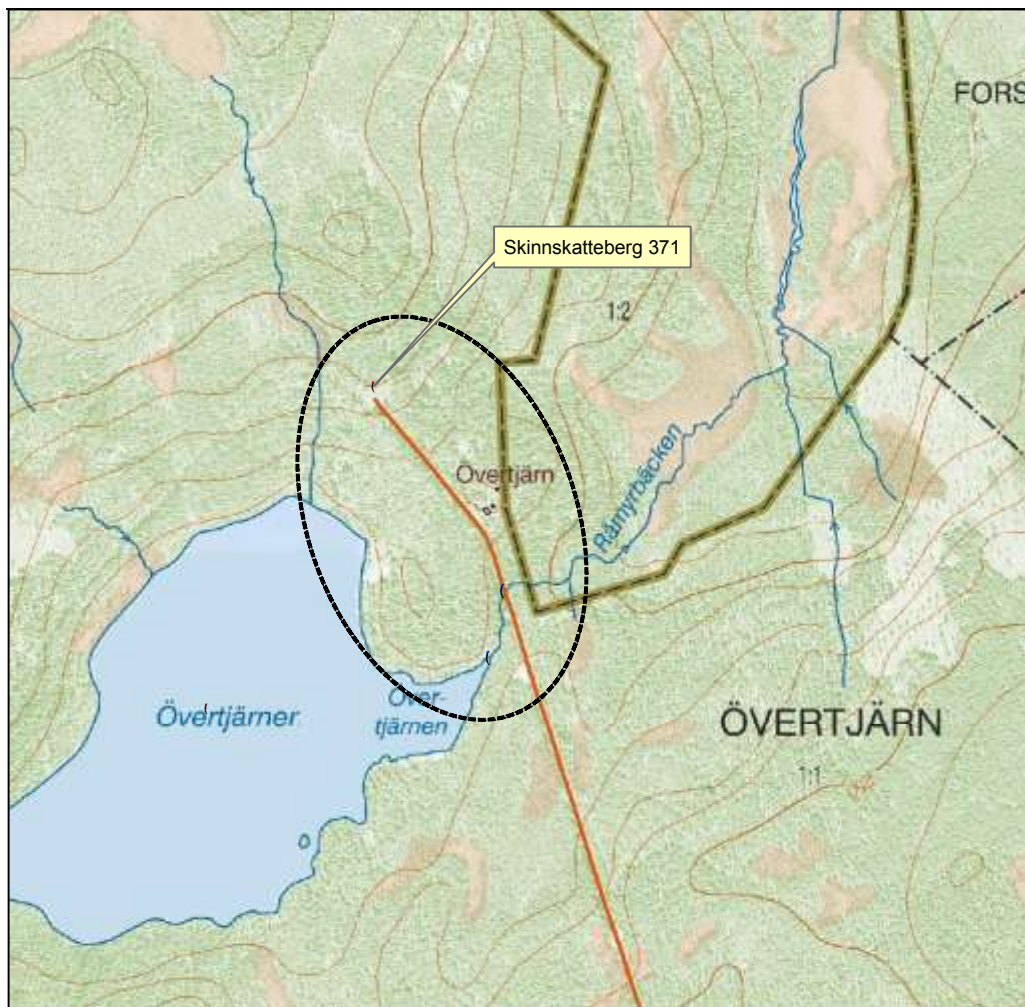
Figur 106. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:49-51, Sockenkartan över Skinnskattebergs socken 1688 med hytta och bebyggelse markerad.

Figur 107. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv T54-36:1, Geometrisk avmätning 1696, Högfors nr 1-3 med hytta, kvarnar och bebyggelse.

2.2.11 Övertjärn – Lämningar efter en skogsgård etablerad på 1600-talet

Figur 108. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Övertjärn, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Gården Övertjärns äldsta belägg är från 1646 (Öffwerkenna). Något senare, på en geometrisk avmätning från 1696, redovisas ett 3/4 kronoskattehemman med inte mindre än fyra torp på ägorna; Lars Erssons Tårp, Olof Erssons Tårp, Eric Ehrssons Tårp samt slutligen Michels Tårp (Skinskatteberg 371) som ligger några hundra meter norr om gården. På samma karta finns även en kvarn redovisad i Råmyrbäcken söder om nuvarande byggningen. Vid besiktning konstaterades att omkring 5 m öster om bilvägen finns rester efter den äldre vägbanken och där denna korsar bäcken ska kvarnen ha legat. Eventuella lämningar förstördes troligen i samband med anläggandet av den nya sträckan.

Bebyggelsen består idag av två timmerhus varav det ena används som fritidsbostad. I norr där bilvägen slutar i en vändplan har ett av de fyra torpen

legat. Omkring femtio meter mot nordost finns lämningar efter både ekonomibyggnader och kallkälla.

I området kring Övertjärn finns gott om gruvhål och gruvområden, vilket troligen är orsaken till gårdens ursprungliga lokalisering till platsen. Det var heller ingen obygd ur befolkningshänseende för 1737 fanns enligt husförhörslängderna hela sex familjer bosatta i Övertjärn.

Kulturhistorisk värdering

Området nyttjas fortfarande för fritidsboende och intill markerna gränsar ett naturreservat. Det finns goda möjligheter att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen. Upplevelsevärdet är stort både ur natur och kulturhistoriskt perspektiv. Skogen, som är gammal och avverkningsmogen, ger en extra dimension till platsen med fri sikt och mossklädd mark. Lämningarna är lätta att se och sättas in i en kulturhistorisk kontext med koppling av råvaran från gruvorna till vidare bearbetning vid hyttor och hamrar i å- och bäckdalarna.

Området bedöms som kulturhistoriskt mindre värdefullt.

Hotbild

Det finns en hotbild mot de kulturhistoriska värdena framför allt vid en oförsiktig skogsavverkning. Området norr om befintligt fritidshus är rik på lämningar och spår från 1600-talet och framåt.

Figur 109. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-94:1, Geometrisk avmätning 1696, Övertjärn nr 1-3.

Figur 110. Torpet Övertjärn idag. Foto mot norr.

Figur 111. Bakom granstammen i förgrunden syns rester efter torpets boningshus (Skinskatteberg 371). Foto mot sydväst.

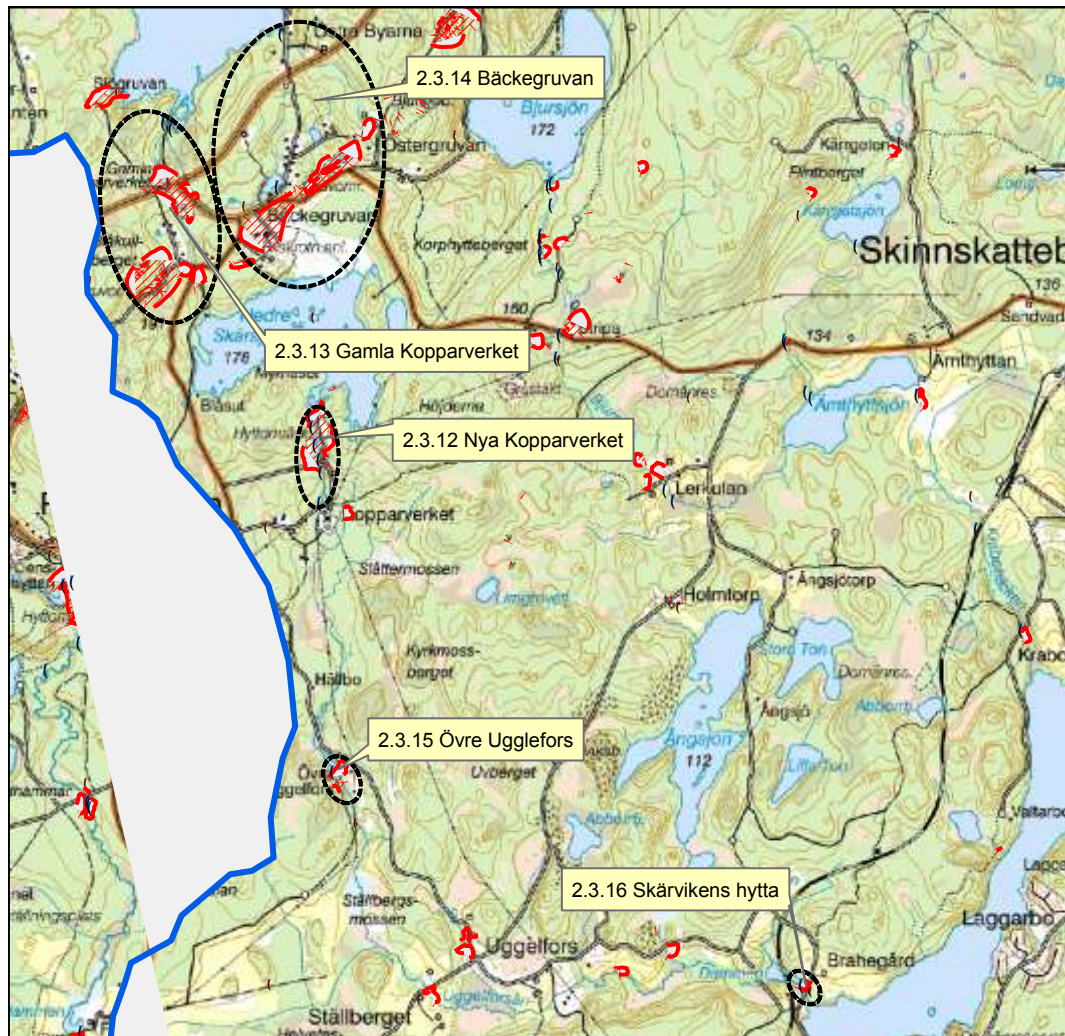
Figur 112. Syllstensrad som bar upp en uthusbyggnad. Foto mot norr.

Figur 113. Intill och öster om uthusgrunden finns en kalkälla/brunn. Foto mot norr.

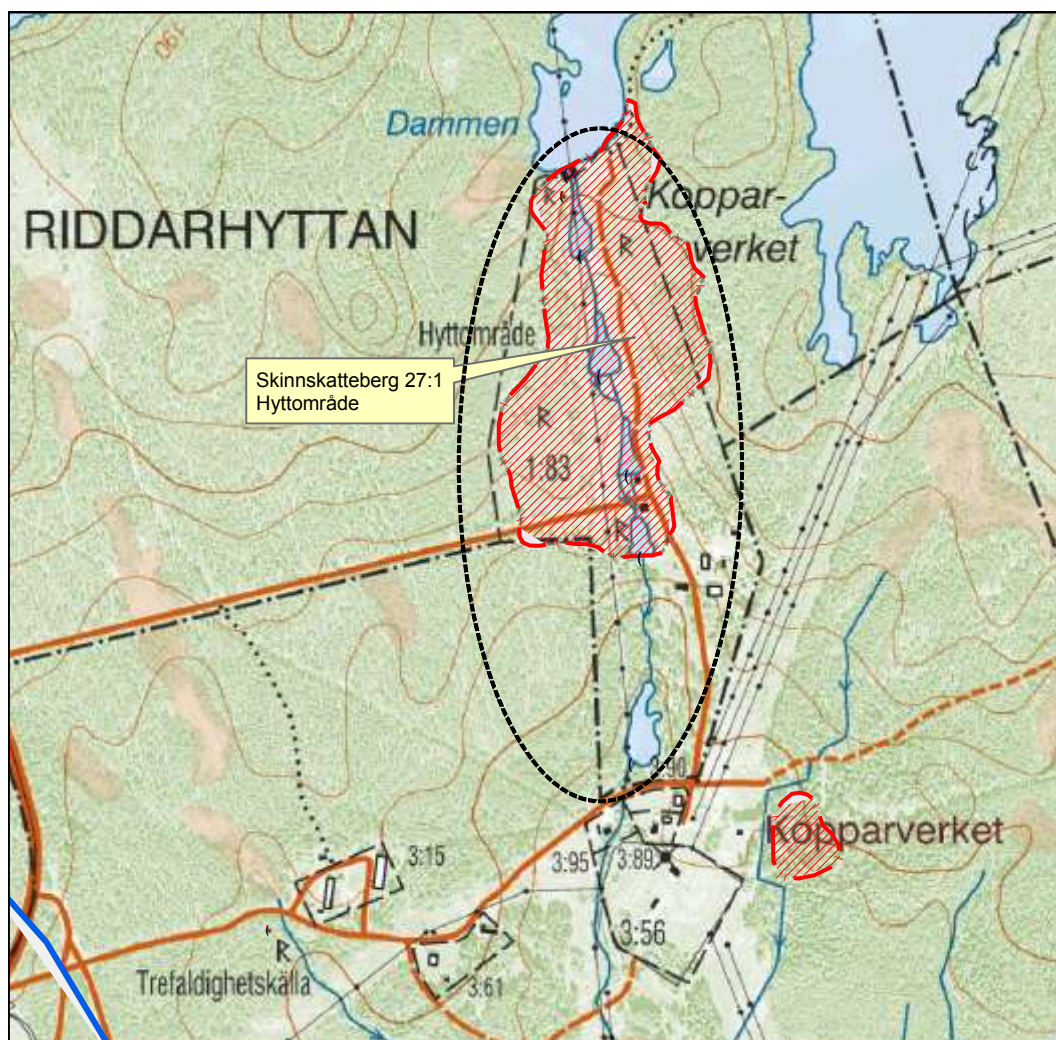
2.2.12 Nya Kopparverket – Hyttområde

Figur 114. Karta över kulturmiljösystemet längs med Uggelforsån, ej skalenligt.

Mellan Övre Skärsjön och Nedre Vättern finns ett mer eller mindre sammanhängande kulturmiljösystem med ett intensivt nyttjande av vattenkraften. Längst upp, mellan Övre och Nedre Skärsjön, ligger två områden. Det är dels Gamla Kopparverket (kapitel 2.3.13), dels Bäcke-gruvan (kapitel 2.3.14). Vid Nedre Skärsjöns södra utlopp i Hyttbäcken ligger Nya Kopparverket (kapitel 2.3.12). Nedströms återfinns Övre Uggelfors (kapitel 2.3.15) och vid bäckens utlopp i Nedre Vättern ligger resterna efter Skärvikens hytta och hammare (kapitel 2.3.16). Områdena presenteras visserligen var för sig men ska ändå betraktas ur kulturmiljösystemets perspektiv vid en bedömning av kulturmiljövärdet.

Mellan Övre Ugglefors och Skärviken finns flera lämningar efter både hyttor och hamrar. Dessa har inte tagits med i bedömningarna eftersom det här inte finns något direkt hot mot kulturmiljövärdena i form av planerade faunarestaureringar.

Figur 115. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Nya Kopparverket, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Det Nya Kopparverket är ett välbevarat och pedagogiskt hyttområde (Skinskatteberg 27:1). Här kan man på ett enkelt sätt följa tillverkningsgången från sulfidmalm till ren koppar. Verksamheten flyttades hit 1819 från det Gamla Kopparverket beläget i Hyttbäcken nedströms Övre Skärsjön. En anledning till flytten var att vattnet behövdes till drift för uppfodringsverk och pumpar vid Myrbacksfältet.

Kopparverket består av tre hyttgrunder, fem kallrostgropar, tre vändrosthusgrunder, fyra kolhusgrunder, ett malmupplag, två grunder för blåsmaskiner, en blåsmaskin, fem dammvallar, två husgrunder, en smedjegrund, en kopparbod (byggnad) och ett slagghvarp. Slaggen utgörs av kopparslag. En av

hyttgrunderna är rester efter en garhytta, d v s en hytta vari kopparen raffinerats och frigörs från orenheter. I södra delen av området finns även en kvarngrund.

Kopparboden är en gedigen byggnad i sten, uppförd 1819. Från samma tid stammar en förvaltarbostad i timmer med panel. Det finns även rester (järnskelett) efter en vattentub som löpt längs verket till ett vattenkraftverk.

Det finns uppgifter om verksamhet utefter Uggelforsån innan Kopparverket uppfördes. I norra delen av hyttområdet uppges på 1750-talet att det funnits rester efter en gammal smältugn som att döma av en i anläggningen kvarstående stubbe redan då måste ha övergetts för 300 år sedan. Platsen som omnämns kan vara den försvunna medeltida hyttplatsen för Munkhyttan.

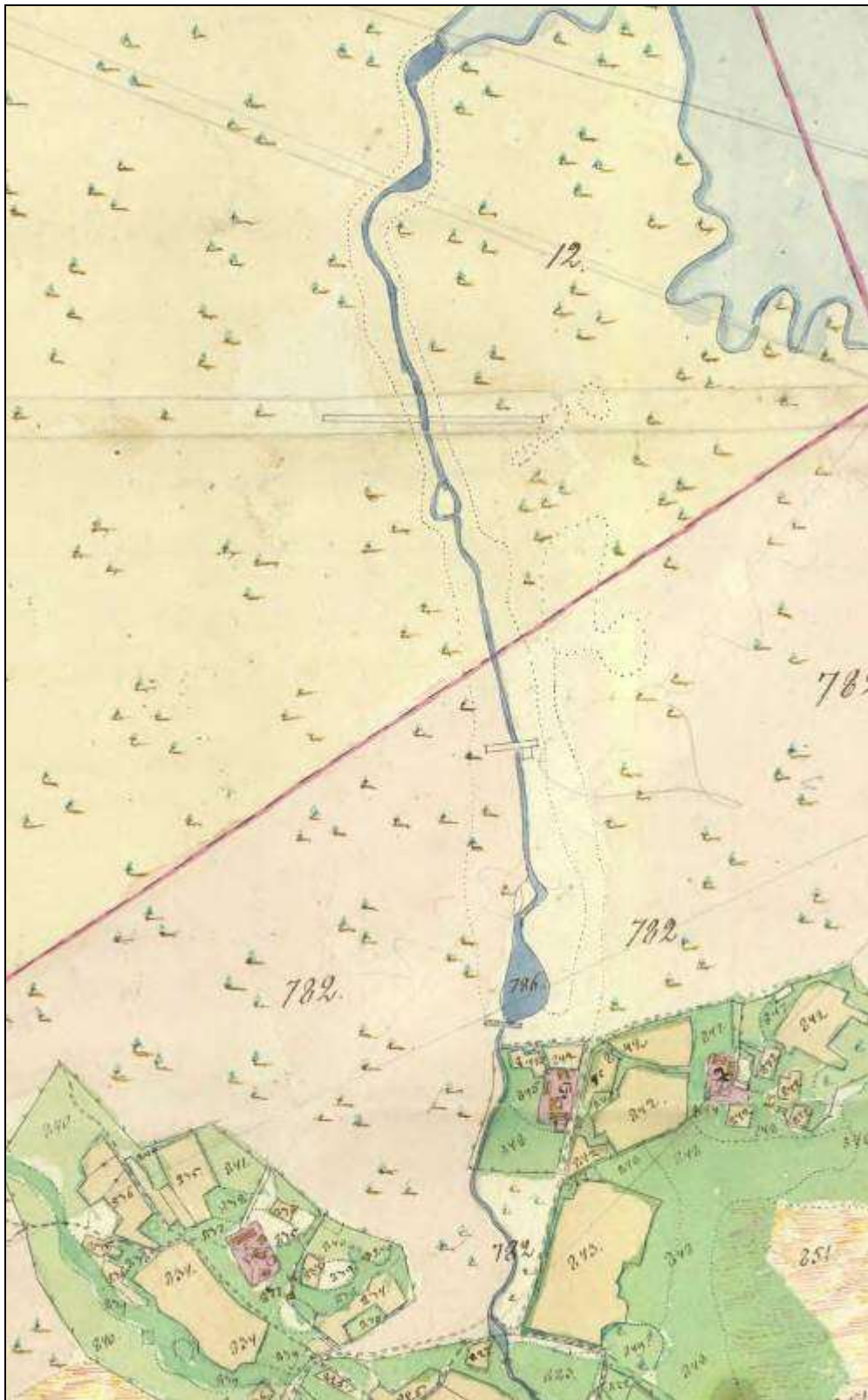
Kulturhistorisk värdering

Det finns mycket goda förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen. Området är välbevarat och tillverkningsången från sulfidmalm till ren koppar är tydligt avläsbar. Kopparslaggen gör marken steril vilket ger området ett speciellt utseende. De flesta dammar är renoverade. Upplevelsevärdet bedöms som högt. Lämningarna är tydliga och det finns bra skyltning och informationsmaterial. Området brukas för visningar och ingår i Ekomuseum Bergslagen. Runt området finns en skyltad vandringsled. Lättillgängligt område med fin möjlighet till parkering. Området är också av Länsstyrelsen utpekade som fornvårdsobjekt och har en särskild skötselplan.

Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

Hotbild

Samtliga fem dammar plus en extra damm söder om hyttområdet är utpekade vandringshinder för fisk. Naturvårdande restaureringsåtgärder bör planeras i samråd med kulturmiljövården. Faunapassager bör anpassas till kulturmiljön i fråga om bland annat materialval och utformning. Området är fast fornlämning och åtgärder kräver tillstånd enligt KML.

Figur 116. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-63:2 Laga delning 1802, Riddarhyttan.

Figur 117. Rester av trätub från övre dammen till kraftstation. Foto mot söder.

Figur 118. Övre dammen närmast Nedre Skärsjön. Foto mot västsydväst.

Figur 119. Övre dammen närmast Nedre Skärsjön, sedd nedströms. Foto mot nordväst.

Figur 120. Nästa nedströms liggande damm (nummer 2) med kringliggande anläggningar. Foto mot söder.

Figur 121. Övre dammen närmast Nedre Skärsjön. Foto mot nordöst.

Figur 122. Nedströms damm nummer 2. Foto mot norr.

Figur 123. Nya Kopparverket. Damm nr 2. Foto mot norr.

Figur 124. Nya Kopparverket. Upströms damm nr 3. Foto mot söder

Figur 125. Nya Kopparverket. Nedströms damm nummer 4. Foto mot nordväst.

Figur 126. Nya Kopparverket. Upströms damm nr 5. Foto mot söder.

Figur 127. Kopparverket. Vandringshinder 1274. Foto mot söder.

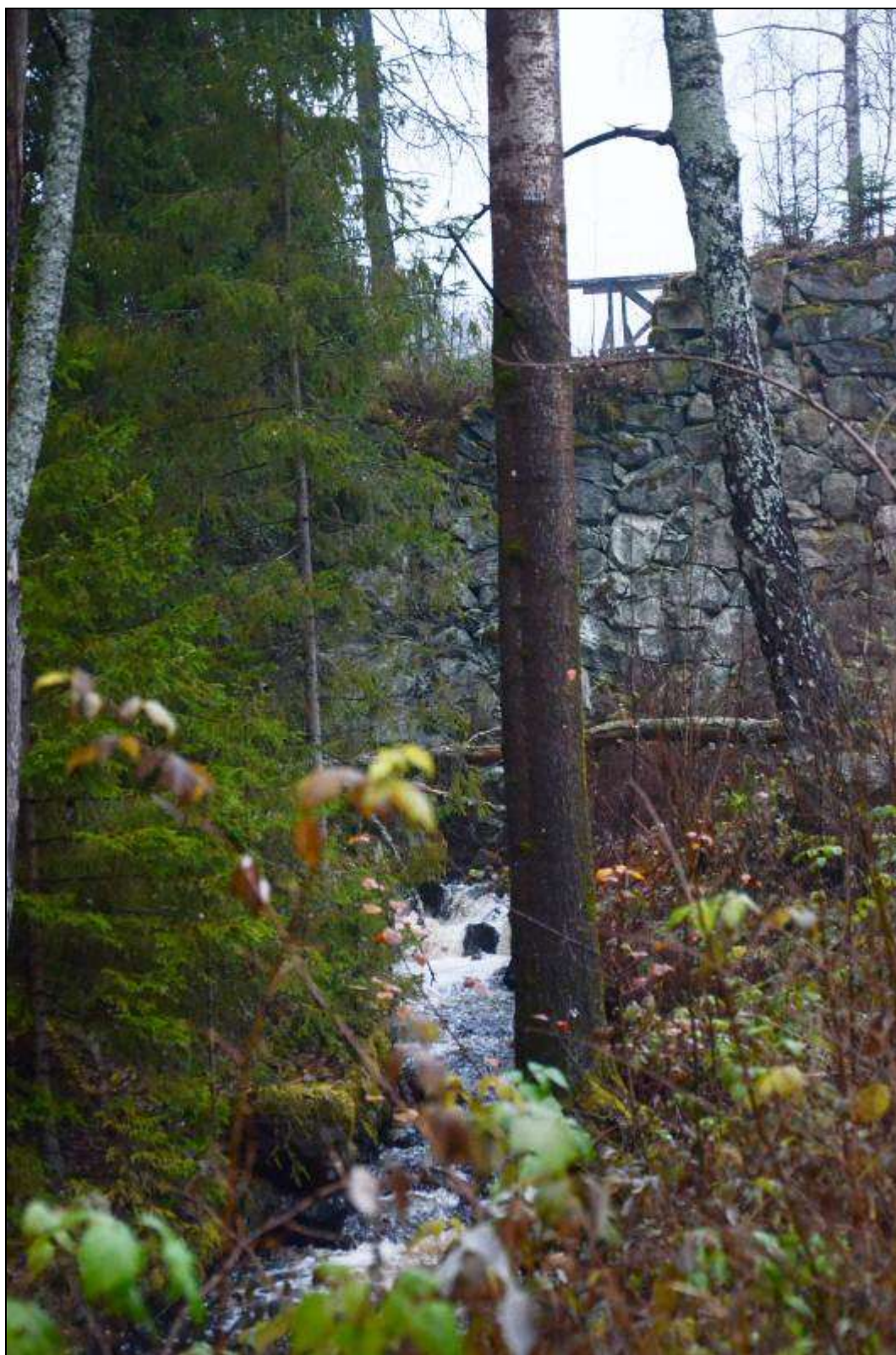

Figur 128. Nya Kopparverket med Kopparboden till vänster i bild. Foto mot sydöst.

Figur 129. Nya Kopparverket. Den nedersta anläggningen vid Nya Kopparverket har troligen utgjort damm till en kvarn. Foto mot norr.

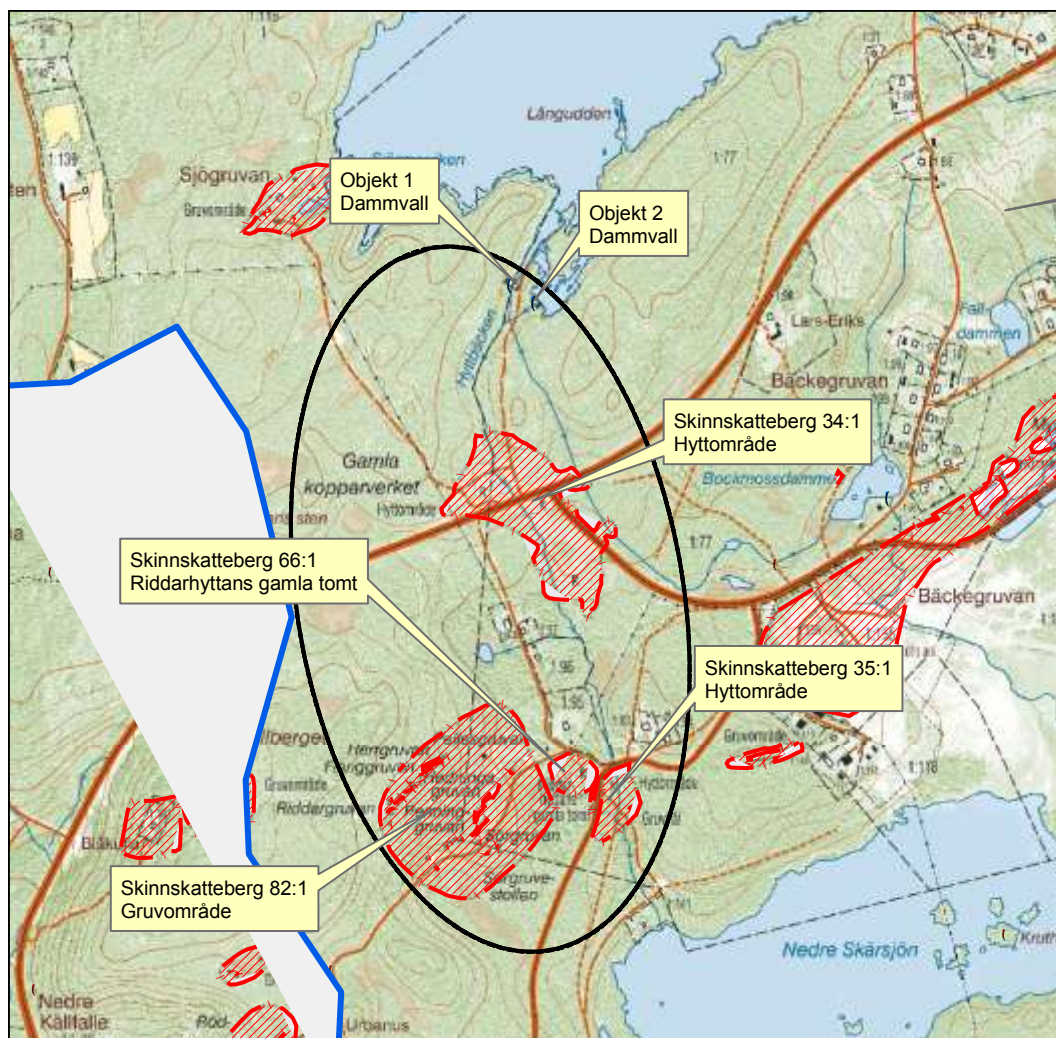

Figur 130. Nya Kopparverket. Nedströms Vandringshinder nummer 5. Foto mot norr.

2.2.13 Gamla Kopparverket/Hyttbäcken – Gruv- och hyttområden, dammar samt Riddarhyttans gamla tomt

Figur 131. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Hyttbäcken och Gamla Kopparverket, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Längs med Hyttbäcken, från Övre Skärsjöns södra utlopp, har vattenkraften nyttjats åtminstone sedan 1600-talet, men sannolikt finns här verksamhet redan under medeltid. Vid sjöns utlopp ligger två sentida fördämningar (objekt 1 och 2). Här delas bäcken upp i två armar varav den östra fåran löper via Bockmossdammen vid Bäckegruvan och mynnar ut i Nedre Skärsjön (presenteras vidare under rubriken Bäckegruvan). Den västra bäckarmen utgör den naturliga bäckfåran. Här ligger det Gamla Kopparverket, ett hyttområde (Skinskatteberg 34:1) som uppfördes på 1600-talet och drevs fram till 1819 då verksamheten flyttades till Nya Kopparverket (Skinskatteberg 27:1) beläget utefter Nedre

Skärsjöns södra utlopp. Nedströms ligger ytterligare ett hyttområde (Skinnskatteberg 35:1) bestående av slaggvarp och slaggförekomst vilka kan misstänkas utgöra resterna efter den 1600-talshytta som ska ha legat i området, men vars exakta läge man inte känner till. På västra sidan om bäcken, intill hyttområdet ligger den övergivna gårdstomten efter Riddarhyttans herrgård (Skinnskatteberg 66:1). Kring hyttbäcken finns också många gruvor, några med riktigt gamla anor (Skinnskatteberg 82:1).

De två fördämningarna (objekt 1 och 2) är utpekade vandringshinder för fisk. Det östra dämnet (objekt 2) är en hålldamm med anslutningsdamm av sammanlagt omkring 20 m långa vallar av jord och sten. Utskovet är gjutet med uttag för tre sättluckor varav den mittersta är i bruk. Det andra dämnet utgörs av en pumpstation för processvatten till Bäcke-gruvan. Det finns en överbyggd gjuten ca 15 m lång kanal med en två spettluckor. Vattnet kan passera pumpstationen via et kanal väster om pumphuset där vattnet regleras av en spettlucka. Båda dessa fördämningar (objekt 1 och 2) är av senare datum. En karta från 1808 redovisar två dammar vid ungefärligen samma plats. Men vid närmare undersökning visar det sig att Övre Skärsjöns vattenyta höjts och att de markerade dämmena troligen återfinns under vatten ett stycke längre norrut.

Hyttområdet Gamla Kopparverket (Skinnskatteberg 34:1), som täcker en 450 m lång och intill 300 m bred sträcka längs vattendraget, består enligt fornminnesregistret av två hyttgrunder, tre kallrostgropar, tre dammvallar, ett kolupplag, en vattenränna och ett slaggvarp. En trolig anledning till att verksamheten flyttades till den nya hyttan var att vattnet behövdes till drift för uppfodringsverk och pumpar vid Myrbacksfältet. Det gällde främst Östergruvan som på 1700-talet ansågs vara en av Sveriges rikaste gruvor på koppar.

Riddarhyttans gamla tomt (Skinnskatteberg 66:1) består av en herrgårdsgrund och två grunder till flyglar. Dessa stammar från den sista herrgården som byggdes 1853 och revs 1980. Enligt karta från 1696 låg den dåvarande herrgården nedanför och nordväst om platsen för den senaste byggningen. Riddarhyttan omtalas 1498 i Arboga tänkebok och noteras 1571 som *Rydderhyaeen ödes torpstad*.

Väster om den gamla tomtplatsen är ett gruvområde kallat Hans Urbansons fält med ett antal gruvor av olika ålder och storlek. Här återfinns Hedningagruvan, Riddargruvan, Penninggruvan, Herrgruvan, Sörgruvan, Sörgruvestollen och Flänggruvan sammanlagt bestående av 28 gruvhål och diverse andra lämningar. En del av gruvorna har belägg från 1600-talet men även indikationer på äldre dateringar förekommer. I Hedningagruvan påträffades 1664 en børs med mynt daterade mellan 1360-1520.

Kulturhistorisk värdering

Bebyggelse lämningarna efter Riddarhyttans herrgård är tydliga och miljön lokaliserad intill bäck, gruvor och hyttor ger en fin möjlighet att förmedla den tidiga lokaliseringshistorien. Det finns förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen i området. Upplevelsevärde varierar. En stor del av Gamla Kopparverket är glest beväxt och den karaktäristiska gul-röd-bruna färgen från kopparslaggen lyser igenom och ger platsen ett kargt och ”giftigt” intryck, vilket kan både förstärker upplevelseverket. De norra delarna kring hålldammarna nyttjas inte idag till annat än friluftsliv och fiske. Norr om den gamla tomtplassen finns bebyggda tomter med permanent bebyggelse. De äldre vägarna nyttjas som promenadstråk. Området genomkorsas av större vägar vilket tyvärr förstör en stor del av platsens upplevelsevärde.

Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

Hotbild

Det finns en hotbild mot de kulturhistoriska värdena om dammarna, som är utpekade vandringshinder för fisk, rivs ut. Lämningarna utgör också fast fornlämning och är skyddade enligt bestämmelser i KML. Faunapassager bör anpassas till kulturmiljön genom till exempel utformning och materialval. Delar av området är starkt igenväxt av sly.

Figur 132. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-63:2, Laga delning 1802, Riddarhyttan nr 1.

Figur 133. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-ski-141, karta 1808. Dämnen vid Övre Skärsjöns södra utlopp i Hyttbäcken.

Figur 134. Utskov vid Övre Skärsjöns södra utlopp (objekt 2). Foto mot norr.

Figur 135. Hålldammen vid Övre Skärsjöns södra utlopp (objekt 2). Foto mot norr.

Figur 136. Norra delarna av det hyttområdet Gamla Kopparverket (Skinnskatteberg 34:1)
Foto mot väster.

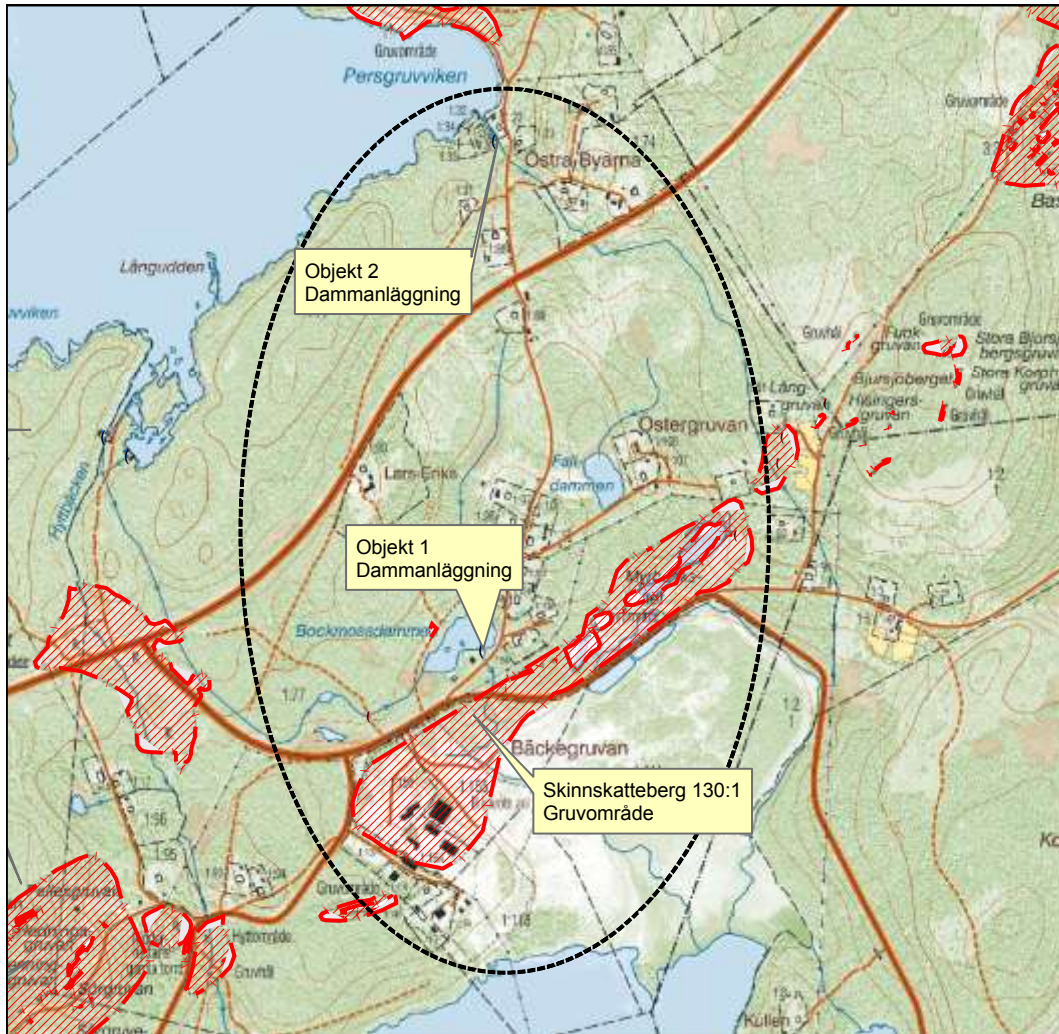

Figur 137. Utskov och pumphus vid Övre Skärsjöns södra utlopp (objekt 1). Foto mot nordöst.

2.2.14 Bäckegruvan – dammar, kanal och gruvområde

Figur 138. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Bäckegruvan, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Bäckegruvan (Skinnskatteberg 130:1) utgör en komplett gruvmiljö från tidigt 1960-tal med lave, gruvstuga, kontor och anrikningsverk. Det finns även äldre inslag i miljön såsom en äldre tegelbyggnad innehållande ett gruvspel från 1800-talet. Bevarat är också ett antal arbetarbostäder i gruvområdet. Bäckegruvans konsumentförening (1915-50) hade manufaktur och spannmålsförsäljning i en konsumbutik. Grubvrytningen i Bäckegruvan börjar redan på 1600-talet.

Vid Övre Skärsjöns södra utlopp delar sig Hyttbäcken i två bäckfåror. Den östra fåran är sannolikt till större delen konstgjord och kan misstänkas ha tillkommit i samband med upptagandet av de större gruvorna i områdets östra delar där vattenkraften nyttjats till drift av pumpar och malmuppföring. Fåran löper via Bockmossdammen där det vid utloppet i Bäcke finns ett av sten uppbyggt dämme

(objekt 1) som troligen är uppfört efter att det Nya Kopparverket tagits i drift 1819. Dammen är omkring 100 m lång (Ö-V), 2 m bred och intill 1,5 m hög. Den är kallmurad av 0,4-0,6 m stora relativt flata stenar med ett överfall av trä, drygt 0,5 m bred.

Lite norrut längs Övre Skärsjöns östra strand ligger Persgruvviken, från vars inre finns en grävd gruvkanal som löper ner till Bäckegruvan. Vid sjöns utlopp ligger en gjuten damm med nedfälld spettlucka av murket trä (objekt 2). Både dämme och kanal återfinns på karta från 1891.

Kulturhistorisk värdering

Det finns förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen i området. Upplevelsevärdet är ringa eftersom området kring Myrbacksfältet är svårtillgängligt och därmed förloras en av dimensionerna. Området kring bebyggelsen har karaktär av bruksmiljö. Vid Persgruvviken och Östra Byarna finns fortfarande permanent bebyggelse och området har äldre vägbankar som nyttjas som promenadstråk och rekreation. Även i Bäcke nyttjas husen för permanent boende och dammen nyttjas idag för bad.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt

Hotbild

De två dammarna är utpekade vandringshinder för fisk. Utrivning skulle ramponera delar av kulturmiljövärdet och det är nödvändigt att naturvårdande restaureringsåtgärder anpassas efter kulturmiljön i fråga om utformning och utformning. Den stensatta dammen vid Bäcke är i dåligt skick med vattenläckage mellan stenarna.

Figur 139. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-ski-190, Mätning/Utstakning, Riddarhyttan, 1891.

Figur 140. Utskovet i Bockmossdammen. Foto mot norr.

Figur 141. Bockmossdammen. I bakgrunden skymtar arbetarbebyggelsen från 1920-talet. Foto mot nordöst.

Figur 142. Damm i Persgruvviken. Grävd gruvkanal för processvatten till Bäckegruvan. Foto mot öster.

Figur 143. Tydliga spår efter sprängning i gruvkanal för processvatten till Bäckegruvan. Foto mot nordväst.

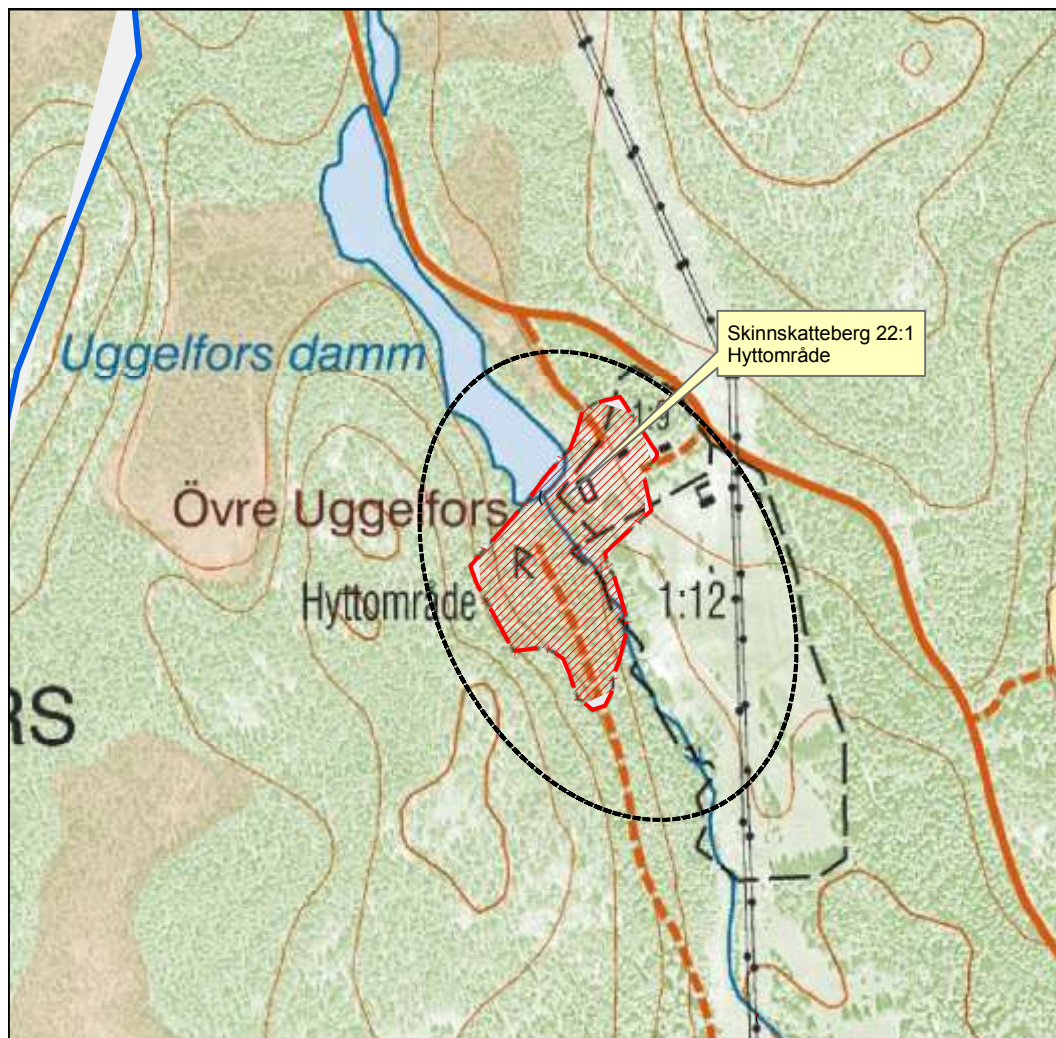

Figur 144. Kallmurat dämme i Persgruvviken. Grävd gruvkanal för processvatten till Bäckegruvan. Foto mot norr.

2.2.15 Övre Ugglefors – hyttområde

Figur 145. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Övre Ugglefors, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Hytt- och hammarområde (Skinnskatteberg 22:1) bestående av en hammar- eller smedjegrund, en dammvall, två slagghvarp, en husgrund och en källarruin. Inom området finns uppgifter om en hyttplats. Vid fältbesiktningen påträffades i en rotvälta nordväst om dammvallen blågrön hyttslag. Ugglefors omnämns i jordeboken 1540. Gården, som senare splittras i en Mellan och en Yttre, antar namnet Övre Ugglefors. Hyttområdet sträcker sig på båda sidor om ån med en på 1696 års karta husmarkering på vardera sidan.

Söder om hyttområdet finns på samma karta en gammal hammare markerad (Skinnskatteberg 166:1). Vid inventeringarna i området kunde dock inga slaggrester påträffas i anslutning till vattendraget.

Kulturhistorisk värdering

En tidigt etablerad hytt- och hammarmiljö utefter ett vattendrag med många mindre anläggningar som nyttjat vattenkraften. Det vetenskapliga värdet är stort, dels som enskild anläggning i en väl sammanhållen miljö kring vattendraget, dels som del av ett flertal etablerade småindustrier längs ån. Upplevelsevärdet är inte så stort då lämningarna inte är tydliga att det med lätthet går att förstå och läsa landskapet. Av samma skäl är det även svårt att förmedla den kulturhistoriska berättelsen då kopplingen mellan gårdarna är bruten. Delar av området nyttjas idag för sommarboende. Den tidigare vägen över dammen till den andra bebyggelseenheten är raserad, samt att platsen ligger inom privat tomt, gör det svårt att besöka området.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

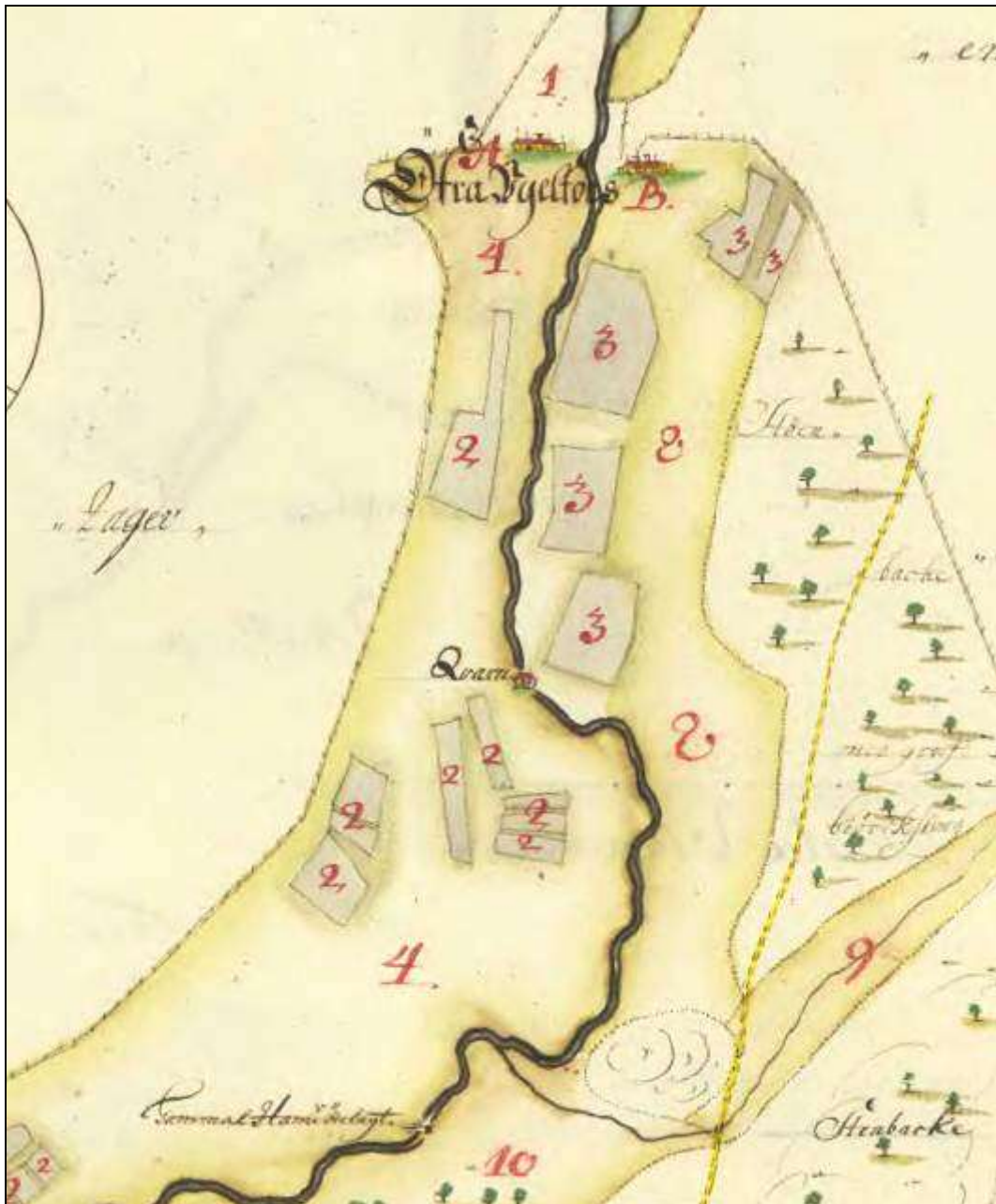
Hotbild

Dammen är ett utpekat vandringshinder för fisk och ovarsamma restaureringsåtgärder kan komma att ramponder kulturmiljövärden. Åtgärder som kräver markingrepp är tillståndspliktiga enligt KML då området utgör fast fornlämning. Området på västra sidan är starkt igenväxt av sly. En oförsiktig skogsavverkning kan förstöra kulturmiljövärdena i området.

Figur 146. Övre Ugglefors. Vandringshinder nr1277. Foto mot nordväst.

Figur 147. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-85:1, Geometrisk avmätning 1696, Övre Ugglefors nr 1-2.

Figur 148. Övre Ugglefors. Vandringshinder nr1277. Foto mot väst.

Figur 149. Mangården på östra sidan ån vid Övre Ugglefors. Foto mot väst.

2.2.16 Skärvikens hytta/Brahegård – hyttområde

Figur 150. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Övre Ugglefors, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Ett hytt- och hammarområde bestående av en dammvall och en slaggföreomst (Skinnskatteberg 17:1). På platsen har enligt uppgift funnits en hytta av *französisk* typ, uppförd mellan 1634-1637 samt en hammarsmedja med två hamrar. Slaggen som hittats utgörs av både hytt- och hammarslagg. Lämningarna går idag att återfinna på ömse sidor om vattendraget och väster om befintlig väg. Nedströms och öster om vägen finns på norra stranden några grunder (Skinnskatteberg 339:1) av okänd funktion men som onekligen tillhör miljön.

Vid Brahegård ligger den nedersta av många anläggningar som nyttjat vattenkraften från vattendraget mellan Nedre Skärsjön och Hedströmmen. Som namn är Skärviken inte så känt trots att gården har en minst femhundraårig historia. Äldsta belägg är från 1440 då riksrådet omnämner Skärviken som enda frälsehemman i Skinnskatteberg och så tidigt som 1444 omnämns hyttan i

rullorna. Hyttan lades ner redan 1689 och den sista hammaren 1792. Namnet Brahegård kommer av att släkten Brahe under en kortare period haft gården införlivad som ett bland många Brahegods. Om de någonsin bott på platsen är inte utrett.

Knappt en kilometer uppströms finns en hyttlämning (Skinnskatteberg 19:1) som skulle kunna utgöra den äldre hytta som omnämns redan 1444. På en karta för Yttre Uggelfors 1696 redovisas på denna plats nämligen *Skiährwikz hytta ödelagt*.

Kulturhistorisk värdering

Det vetenskapliga värdet bedöms som högt, ligger inte i denna enskilda anläggning utan snarare i läget utefter ett viktigt vattendrag med många vattenanknutna lämningar av hög ålder. Lämningarna är otydliga och svåra att sätta in i sitt rätta sammanhang. Det är svårt att på platsen kommunicera den kulturhistoriska berättelsen. Upplevelsevärdet är litet dels för svårigheten att förstå platsens struktur, dels att området är kraftigt igenväxt. Själva hytt- och hammarplatsen nyttjas inte idag, däremot är den plats där en hustomt är redovisad på 1696 års karta fortfarande bebyggd. Gården brukas fortfarande.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Dammen är ett utpekat vandringshinder för fisk. Naturvårdande restaureringsåtgärder kan kräva tillstånd då området utgör fast fornlämning. Vidare kan en oförsiktig slyröjning, vägomläggning eller andra åtgärder kring platsen utgöra ett hot mot de kulturhistoriska värdena.

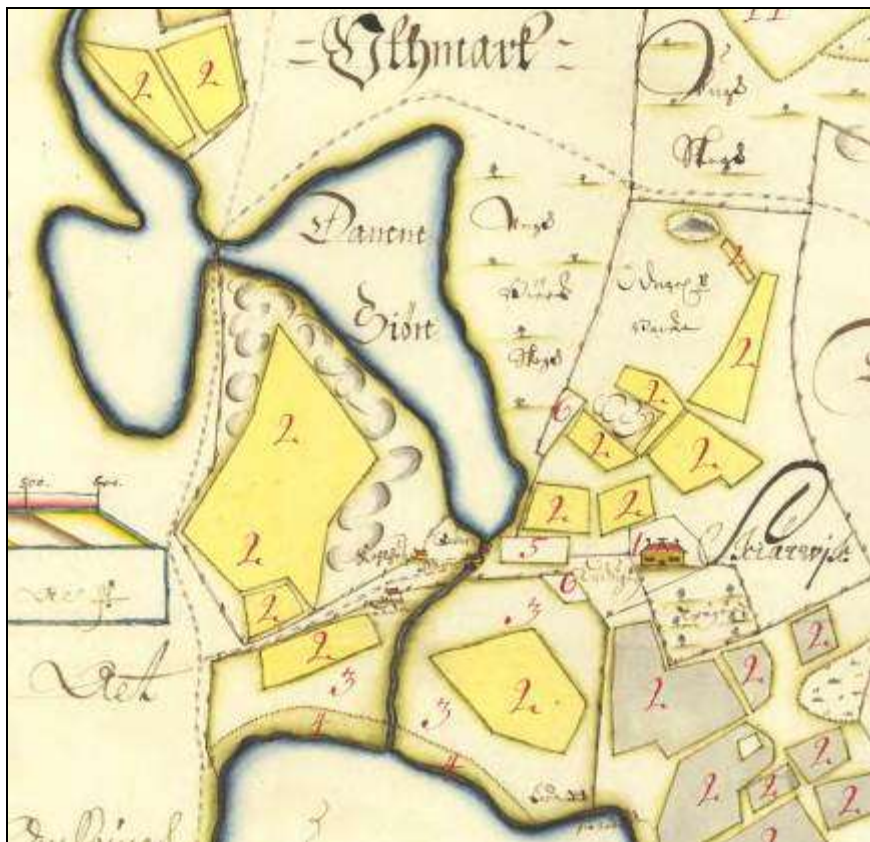

Figur 151. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-84:1, Geometriska avmätning 1696, Ytter Uggefors nr 1.

Figur 152. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:49 51 Sockenarta Skinnskatteberg, 1688.

Figur 153. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-74:1, Geometriska avmätning 1696, Skärviken nr 1.

Figur 154. Skärvikens hytt- och hammarområde. Foto mot nordväst.

Figur 155. Dämnet vid Skärvikens hytt- och hammarområde. Foto mot nordöst.

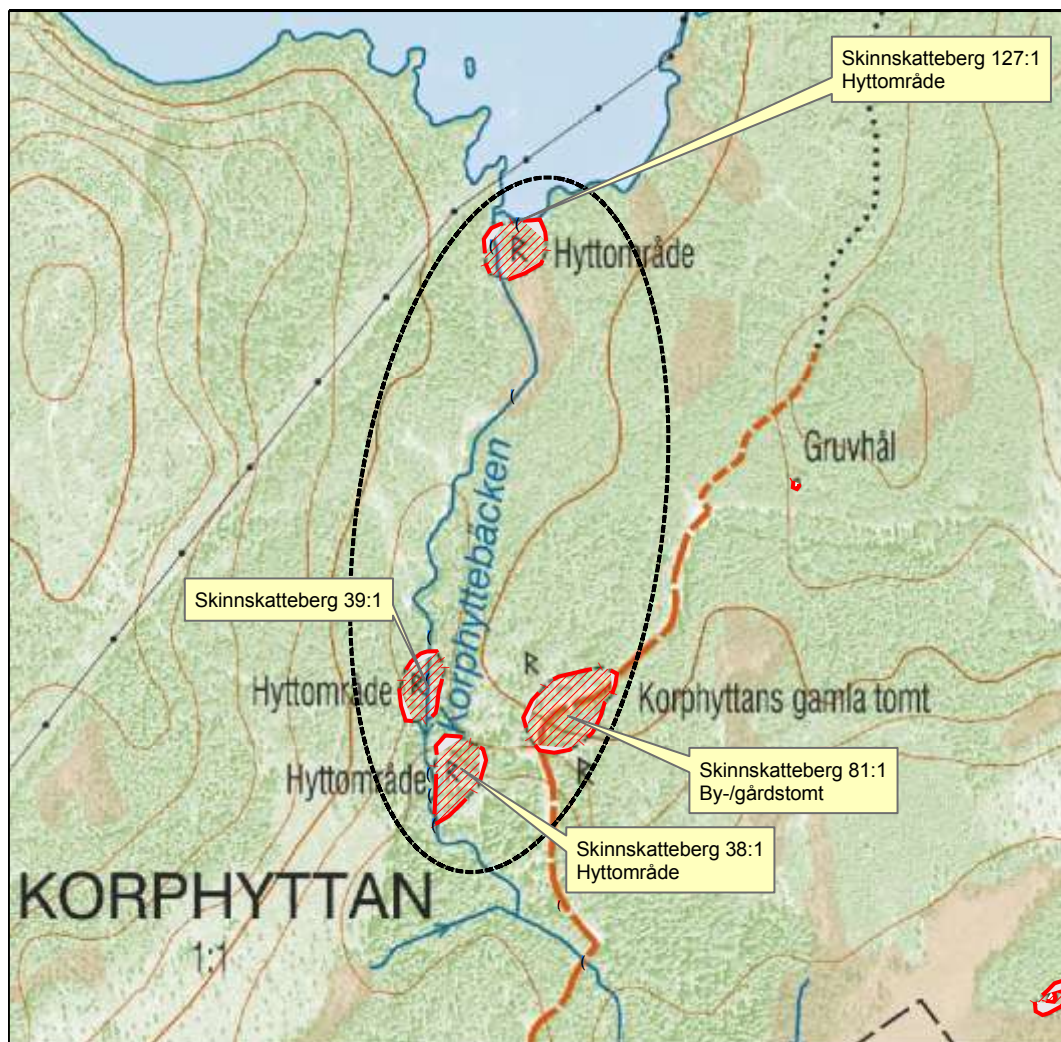
Figur 156. Dammutskov vid Skärvikens hytt- och hammarområde. Foto mot väst.

Figur 157. Grunder nedströms Skärvikens hytt- och hammarområde. Foto mot nordöst.

2.2.17 Korphyttan– hytt- och hammarområden

Figur 158. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Korphyttan, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Ett relativt välbevarad bäckparti med hyttområden och tillhörande bebyggelse. Representativ bild av en tidig etablering kring metallhanteringen i länet. Korphyttan omtalas första gången i 1552 års jordebok och den sista blåsningen tros ha utförts på 1690-talet. På 1696 års karta redovisas vid (Skinskatteberg 38:1) en gammal hytta, vilket tyder på att hyttdriften vid den här tiden varit nedlagd eller åtminstone på nedgång. Norr om denna är i fornminnesregistret ytterligare ett hyttområde registrerat (Skinskatteberg 39:1) utifrån fynd av kopparslagg i både bäck och intill fåran liggande slagghvarp. På en skattläggningskarta 1669 är här en kvarn markerad.

Nordöst respektive öster om de båda hyttlämningarna ligger rester av den övergivna gårdstomten efter hemmanet Korphyttan. Här finns rester av två husgrunder, en jordkällare samt igenväxande inägomark. Gården brukades fram till omkring 1950.

Längst upp vid Bjursjöns utlopp i Korphyttedäcken är en okänd hytta registrerad (Skinnskatteberg 127:1). Det myckna regnandet under 2012 medförde att anläggningen inte kunde besiktas ordentligt eftersom det redan sankat partiet runt bäckmynningen dränkts av höjda vattennivåer. Området ska enligt fornminnesregistret innehålla två slagghvarp, en hyttruin, en rostgrop och en dammanläggning. Den slaggh som påträffats indikerar att verksamheten inriktats på koppar.

Öster om bäcken samt nedströms men utanför området ligger dels Stripagruvorna dels de gruvor som kallas Korphyttagruvorna. I samtliga har järnmalm brutits.

Kulturhistorisk värdering

Lämningarna efter hyttan är stora tydliga. I närområdet finns även kopplingar till gruvområden som levererat malm till Korphyttan. Det finns goda förutsättningar att kommunicera områdets kulturhistoriska berättelse. Upplevelsevärdet är högt. Det är dock ställvis kraftigt beväxt med sly och på sina ställen finns granplantering in på anläggningarna. Med skyltning och röjning kan man lyfta fram de värden som finns i området. Området används inte idag.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Det finns sammanlagt åtta utpekade vandringshinder inom området. Åtgärder för att skapa vandringsfria vägar för fisk skulle kunna ramponera de kulturhistoriska värden om de inte utförs med varsamhet och hänsyn. Framför allt gäller det de utpekade vandringshindren i anslutning till de redan registrerade fornlämningarna. Övriga hinder kan med viss försiktighet åtgärdas utan skada. Det rör sig om trädstammar som rasat in och vägtrummor som ska läggas om. Området är starkt igenväxt av sly och bör med försiktighet röjas samt på sina ställen även beväxt med barrträd. En oförsiktig avverkning skulle även kunna hota de utpekade kulturvärdena. I området finns även rätt djupa spår efter traktor som körts inom och i anslutning till fornlämningsområdet.

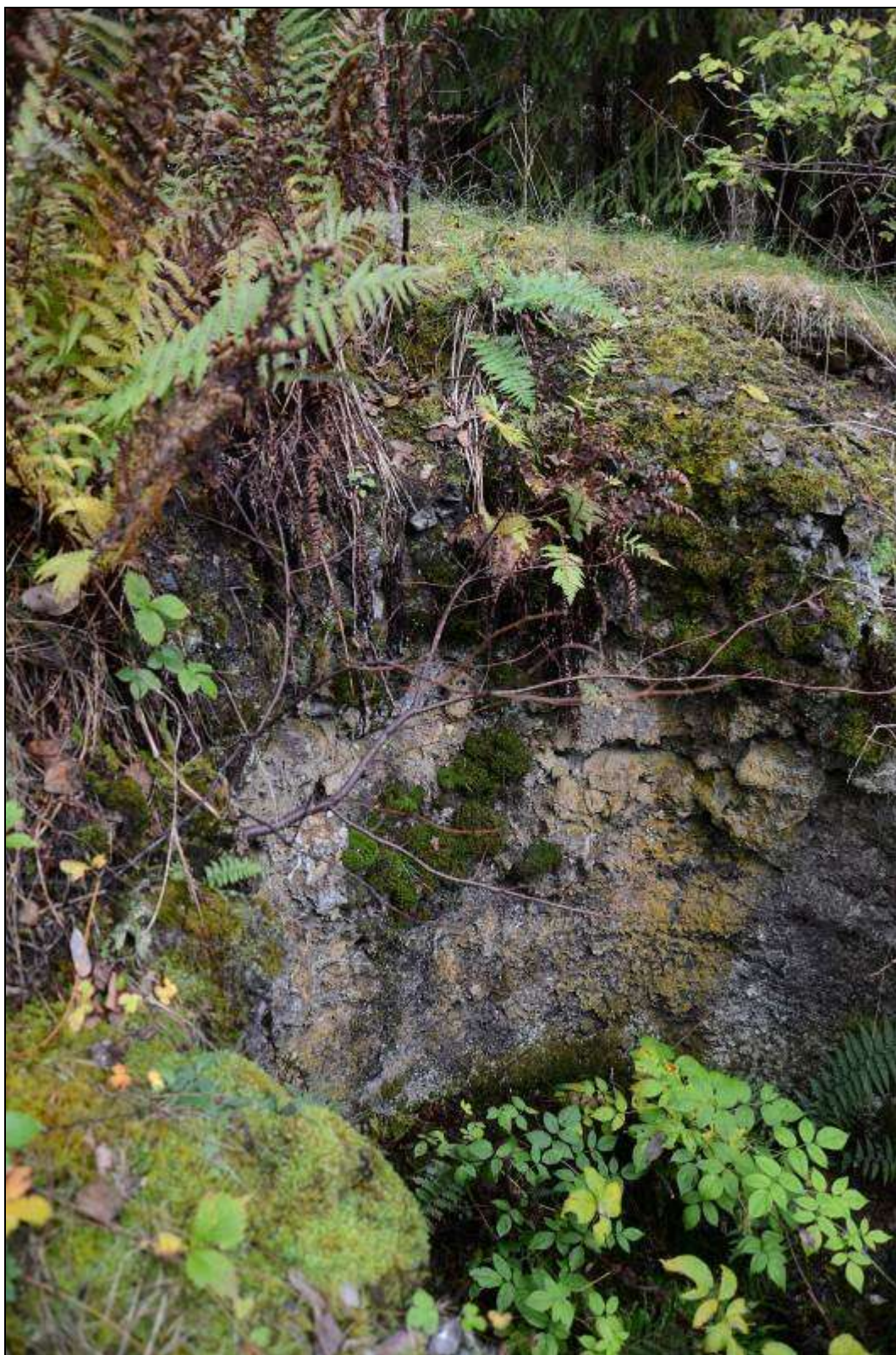

Figur 159. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:49 51, Sockenkartan Skinnskatteberg 1688.

Figur 160. Kärphyttan. Slaggvarp. Foto mot nordöst.

Figur 161. Korphyttan. Detalj av hyttpipans insida. Foto mot nordöst.

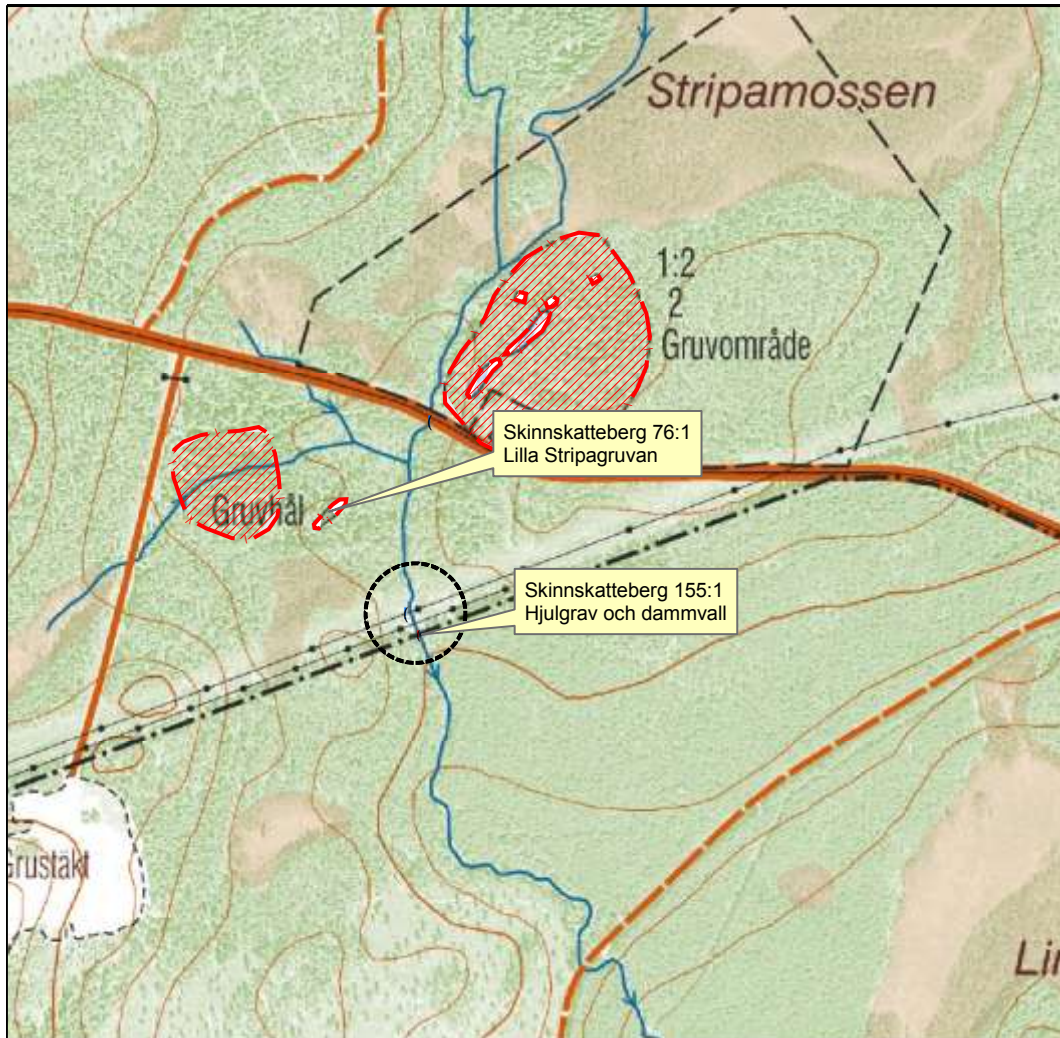
Figur 162. Korphyttan. Hyttlämningen närmast Bjursjön (Skinnskatteberg 127:1). Foto mot nordväst.

Figur 163. Korphyttan. Den mellersta hyttlämningen (Skinnskatteberg 39:1). Foto mot norr.

2.2.18 Hjulgrav intill Lilla Stripagruvan

Figur 164. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Lilla Stripagruvan, ej skalentligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Sydöst om Lilla Stripagruvan (Skinskatteberg 76:1) finns rester efter en anläggning av okänt ursprung men med uppenbara kopplingar till bäcken. Lämningarna består av en hjulgrav till ett vattenhjul och en dammvall (Skinskatteberg 155:1). Intill och parallellt med bäckfåran ligger hjulgraven som är 10 m lång, nästan 2 m bred och 2 m djup. Sidorna är kallmurade av tuktade stenar. Omkring 15 m norr om anläggningen löper en fördämningsvall tvärs över bäcken. Den är drygt 40 m lång, 2-4 m bred och upp till 1 m hög och uppbyggd av jord och sten. Omedelbart uppströms dammvallen delas bäcken i två grenar varav den ena (östra) går till och genom hjulgraven. Det har inte i skrivande stund gått att få fram vad vattenhjulet drivit för typ av anläggning. Den skulle kanske kunna sättas i samband med verksamheten vid Stripagruvorna, vilka har både 16- och 1700-talsbelägg. Det är mindre troligt att den ska kopplas samman med den

torplämning som ligger väster om Lilla Stripagruvan eftersom anläggningen har en relativt avancerad konstruktion.

Kulturhistorisk värdering

Platsen finns inte upptagen i det historiska kartmaterialet. Troligtvis är anläggningen äldre. Det gör att områdets kulturhistoriska sammanhang inte är känt. Men en arkeologisk undersökning skulle kunna ge information om anläggningens ålder och funktion. Upplevelsevärdet är stort med tydlig uppdelning av bäckfåran till drift av vattenhjulet. Området nyttjas inte idag och ligger terrängmässigt svårtillgängligt.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Naturvårdande restaurerings åtgärder vid det utpekade vandringshindret för fisk kommer att påverka fornlämningen. Ovarsam avverkning i den södra delen av området kan skada fornlämningen. Då större delen av området ligger i en ledningsgata kan arbetsinsatser här påverka både dammvall och bäckfåror.

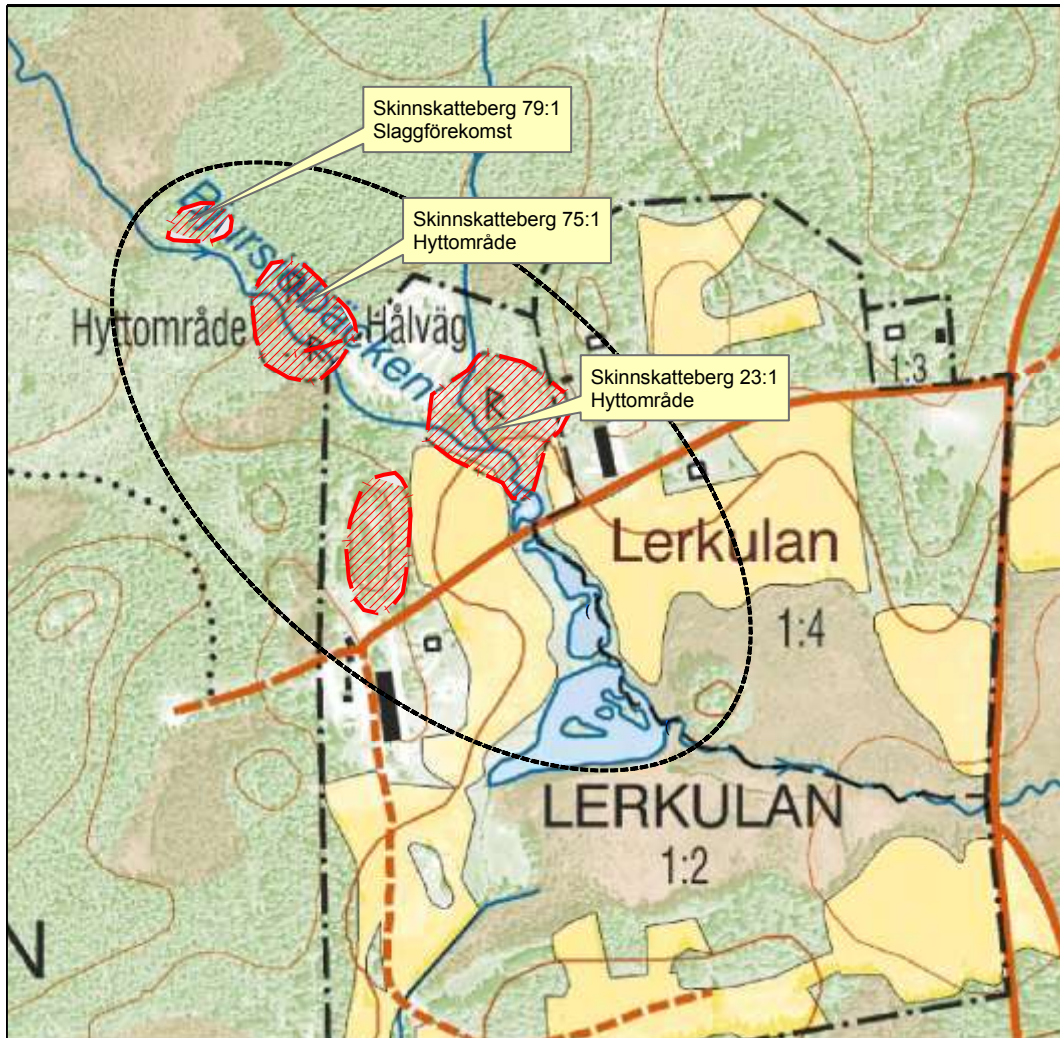
Figur 165. De två bäckfårororna nedströms dammvalLEN i Bjursjöbäcken. I bakgrunden skymtar den stensatta hjulgraven (Skinskatteberg 155:1). Foto mot söder.

Figur 166. Hjulgraven i Bjursjöbäcken, Skinnskatteberg 155:1. Foto mot norr.

2.2.19 Lerkulan– hytt och hammarplats, kvarnplats

Figur 167. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Lerkulan, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Hytt- och hammarområden längs med Bjursjöbäcken. Platsen har fortfarande kvar samma bebyggelsestruktur som på 1600-talet med de två bebyggda hustomter. Namnet omskrivs i längderna från 1540, men platsen har betydligt äldre indikationer på mänsklig aktivitet. Vid jordbruksarbete på en av gårdarna påträffades en dolk av flinta, vilket antyder att platsen varit nyttjad redan under yngre stenåldern.

År 1625 avger överståthållare Carl Bonde en sammanställning över bergsbruket i området. Här omnämns att *Lerkulla hyttan* ägs av tre bergsmän och att det sker fyra blåsningar per dag. Vidare att det finns en *Lerkula hammare* som ägs av två bergsmän. De lämningar som idag finns kvar vid Lerkula utgörs av två hyttområden och en fyndplats för slagg. Det södra hyttområdet (Skinskatteberg

23:1) består av resterna efter en hytta, en uppfartsramp, en dammvall, en möjlig kolhuslämning och två slaggvarp. Slaggen utgörs uteslutande av järnslag. På en karta från 1696 redovisas även en hammare liggandes intill och söder om hyttan men idag finns inga synliga lämningar kvar av denna.

Uppströms, knappt hundra meter, ligger ytterligare ett hyttområde (Skinnskatteberg 75:1). Här finns troliga rester efter en hytta och tre slaggvarp. Slaggen utgörs av kopparslag. Ytterligare 50 m uppströms finns ett område där det påträffats slagg intill en dammvall (Skinnskatteberg 79:1). Slaggen har bedömts som sekundär och hamnat på platsen vid konstruktion av vällen.

Kulturhistorisk värdering

Det vetenskapliga värdet är stort då det uppenbarligen finns lämningar med olika dateringar och verksamhetsinriktning. Upplevelsevärdet av själva fornlämningarna är ringa då dessa är otydliga och svåra, framför allt för en lekman, att sätta in en historisk kontext. Hela området nyttjas i samband med upplevelsecentrum som drivs från en av gårdarna på Lerkulan. Det finns mycket goda förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen, särskilt kopplat till den turistiska verksamheten.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Det finns två utpekade vandringshinder för fisk i området, men de planerade åtgärderna för dessa kommer inte att påverka den kulturhistoriska miljön. Det stora nyttjandet av markerna genom besöksverksamheten på gården utgör däremot stort slitage på fornlämningarna. Ett hot mot kulturmiljön skulle även kunna vara en ovarsam skogsavverkning och markberedning i området kring bäckfåran.

Figur 168. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-ski-48 Skattläggning Lerkulan 1696.

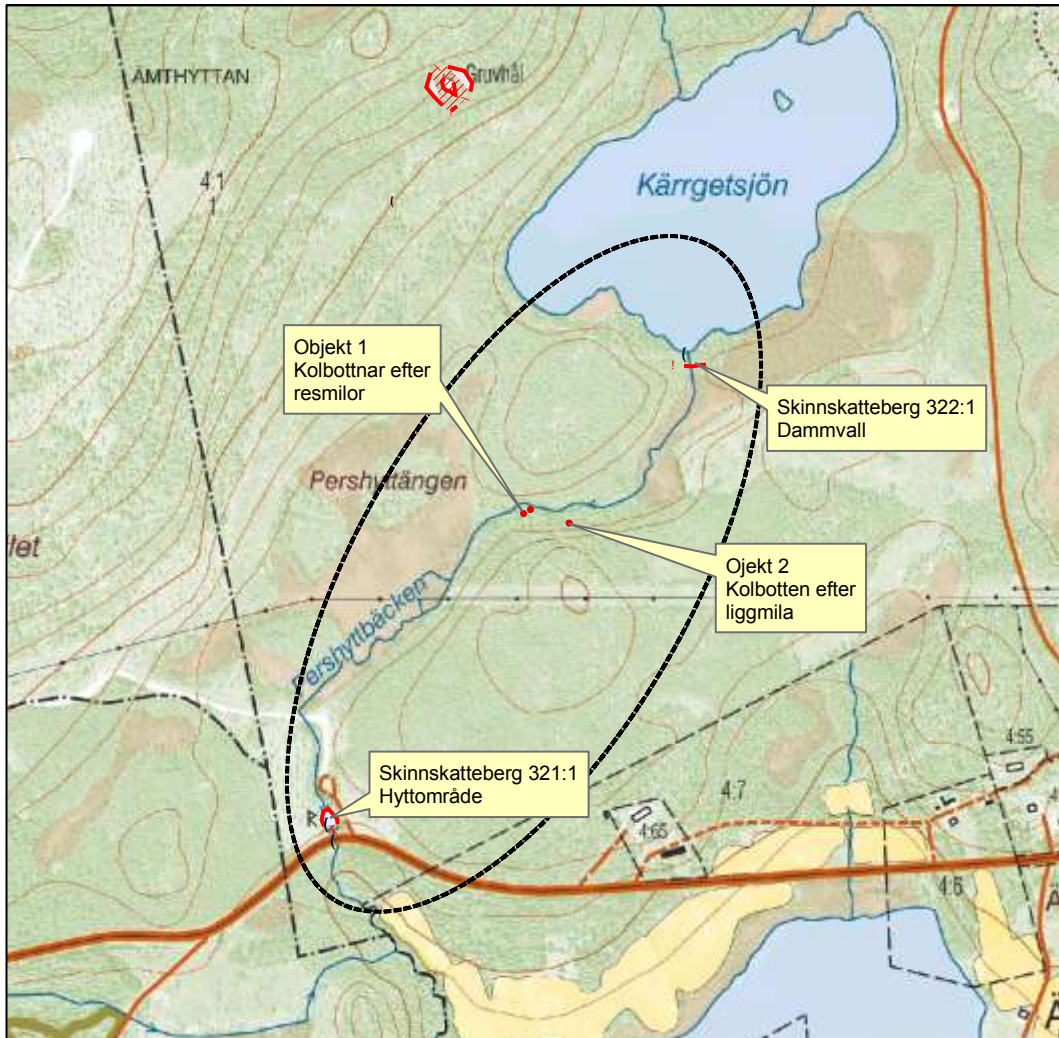
Figur 169. Ett av de två utpekade vandringshindren för fisk vid Lerkulan. Foto mot söder.

Figur 170. Det andra vandringshindret vid Lerkulan. I bakgrunden skymtar en av de två tomter som fortfarande är bebyggda. Foto mot väster.

2.2.20 Pershyttbäcken – dammvallar, hyttområde och kolningsanläggningar

Figur 171. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Pershyttbäcken, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

En bäck med åtminstone en hytta, en fördämning samt ett område med kolningsanläggningar. Längst upp i Pershyttbäcken, vid Getkärrsjöns utlopp, finns en damnvall registrerad (Skinskatteberg 322:1). Den är omkring 30 m lång, 2-3 m bred och intill 0,4 m hög. Vid besiktning konstaterades att den innehåller hyttslag av allt att döma från järnmalm. Det är svårt att avgöra om slaggen är sekundärt ditförd eller om det finns en hyttlämning i närheten.

På gränsen mot Ämthytan ligger ett hyttområde (Skinskatteberg 321:1) bestående av damnvall och slaggförekomst från hytta. Slaggen utgörs av kopparslag. Det är mycket möjligt att platsen är läget för Pershyttan, som tidigare placerats norr om bebyggelsen Getkärr. Det som talar för detta nya läge är kartuppgifter från 1696 där platsen dels kallas *Pers Hytta*, dels ett intilliggande gränsröse som kallas för *Pershytteröset*.

Omkring 300 m nedströms Kärrgetsjön, på östra sidan om bäckravinen påträffades vid fältbesiktningen två runda kolbottnar efter resmilor (objekt 1) respektive en kvadratisk kolbotten efter liggmila (objekt 2). Den kvadratiske kolbotten är 9 m i sida, 0,3 m hög. De två runda kolbottarna är 9-18 m i diameter och intill 0,3 m höga.

Kulturhistorisk värdering

Det finns förutsättningar att förmedla den kulturhistoriska berättelsen. Lämningarna har ett vetenskapligt värde. Upplevelsevärdet är dock ringa för hyttområdet, då det inte finns några tydliga rester efter anläggningar. Kolbottarna är relativt väl synliga, men kan vara svåra att förstå utan förklarande skyltning. Däremot är upplevelsen stor av bäckens förändring av karaktär från Kärrgetsjön ner till Ämthyttesjön. Området nyttjas inte annat än för friluftsliv och fiske. Vissa delar är svårtillgängliga vid högt vattenstånd, men helt nåbara vid normala förhållanden

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Det finns två utpekade vandringshinder för fisk inom området, båda vid registrerade fornlämningar. Det ena ligger vid den norra dammvallen samt det andra hindret vid hyttområdets dämme. Åtgäder kan rampondera det kulturhistoriska värdet. En ovarsam skogsavverkning kan utgöra ett hot mot de kulturhistoriska värdena i området. Invid hyttområdet har en väg anlagts i samband med skogsavverkning. Precis intill fornlämningen finns möjlighet att rasta, vilket medfört att skrot och skräp dumpats ner i bäckravinen.

Figur 172. Ur LMV T54-15:1, Geometrisk avmätning, 1696, Emthytan nr 1-3. Observera noteringen öster om bäcken: pehrs hytta.

Figur 173. Äldre dammvall vid hyttområde (Skinskatteberg 321:1). Troligen platsen för Pehrs hytta. Utpekad vandringshinder för fisk. Foto mot nordväst.

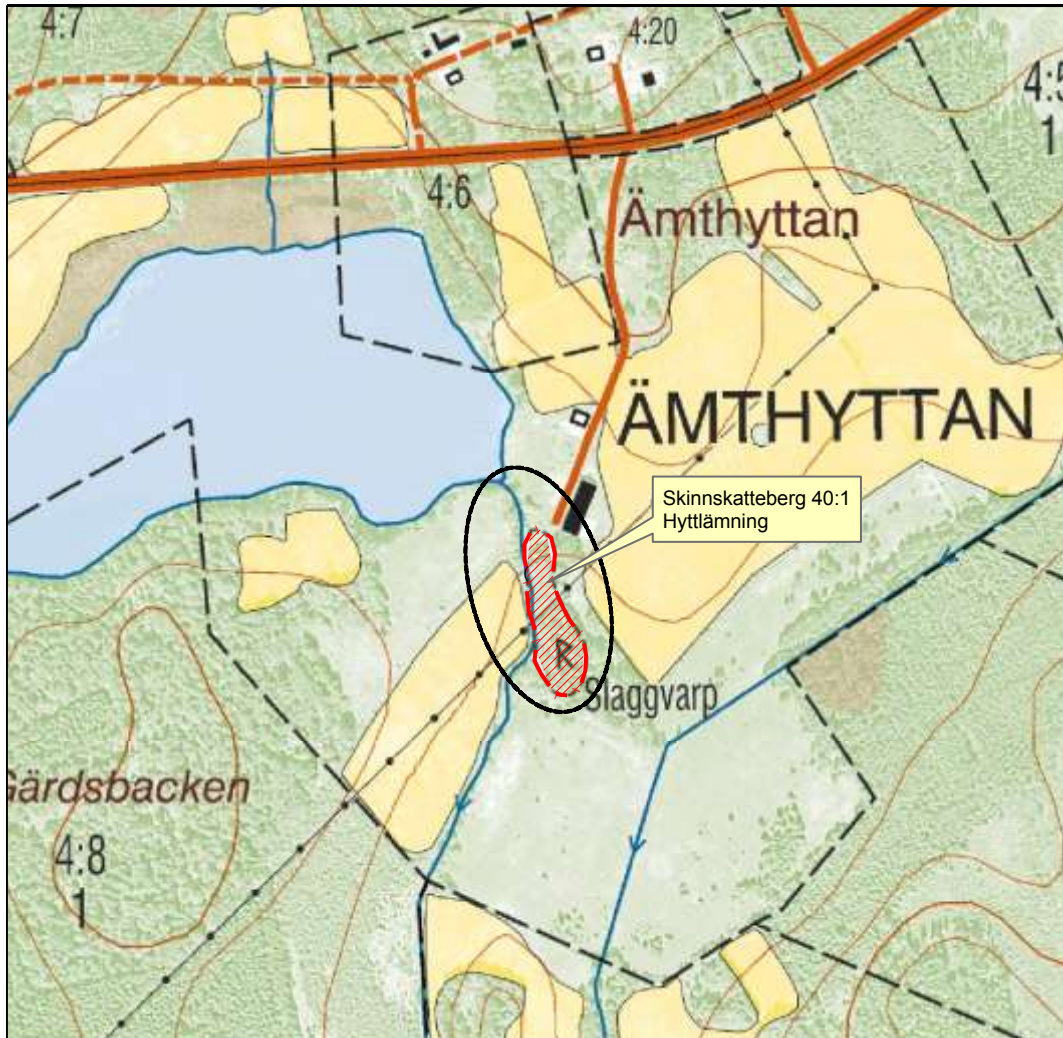
Figur 174. Den kvadratiske koltbotten efter resmila (objekt 2) öster om Pershyttebäcken. Foto mot norr.

Figur 175. Närbild på dämnet vid Kärringgetsjöns utlopp. Foto mot öster.

2.2.21 Ämthyttan – hyttlämning

Figur 176. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Ämthyttan, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Hyttlämning (Skinnskatteberg 40:1) bestående av ett 130 m långt, 40 m brett och intill 1,2 m högt slaggvarp av masugnsslagg. Hela lämningen har omfattande täktskador.

Namnet Ämthyttan omnämns första gången 1539 som *Empthytta*. På en geometrisk avmätning från 1669 saknas hyttmarkering vilket tyder på att verksamheten vid hyttan nedlagts innan karteringen utfördes. Från samma år stammar en konceptkarta där man markerat ut fasta fiskeredskap i form av tre mjärdar längs Ämthyttensjöns stränder. Ingen av dessa anläggningar kunde spåras vid fältbesiktningen.

Kulturhistorisk värdering

Området har ett vetenskapligt värde och omnämns i de historiska källorna. Dock finns få fysiska lämningar kvar ovan mark. Det finns liten möjlighet att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen utifrån fysiska markörer. Upplevelsevärdet är därmed lågt. Området nyttjas idag som fritidsbostad men där det finns planer på att inom en nära framtid starta ett jordbruk med fårskötsel som basnäring. Området ligger inom privat tomt och dessutom endast tillgänglig genom transport på enskild väg.

Området bedöms som kulturhistoriskt mindre värdefullt.

Hotbild

Åtgärder av det utpekade vandringshindret för fisk kan skada fornlämningen. Utbyggnation av landbruket inom fornlämningsområdet kan också skada fornlämningen. Samtliga markåtgärder inom fornlämning kräver tillstånd i enlighet med KML.

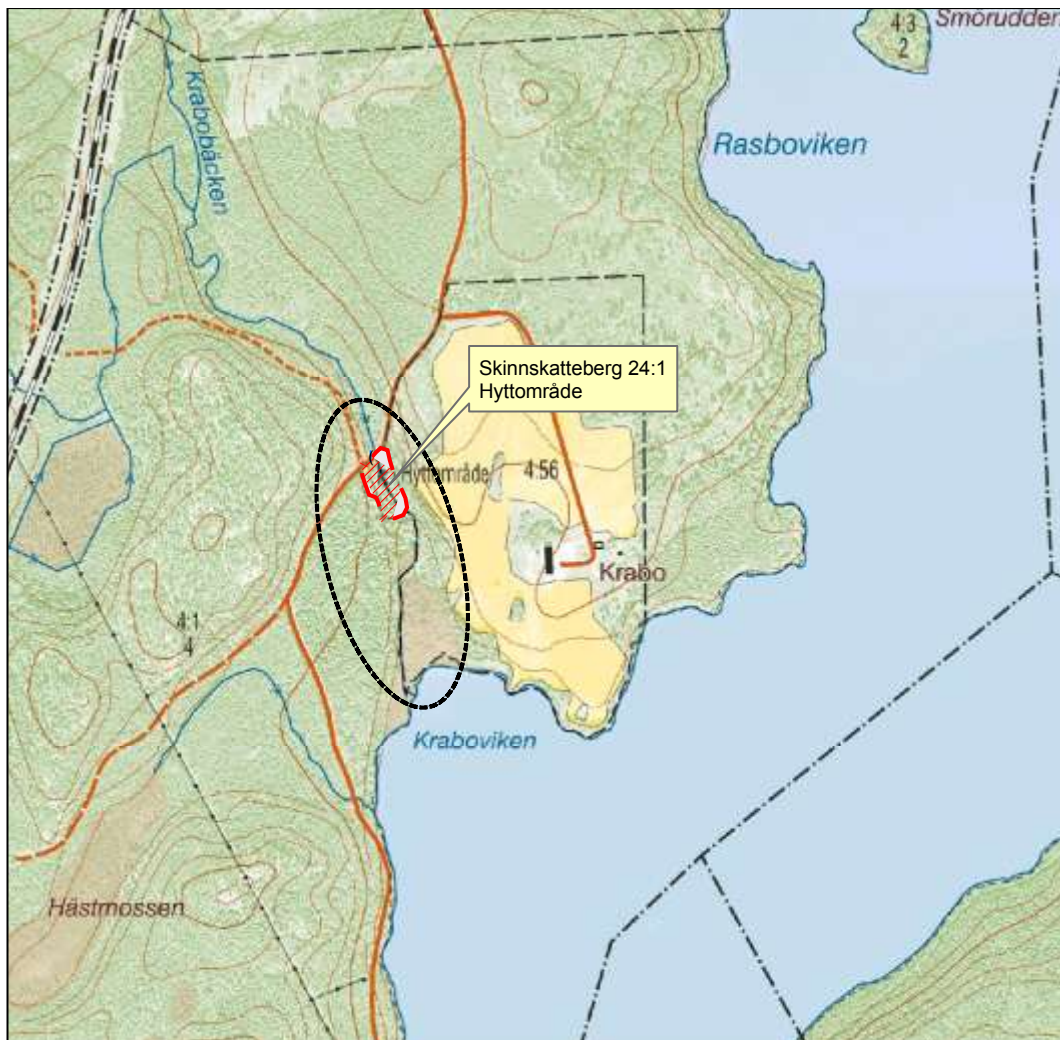
Figur 177. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-15:1, Geometrisk avmätning, 1696, Emthytta nr 1-3. I bäcken finns ingen hyttmarkering, endast två kvarnar.

Figur 178. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv:19-ski-25, Skattdagning, 1696, Emthyttan nr 1-3. Notera de tre fasta fiskeredskapen som ritats ut efter sjöns stränder, två på norra och en på södra sidan.

2.2.22 Krabo hytta- hyttområde

Figur 179. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Krabohyttan, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Ett väl avgränsat hyttområde (Skinnskatteberg 24:1) bestående av en hyttruin, en dammvall och två slaggförekomster. Platsen omnämns första gången 1510 i Arboga stads tänkebok som *krabbebo*. Hytta ska enligt uppgift ha funnits 1542 och verksamheten bör ha lagts ner innan 1668 eftersom den då omnämns som för länge sedan ödelagd. På platsen ska även en hammare med två härदार ha uppförts 1607, men som det idag inte finns några synliga rester av.

På en skattdrägningskarta över Krabo från 1696 finns två fasta fiskeredskap markerade på ömse sidor om bäckens utlopp i Nedre Vättern.

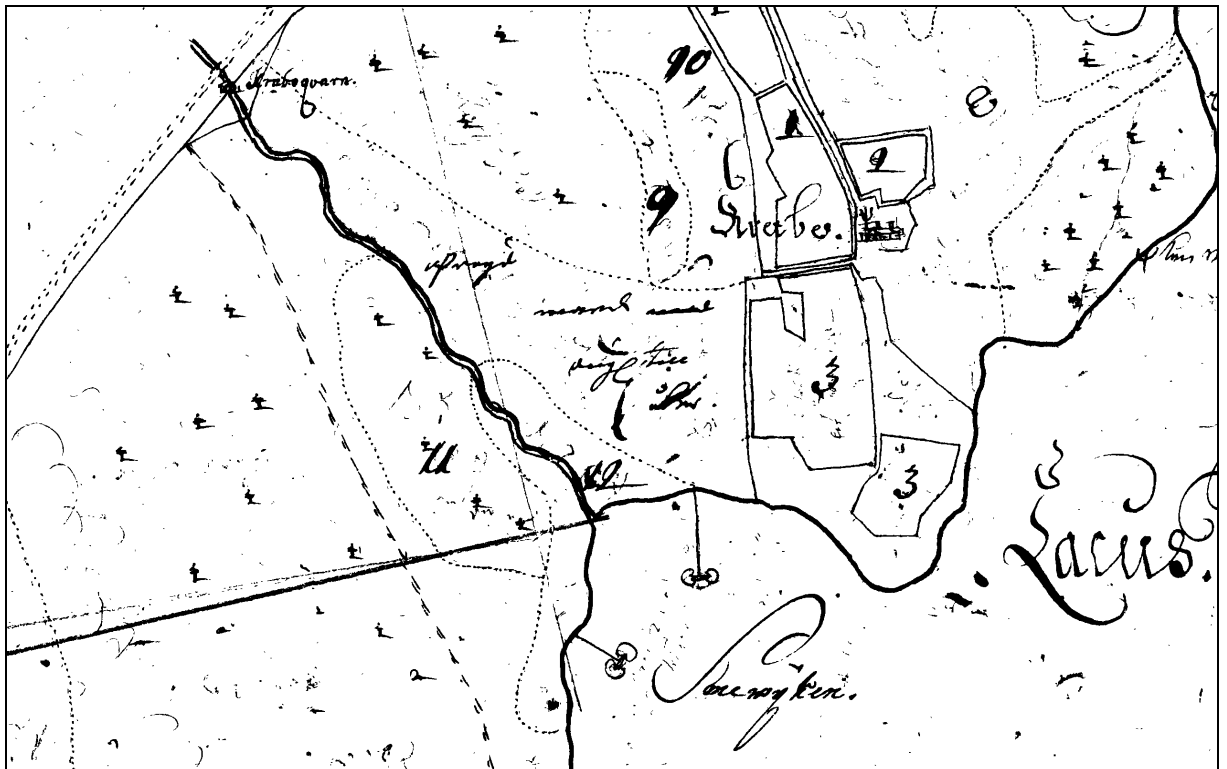
Kulturhistorisk värdering

Det finns möjlighet att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen då det vetenskapliga värdet är högt. Upplevelsevärdet är ringa då lämningarna är otydliga för en lekman, men stärks genom att dammen förmedlar syftet med att lokalisera industrin just hit. Skyltar och informationsmaterial krävs för att göra de fysiska lämningarna begripliga. Den lugna vattenspegeln i dammen kontrasterat mot det nedströms vilda och kraftfulla i det framrusande vattenflödet. Området nyttjas delvis genom den väg/bro som leder över Krabobäcken. Fina äldre brukningsvägar används idag som promenadstråk.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Åtgärder av det utpekade vandringshindret för fisk kan skada fornlämningen. Området är starkt igenväxt av sly. Oförsiktig avverkning skulle kunna skada de kulturhistoriska värdena i området.

Figur 180. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-ski-45, Skattläggning Kraboda, 1696. På stället för hyttan är en kvarn markerad. Notera de fasta fiskeredskap på ömse sidor om bäckens utlopp i Nedre Vättern.

Figur 181. Rester efter Krabo hytta på nedsidan dammen. Foto mot norr.

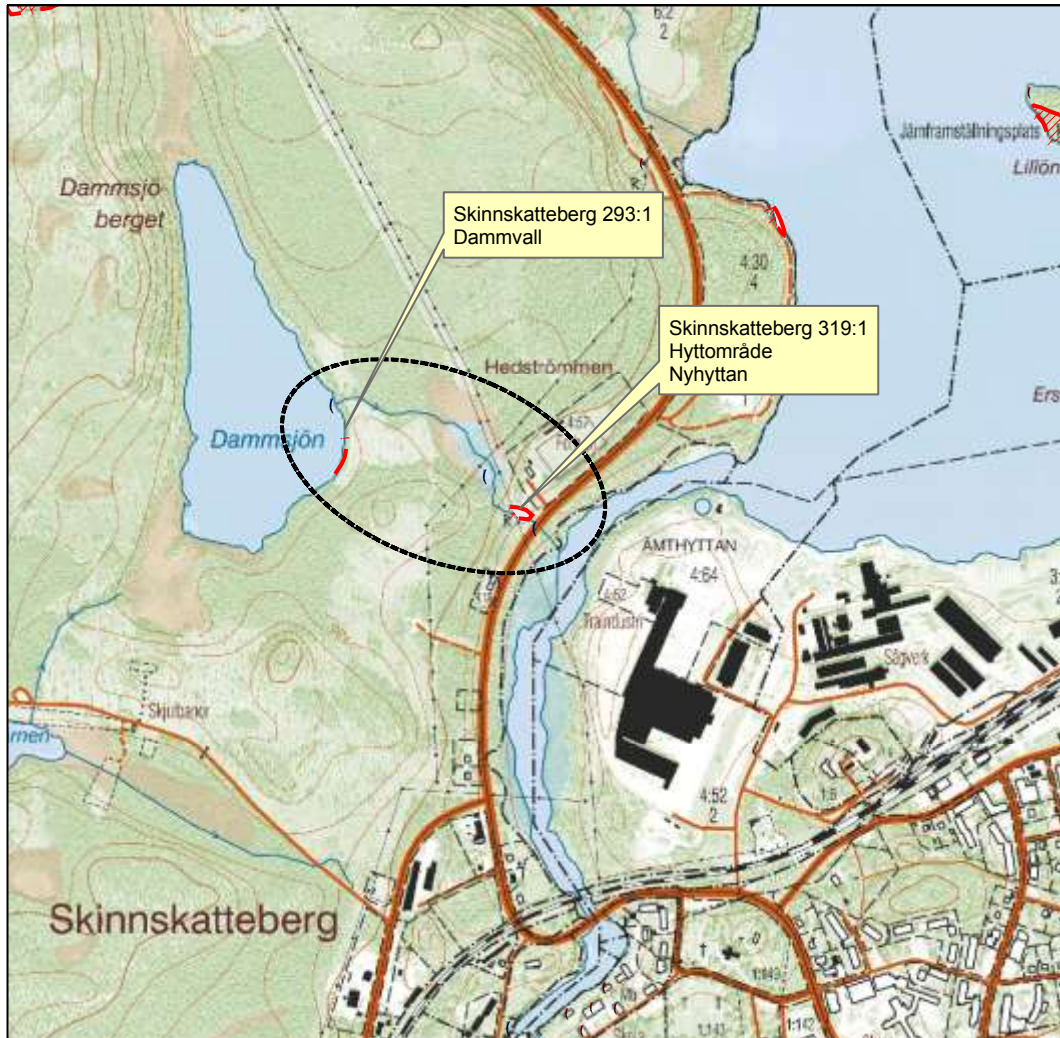
Figur 182. Den strida strömmen nedströms dammen. Lämningar efter hyttan finns på båda sidor om bäckfåran. Foto mot öst.

Figur 183. Uppströms dammen vid Krabo hytta. Foto mot sydöst.

2.2.23 Nyhyttan – hyttområde med dammar och kommunikationsspår

Figur 184. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Nyhyttan, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Nyhyttan omnämns redan i Gustav Vasas Jordebok 1540 och finns sedan med i mantalslängderna genom århundradena för att slutligen, enligt uppgift, läggas ned 1654. På sockenkartor från 1688 finns hyttan markerad men däremot inte den gemensamma hammaren som, tillsammans med grannbyn Broby, drivs i vattendraget och redovisas på en geometrisk avmätning från 1696. Namnet indikerar att det funnits en ännu äldre anläggning i omgivningarna, men var denna varit placerad är inte känt.

Hyttområdet (Skinskatteberg 319:1) består av en slaggförekomst som utgörs av masugnsslagg. I den södra delen av slaggförekomsten finns på vardera sidan bäcken brofästen efter den gamla nu nedlagda landvägen. Av den på kartan redovisade hammaren finns inga spår.

Längre upp i bäcken, vid Dammsjön, är en dammvall registrerad (Skinnskatteberg 293:1). Den är omkring 70 m lång, 4 m bred och intill 1 m hög och uppbyggd av jord och sten.

Ytterligare en damm, troligtvis av senare datum ligger mellan Dammsjön och Övre Vättern. Den är omkring 25 m lång, 2-3 m bred och intill 1 m hög och uppbyggd av jord och sten. Enligt uppgift ska den ha fungerat som dämme för fiskodling i det uppströms liggande kärrområdet.

Kulturhistorisk värdering

Miljön har ett högt vetenskapligt värde och det finns goda möjligheter att förmedla den kulturhistoriska berättelsen. Nyhyttan ska sättas i samband med Skinnskattebergs bruk som den är en föregångare till. Dammsjön används idag som badsjö med bryggor i den sydöstra delen. I övrigt nyttjas inte området. Otydliga lämningar gör det svårt att förstå den kulturhistoriska kontexten. Upplevelsevärde är ringa.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Åtgärder av det utpekade vandringshindret för fisk kan skada fornlämningen. Området är starkt igenväxt av sly. Oförsiktig avverkning skulle kunna skada de kulturhistoriska värdena i området.

Figur 185. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-10:1, Geometrisk avmätning Broby nr 1, 1696. Hammare som delas av Nyhyttan och Broby.

Figur 186. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:49 51 Sockenkartan 1688. Både Dammsjön och hyttan vid Nyhätta är markerade på kartan.

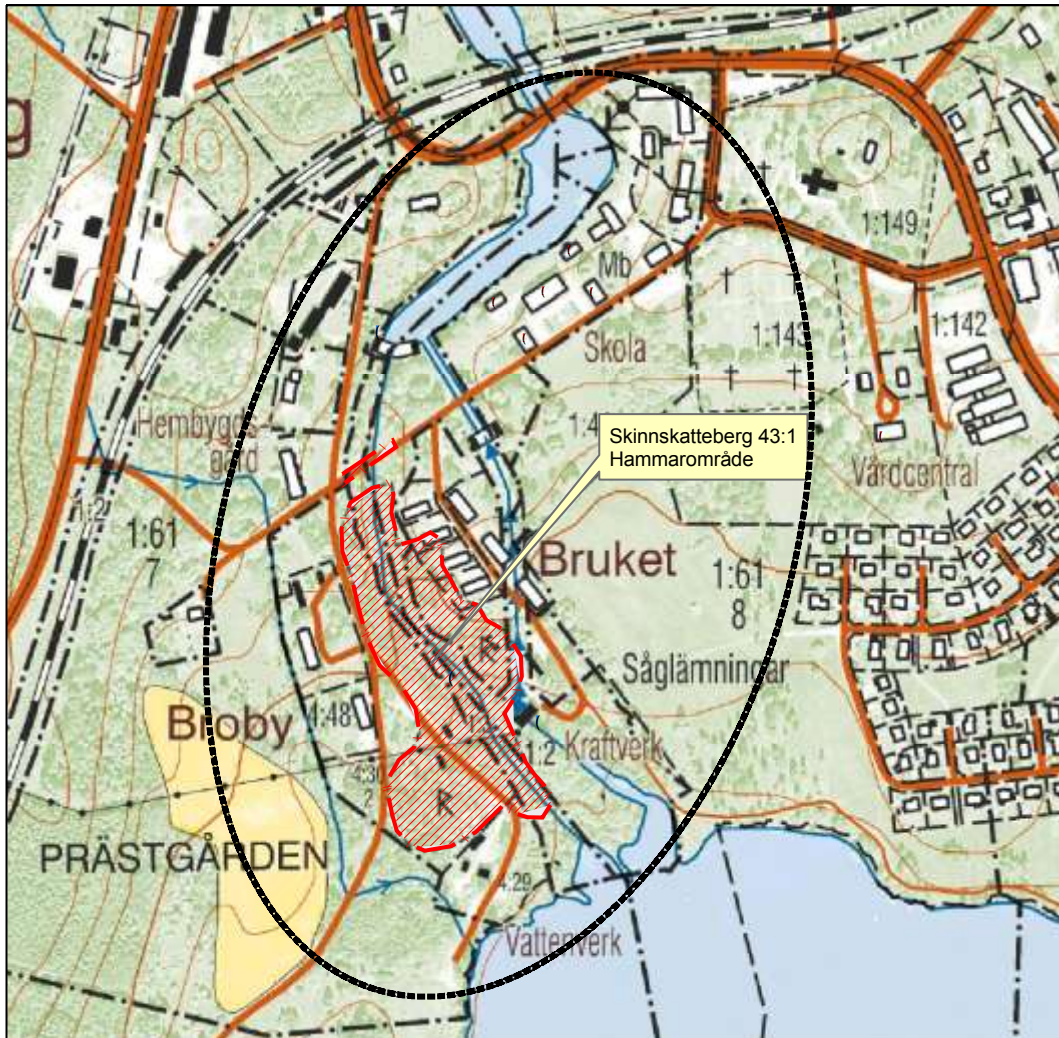
Figur 187. Dammvallen vid Dammsjön, Nyhätta. Foto mot söder.

Figur 188. Dammvallen vid Dammsjön, Nyhyttan. Foto mot öster.

2.2.24 Skinnskattebergs Bruk – Herrgårdsanläggning, hamrar, stenvalvsbro och kraftverk

Figur 189. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Skinnskattebergs bruk, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Bruksmiljö med tydlig koppling till vattenkraften med sitt läge vid Hedströmmen mellan Övre och Nedre Vättern, bestående av en herrgårdsanläggning, en stenvalvsbro och ett hammarområde. Redan 1540, innan forsarna längs denna sträcka började nyttjas för vattenkraft, finns en hytta dokumenterad i närområdet, Nyhyttan (som beskrevs i föregående avsnitt). En ännu äldre anläggning kan ha funnits i närheten vilket indikeras av namnet. En kungsgård uppfördes 1611 och här bedrevs ett kronobruk med så skilda verksamheter som bergs- och lantbruk, boskapsavel och fiske. Kronobruket fick snart konkurrens om att använda forsarna i Hedströmmen som drivkraft och kring mitten av 1600-talet fanns här några driftiga entreprenörer som etablerat sig kring Skinnskattebergs centrala delar. Under följande århundrade döptes hamrarna om, nya uppfördes och gamla lades

ner. På en karta från 1696 redovisas längs med åsträckan fyra hamrar; längst i norr Nyhyttans och Broby hammare, Professor Svedbergs två hamrar samt Prästgårdshammaren.

Skinnskattebergs herrgård (Skinnskatteberg 7:1) består av huvudbyggnaden som uppfördes 1779, två bostadshus som benämns *Nedre* och *Övre Strömflygeln* uppförda 1776-77, en stallbyggnad från 1880 samt ett magasin från 1796. Samtliga byggnader är av sten med slät vit püst och svart plåttak. Under 1780-talets slut anlades en engelsk park i anslutning till herrgården. Sedan 1945 har herrgården fungerat som fast punkt för utbildning av skogsmästare. Spritt i området kring vattendraget finns en mängd olika trädsorter, främst barrträd.

Inom hammarområdet (Skinnskatteberg 43:1) finns på båda sidor om ån en hammarsmedjeruin, två hammarsmedjegrunder?, tre dammvallar, en smedjegrund, en vattenränna, en kolhuslämning, en husgrund en stenkista, två slagghvarp och en slaggförekomst. Inom området ska även ett valsverk ha funnits och lämningar efter en såg.

Sydöst om Herrgården ligger i strömmen en kraftverksdamm med två regleringar av vattenflödet. Den ena är förbifarten ned via Hedströmmens huvudfåra, den andra ligger i slutet av en grävd kanal och leder via en trätub ner till en kraftverksbyggnad som, enligt uppgift är uppförd på 1940-talet.

Till miljön hör även den stenvalvsbro (Skinnskatteberg 42:1) som 1782 uppfördes och som ersatte en äldre träbro över Hedströmmen. Stenbron, som är 80 m lång, 5 m bred och 3,7 m hög, är slagen i fem spann, vardera 4 m bred och 2,5 m hög. Den är kallmurad av huggen 0,1-1 m stora stenar och försedd med ett räcke av 1 m höga järnstolpar.

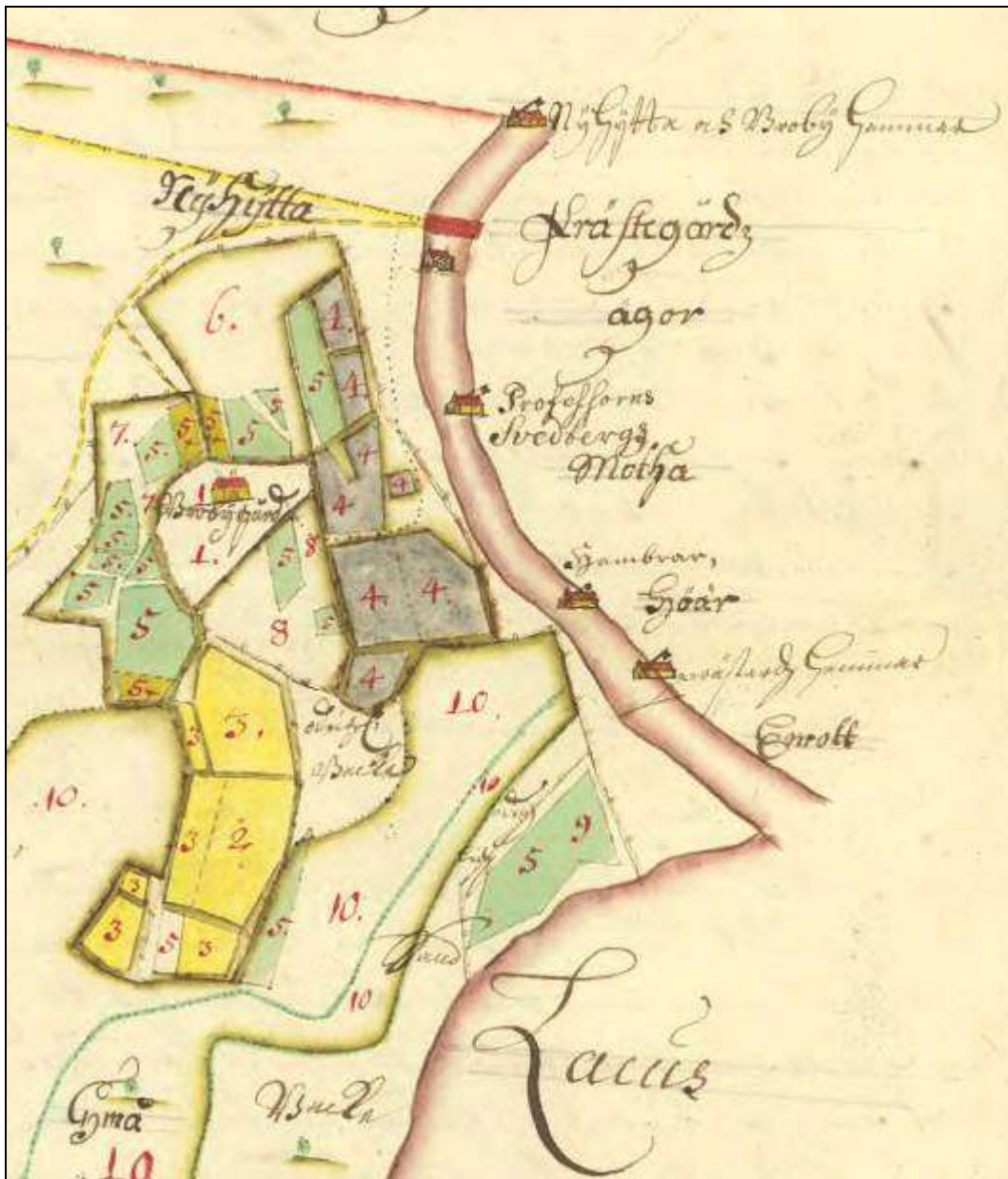
Kulturhistorisk värdering

Det finns mycket skriftligt material om platsen och det finns goda förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen i området. Upplevelsen av herrgårdsmiljön, den imponerade stenvalvsbron och den sentida elproduktionen är mer påtaglig och lättillgänglig än den mer svärfångade förståelsen av den tidiga industrihistorian kring Hedströmmen. Med små medel skulle här förståelsen för vattenledens betydelse för ortens uppkomst och utveckling kunna knytas samman. Området nyttjas som promenadstråk och för rekreation och bitvis även bebyggd med bostäder. Stenvalvsbron är idag avstängd för biltrafik och används bara av fotgängare och cyklister.

Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

Hotbild

Det finns tre utpekade vandringshinder för fisk i området. Åtgärder av de utpekade vandringshindren för fisk kan skada kulturmiljön om åtgärderna inte anpassas till miljön. Området riskerar att slyta igen, samt kan skadas vid ovarsam röjning i de stundtals arboretumliknande dungar som finns intill strömfåran.

Figur 190. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-10:1 Geometrisk avmätning 1696. Skinnskatteberg Prästgård. I norra delen av strömmen ligger Nyhytte- och Broby hammar och söder om bron syns en kvarn. Sedan följer Professor Svedbergs två hamrar samt Prästgårdshammaren.

Figur 191. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:49 51 Sockenarta 1688.

Figur 192 Grunder efter hammare invid strömmen i Skinnskatteberg. Foto mot nordöst.

Figur 193. Grunder efter hammare strömmen i Skinnskatteberg. Foto mot öster.

Figur 194. Stenvalvsbron uppförd 1779. Foto mot sydöst

Figur 195. Kanal invid Skinnskattebergs herrgård. Foto mot sydöst.

Figur 196. Kraftverksdamm. Foto mot sydöst.

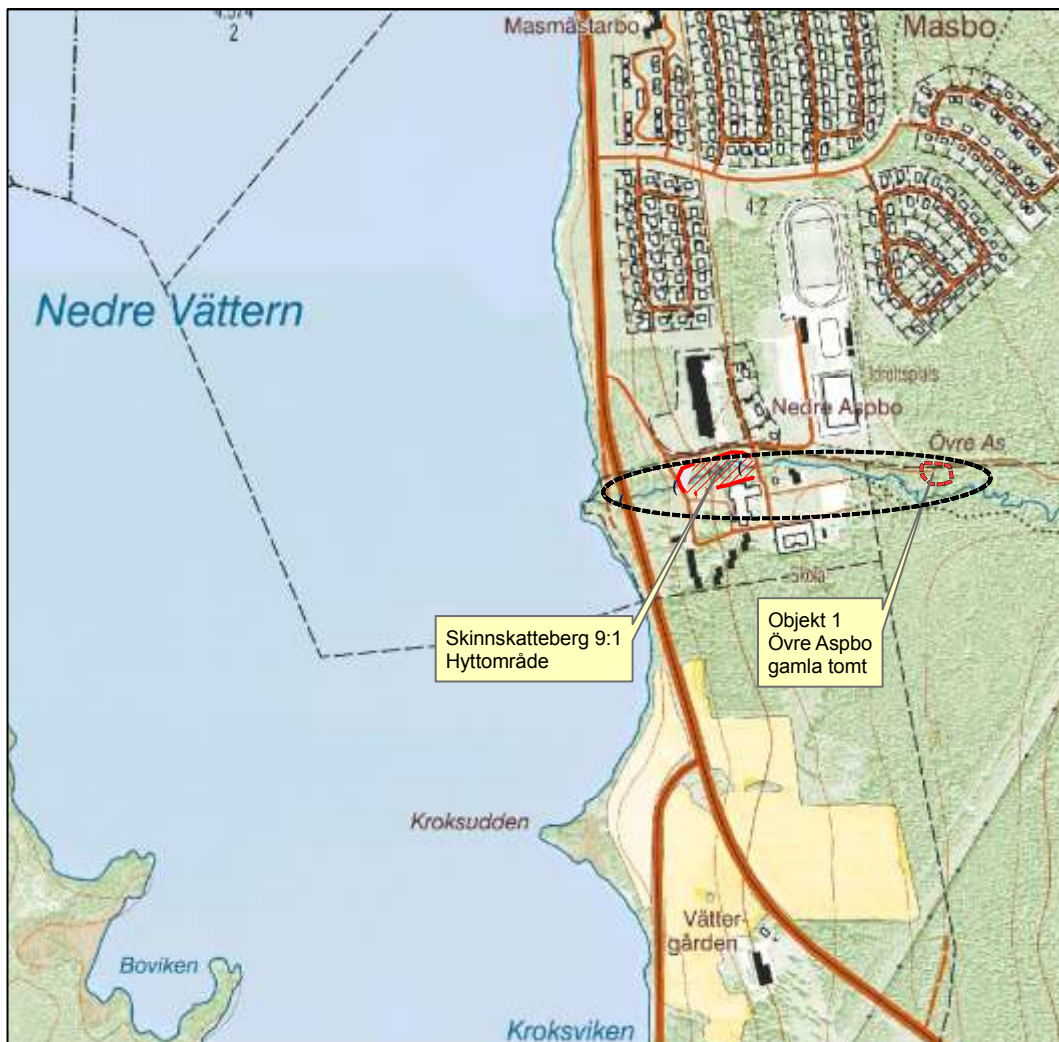
Figur 197. Herrgården sett från kraftverksdammen. Foto mot nordöst.

Figur 198. Trätub till kraftverket. Foto mot söder.

2.2.25 Aspbo – Hyttområde med tillhörande bebyggelse

Figur 199. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Aspbo, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Uppgift om hyttområde samt bebyggelseämningar efter Övre Aspbo (Objekt 1). Hyttområdet (Skinnskatteberg 9:1) består av två slaggförekomster intill Skärsjöbacken som mynnar ut i Nedre Vättern. Slaggen utgörs av hyttslag. Förutom hytta ska enligt uppgift en hammare ha funnits i närheten så tidigt som 1607. På sockenkartor från 1688 redovisas en hytta medan 1696 års geometriska avmätning endast finns två kvarnar synliga i materialet.

Aspbo var kyrkans ägo före reformationen och äldsta belägg är från 1545 då det skrivs *Äspeboda*. Hyttan omnämns från 1625 och ska ha lagts ned före 1668.

På 1669 års karta över hemmanet består *Aspå* av två hustomter, varav den östra, Övre Aspbo, är övergiven. Gårdsläget för Övre Aspbo finns med på 1669 års

karta och på motsvarande sockenkarta från 1688 är det sannolikt att det syftar på samma läge.

Inom gårdstomten, som är mycket påverkad från senare aktiviteter i omgivningen, finns rester efter tre husgrunder varav ett efter boningshus, ett uthus samt en grund med två källarvalv. I området finns rester av kulturväxter i form av bland annat vårdträd och prydnadsbuskar.

I hyttområdet strax nedströms den östra bron över bäcken sticker ett flertal tunna plankor upp från botten (figur 204). Anläggningen utgör troligen en rest av ett fast fiskeredskap.

Kulturhistorisk värdering

Hyttlämningarna är fragmentarisk och subtila. Området har små förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen. Hammarläget nyttjas inte idag. Genom Övre Aspbo gårdstomt går idag en äldre brukningsväg som nyttjas som promenadstråk. Upplevelsevärdet är ringa. Gårdsläget för Övre Aspbo finns med på 1669 års karta och på motsvarande sockenkarta från 1688 är det sannolikt att det syftar på samma läge.

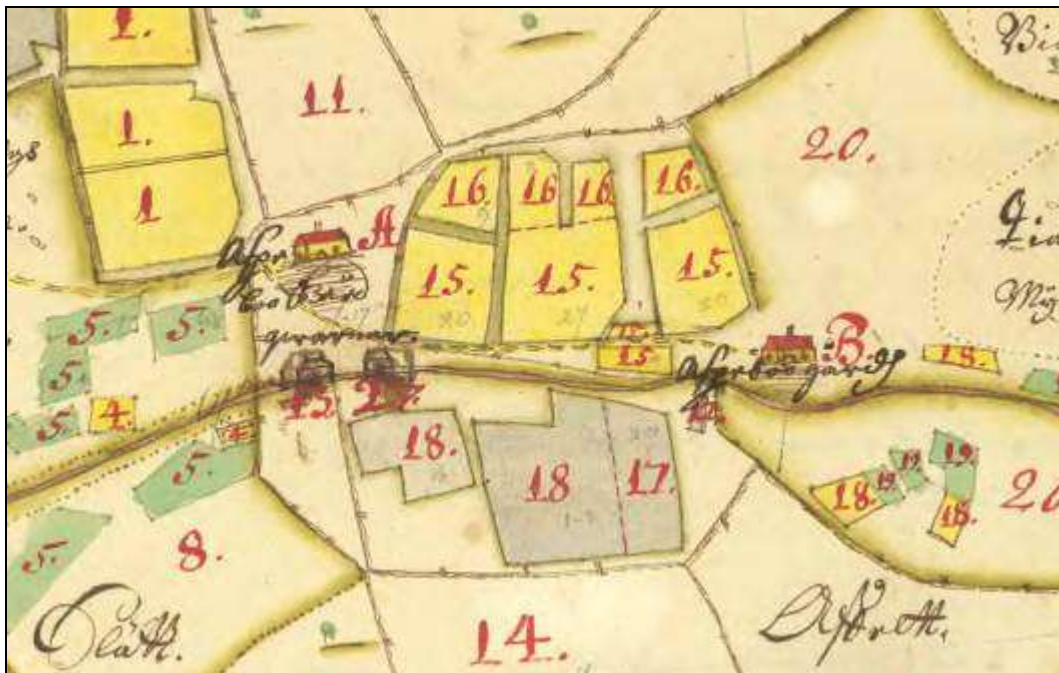
Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Två utpekade vandringshinder för fisk ligger inom hyttområdet. Hindren utgörs av en vägpassage och enligt uppgift en damm. Någon damm kunde dock inte återfinnas vid fältbesöket. Åtgärder av de utpekade vandringshindren för fisk bör om möjligt anpassas till kulturmiljön. Den övergivna gårdstomten (Övre Aspbo) och hyttlämningarna utgör fornlämning och ingrepp kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Figur 200. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:49-51, Sockenkartan, 1688. Hyttan markerad tillsammans med två hemman.

Figur 201. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-3:1 Geometrisk avmätning Aspebo nr 1-2 1696.

Figur 202. Två öppningar till kallmurade förrådsvalv invid bäckfåran. Foto mot norr.

Figur 203. Rest av fast fiskeredskap bestående av stående träplank i bäckfåran. Foto mot söder.

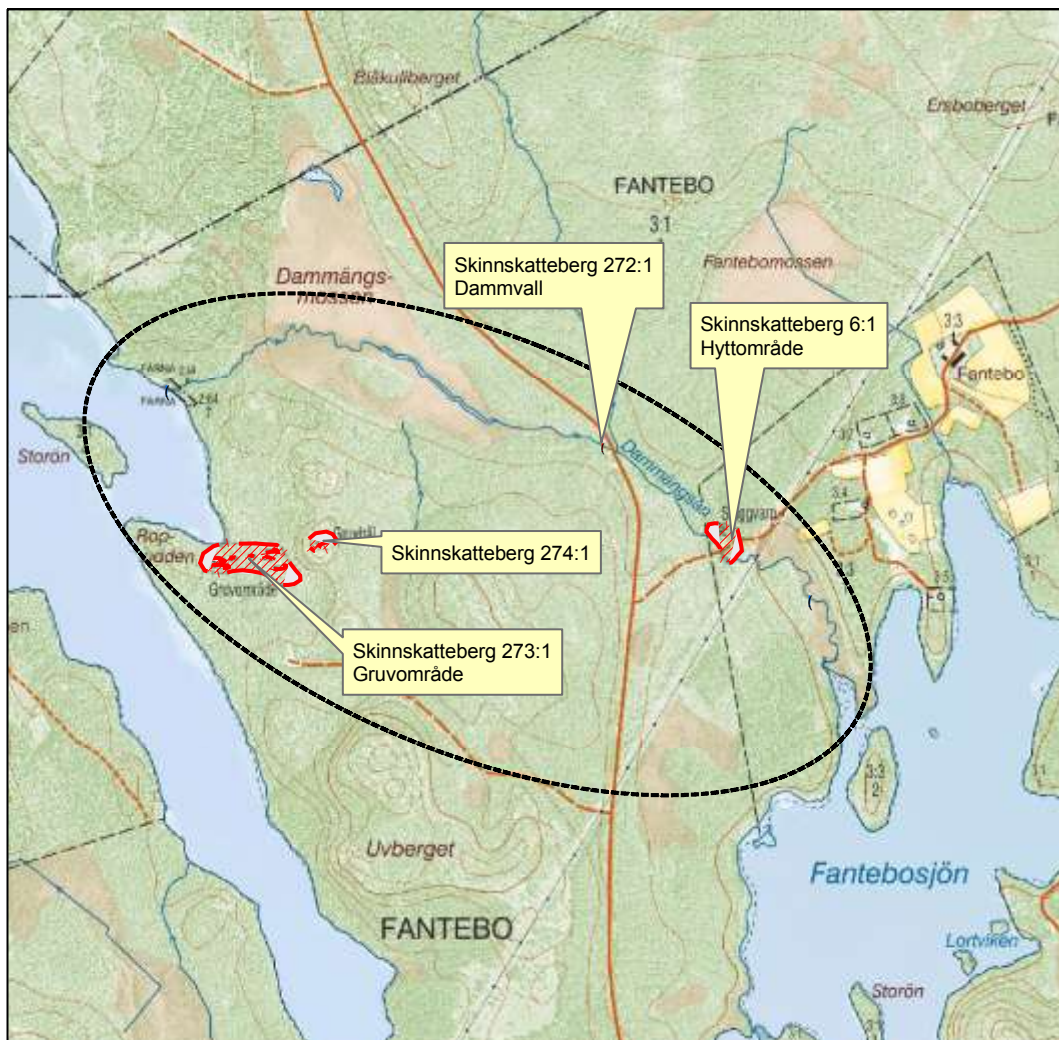
Figur 204. Husgrund efter boningshus i Nedre Aspbo. Foto mot sydöst.

Figur 205. Två öppningar till valvslagna källare av sten i Nedre Aspbo. Foto mot norr.

2.2.26 Dammängsån/Fantebo – dammvallar och hyttområde

Figur 206. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Fantebo hytta, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Vattendraget mellan Nedre Gävjan och Fantebosjön rymmer ett hyttområde, en plats för en damnvall samt en ytterligare dammanläggning vid den övre sjöns utlopp. Det äldsta belägget från 1550-tal omnämmer platsen som *Fantebo*. Hytta finns åtminstone från 1564 men sedan händer något och gården uppges som öde 1571. Något årtionde senare tas gården åter i besittning och hyttan drivs sedan periodvis under 1600-talet. Den uppges 1711 vara öde sedan lång tid.

Hyttområdet (Skinnskatteberg 6:1) består av tre slaggarvarp där slaggen utgörs av masugnsslagg. Längre uppströms finns en damnvall (Skinnskatteberg 272:1) markerad på karta från 1696. Den har sannolikt tillhört Fantebohyttan. Anläggningen är troligen förstörd då nuvarande vägen anlades.

Längst upp vid Nedre Gävjans utlopp ligger ett utpekat vandringshinder för fisk i form av en dammanläggning. Byggår 1965. Anslutningsdammen är omkring 20 m lång, 2-4 m bred och intill 1 m hög med ett utskov av betong och två utskov där luckorna inte längre finns kvar. Anläggningen har fungerat som en regleringsdamm för vattennivån längre ner i sjösystemet.

Söder om dämet finns ett gruvområde respektive gruvhål registrerade (Skinnskatteberg 273:1 respektive 274:1). Det är tänkbart att dessa gruvor kan ha levererat malm till Fantebohyttan.

Kulturhistorisk värdering

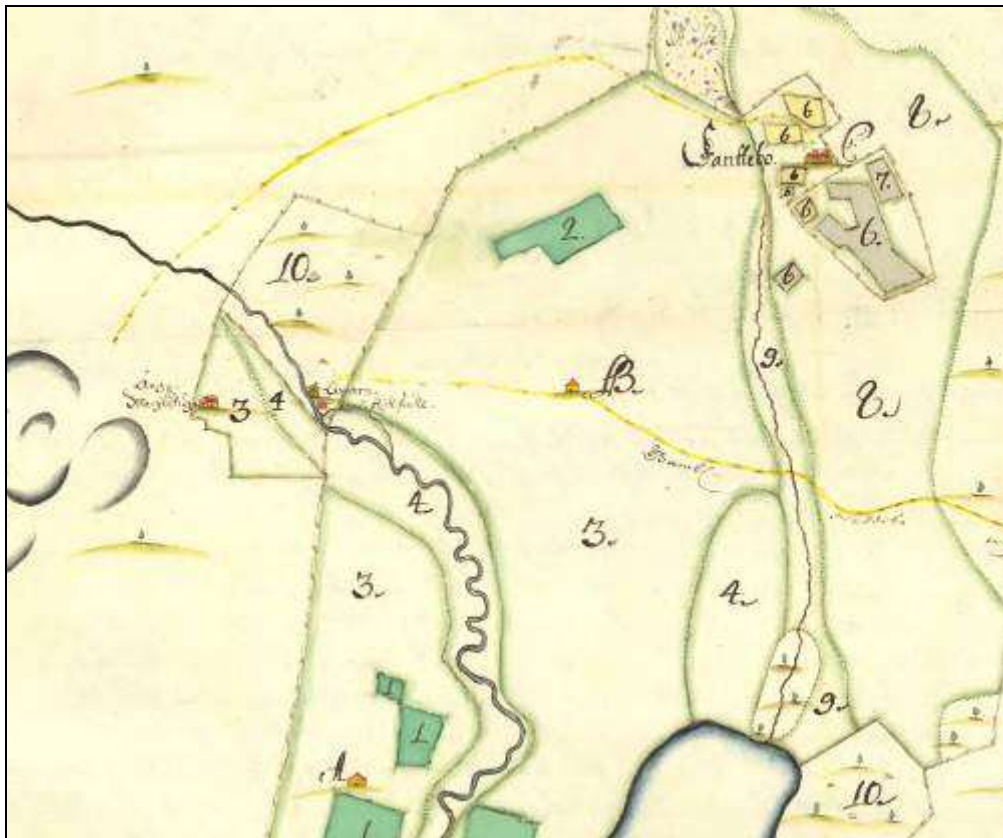
Hyttlämningarna har ett vetenskapligt värde. Upplevelsevärdet och pedagogiska värdet är dock ringa. Området nyttjas inte förutom den äldre väg som löper genom hyttområdet till bebyggelsen vid Fantebo.

Området bedöms som kulturhistoriskt mindre värdefullt.

Hotbild

Oklart om en utrivning av den nyare dammen kan orsaka skador på lämningarna nedströms bäcken. Vid åtgärder längs vägsträckan genom hyttområdet kan kulturvärden skadas. Likaså kan en oförsiktig skogavverkning påverka lämningar i området.

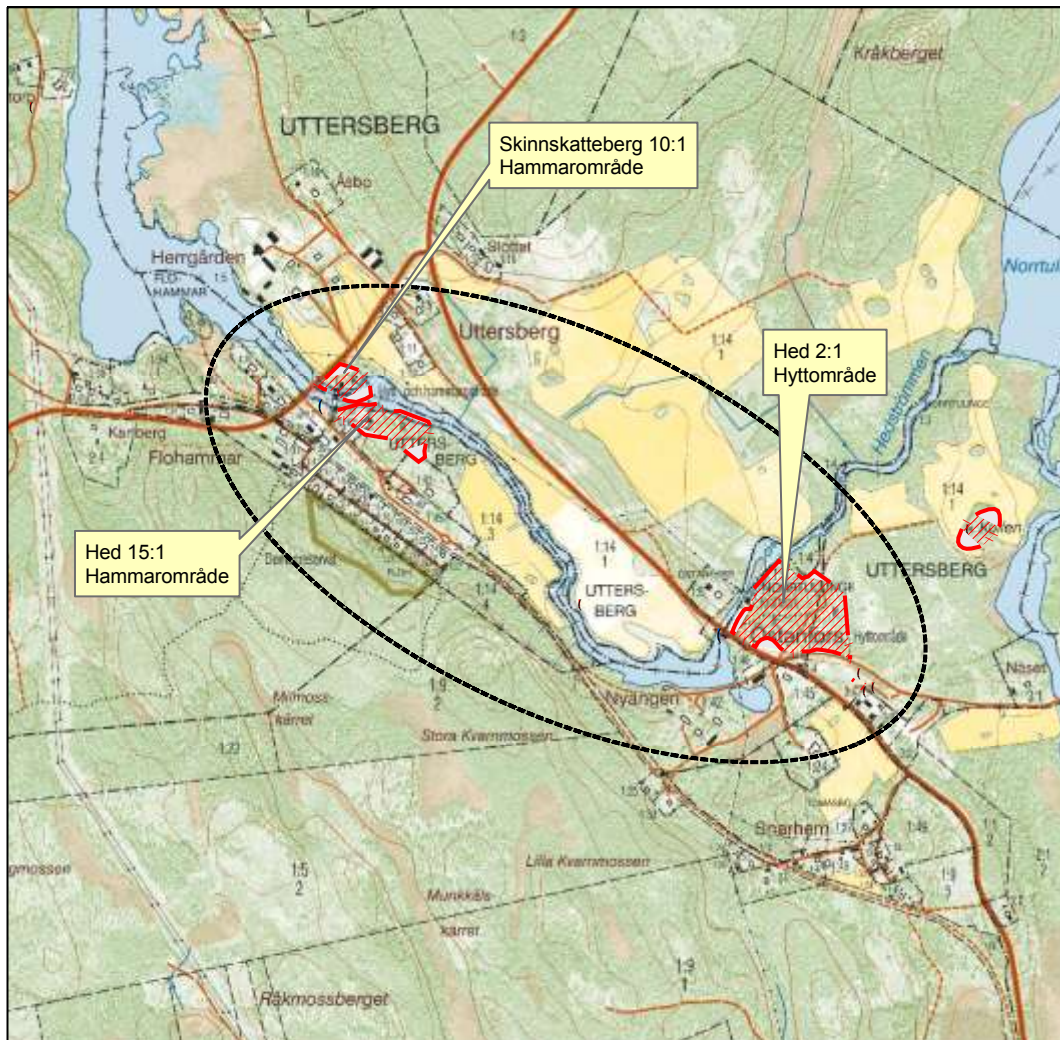

Figur 207. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-28:1 Geometrisk avmätning 1696, Gävebo näbb nr 1. Notering om gammalt hyttställe.

Figur 208. Dämnet vid Nedre Gävjans utlopp. Foto mot väster.

2.2.27 Uttersberg/Flohammar/Östanfors – bruksmiljö med tillhörande hytt- och hammarområden samt produktion av el

Figur 209. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Uttersberg och Östanfors, ej skalenlig.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Bruks- och hammarområden som, med sitt läge invid några av Hedströmmens forsar, attraherat vattenberoende verksamheter under åtminstone fyra hundra år. Bruket utgörs av Uttersbergsbruk som bildades genom köp av Flohammar och Östanfors. Till samhället fanns en järnvägsförbindelse till Köping som drevs av järnvägsbolaget KUJ (Köping-Uttersbergs Järnväg). Bygget påbörjades redan 1863 och den officiella invigningen skedde den 26 juni 1866. Senare, 1880, byggdes sträckan på upp till Riddarhyttan och antog namnet URJ (Uttersberg-Riddarhyttans Järnväg). Inte förrän 1911 slogs hela sträckan samman i ett och samma bolag KURJ (Köping-Uttersberg-Riddarhyttans Järnväg). Järnvägen gör sig fortfarande påmind genom den framträdande järnvägsbank som löper genom

landskapet. I samhället Uttersberg uppfördes 1897 en järnvägsstation ritad av Theodor Dahl.

Flohammars äldsta belägg är från 1596 då den uppges ligga på den östra sidan strömfåran. Senare, 1613, omnämns den ligga på västra sidan. Sockengränsen har förflyttats så att hamrarna hamnat i olika socknar. Det östra hammarområdet ligger inom Skinnskattebergs socken (Skinnskatteberg 10:1) och består av en 140 m lång och 1,5 m bred vattenkanal stensatt av huggna gråstenar. I sydvästra delen finns en stenbro och en modern dammanläggning. Sydöst om bron och intill vattnet ligger slaggen tillsammans med kol- och stybblandad svart jord. Slaggen är av typen hammarslagg. Den västra delen av hyttan ligger inom Heds socken (Hed 15:1) och består av en hammarsmedjegrund, en kolhuslämning och ett slagghvarp. Även här utgörs slaggen av typisk hammarslagg. Flohammar inkorporerades så småningom i Uttersbergs bruk som hade verksamhet ända fram till 1900-talets början.

Då Johan Utterklo grundade Uttersbergs bruk 1671 genom köp av Flohammar och Östanfors fanns åtminstone en hammare på vardera platsen. Östanfors hammare anlades sannolikt under 1620-talet som kopparhammare till Skilå koppargruvor med en härd för garning (rening av kopparen) och den andra för tillverkning av plåtar. Den ska senare ha byggts om till stångjärnshammare. Östanfors hammare ska ha anlagt vid platsen för fornlämningen Hed 2:1, men några lämningar finns inte kvar i terrängen. Däremot finns spår av den masugn som uppfördes då Östanfors järnverk togs i drift 1875. I området längs bäcken finns idag en hyttruin, en rostugnsruin, en ruin efter anrikningsverk, två vattenrännor, två slagghvarp, en kolhuslämning och järnvägsbank. Hyttdriften lades ned i början av 1900-talet. Kraftstation uppfördes 1905-1906 i samband med en modernisering av bruket.

Kulturhistorisk värdering

Uttersberg är ett litet samhälle med permanent bebyggelse i och kring bruksmiljön. Det finns förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen i området. Kulturmiljön är inte en enhetlig miljö fryst i en specifik tid utan är en levande miljö där årsringarna med lite hjälp skulle kunna lyftas fram och synliggöras. De dammar som är i bruk både i Uttersberg och Östanfors används för uttag av vattenkraft.

Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

Hotbild

Utpekade vandringshinder för fisk finns både vid dammen i Uttersberg och vid Östanfors. Bäckravinen, framför allt i Östanfors håller på att växa igen med lövsly.

Figur 210. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:49 51. Sockenkartan över Skinnskattebergs socken, 1688.

Figur 211. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-86:1. Geometrisk avmätning, Uttershammar el Flodhammar nr 1, 1696.

Figur 212. Uttersbergs bruk. Del av f d järnvägsbank. Foto mot sydöst.

Figur 213. Uttersbergs bruk. Strax nedströms dammen och den gamla bron över Hedströmmen. Foto mot norr.

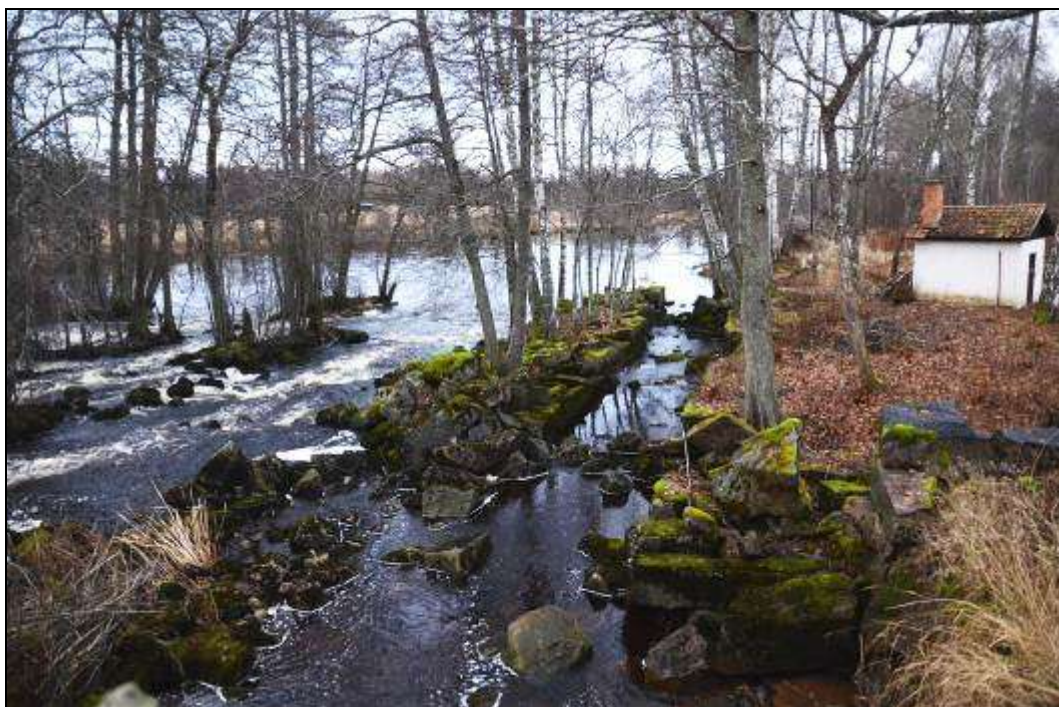

Figur 214. Uttersbergs bruk. På andra sidan bron, på den östra stranden ligger den äldsta delen av Flohammar (Skinnskatteberg 10:1). Foto mot öster.

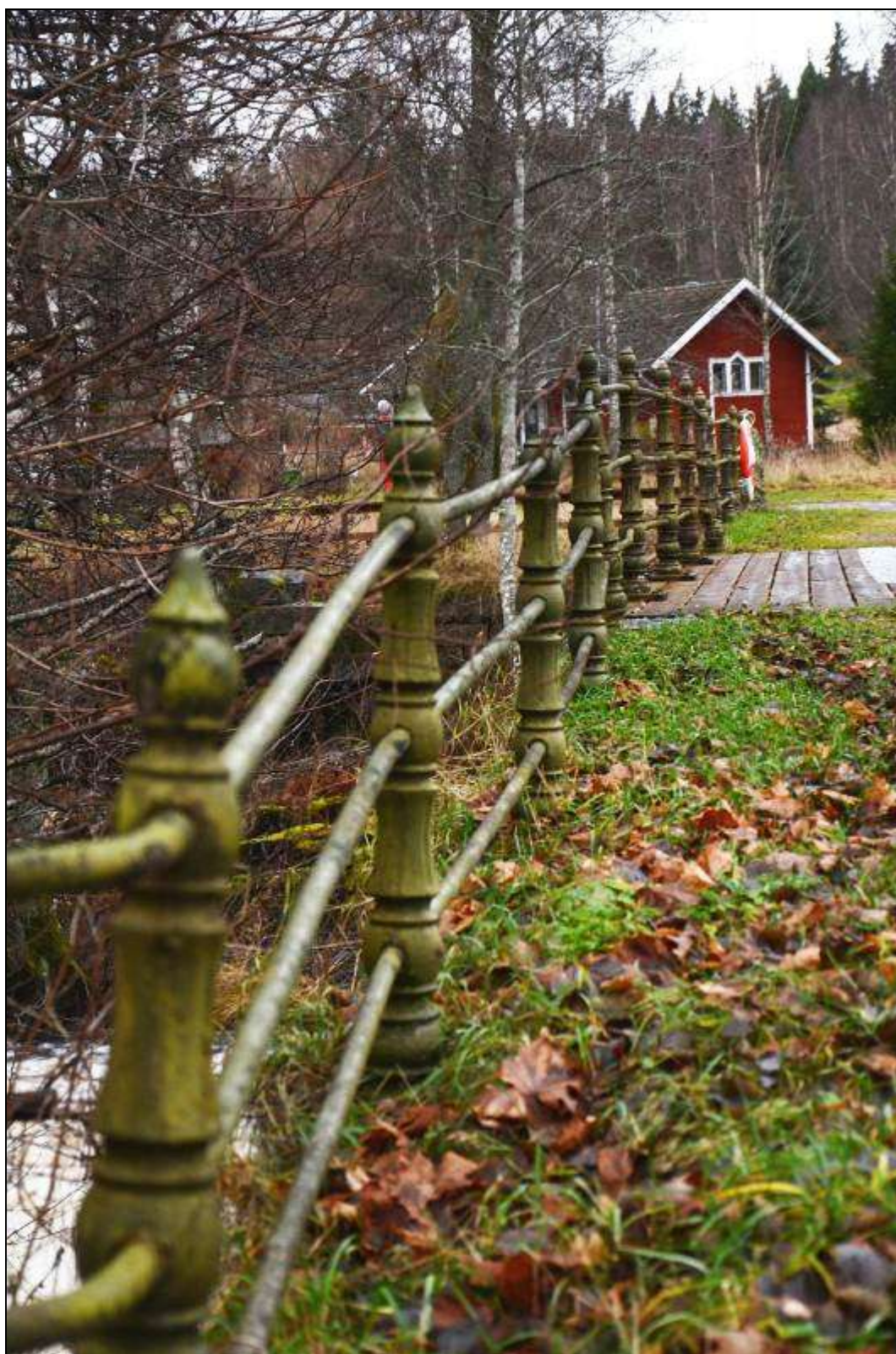

Figur 215. Uttersbergs bruk. Dammanläggningen. Foto mot sydöst.

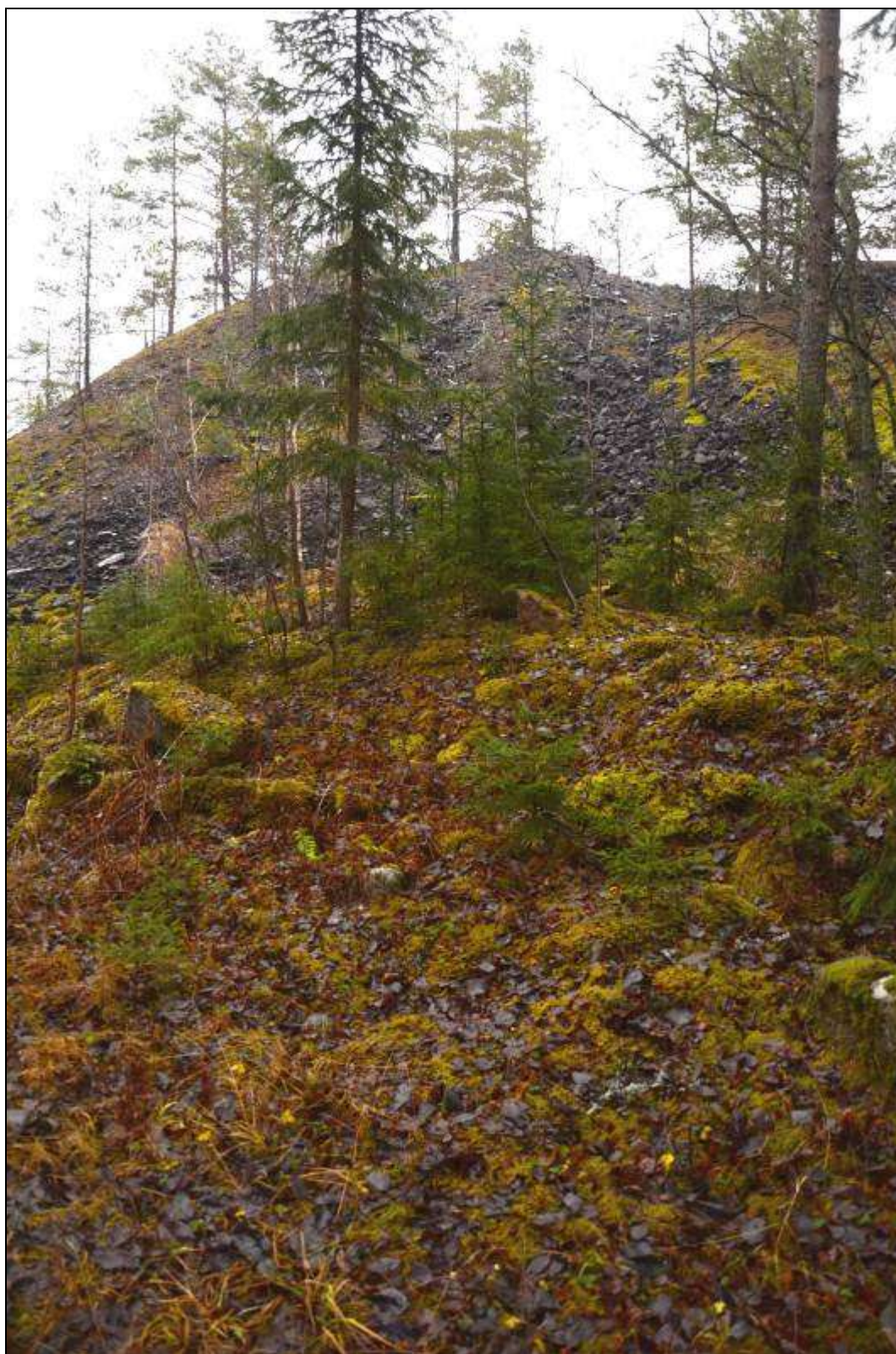
Figur 216. Uttersbergs bruk. Det västra hammarområdet (Hed 15:1) Till höger skymtar en tvättstuga intill vattnet. Foto mot sydöst.

Figur 217. Uttersbergs bruk. Broräcke av gjutjärn vid dammen. Foto mot sydväst.

Figur 218. Slaggvarp vid Östanfors hytt- och hammarområde. Foto mot nordöst.

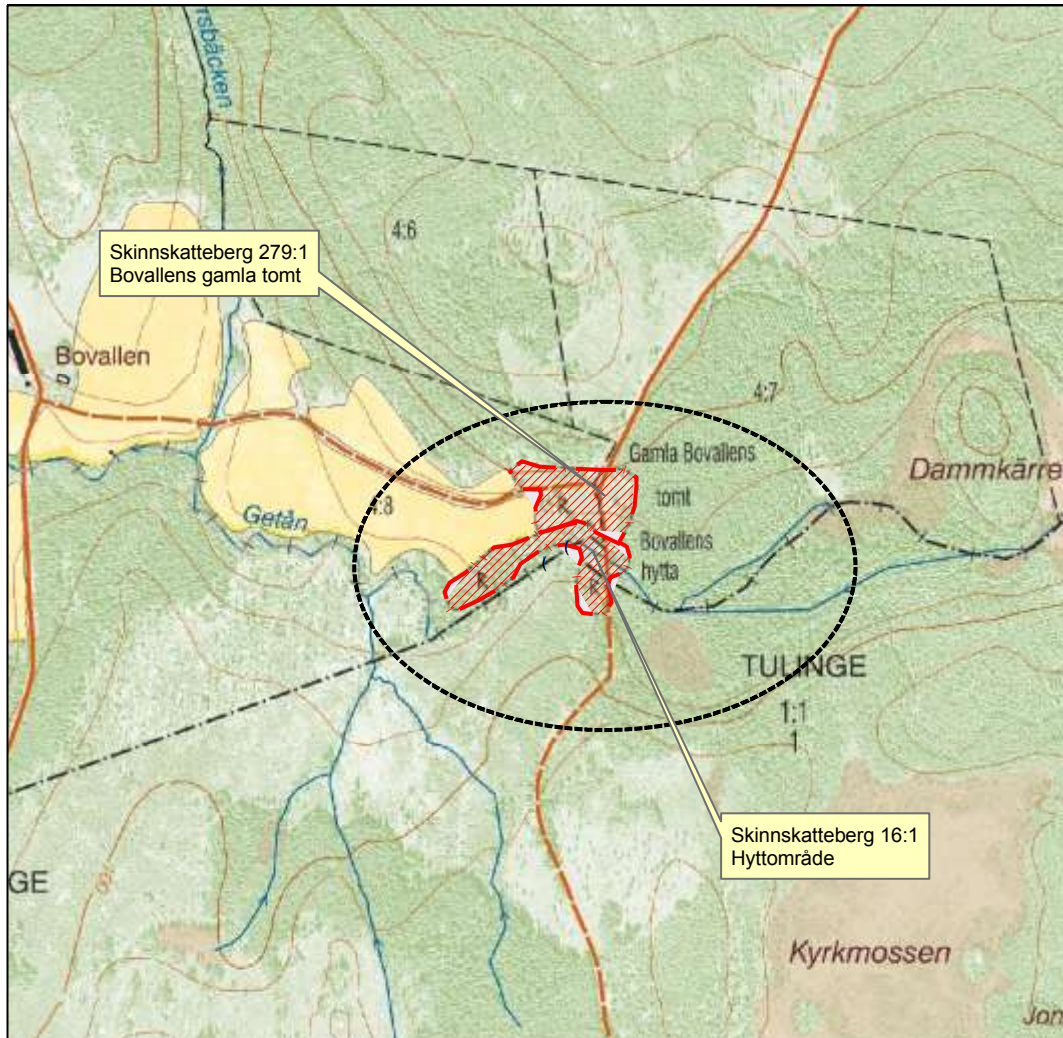
Figur 219.. Östanfors hytta. Foto mot nordöst.

Figur 220. Östanfors kraftverksdamm. I bakgrunden skymtar vägen över bäcken. Foto mot nordväst.

2.2.28 Bovallens hytta – Hyttområde och gårdstomt

Figur 221. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Bovallens hytta, ej skalenligt

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

På Sillbo mark, vid den nu övergivna platsen Bovallen, låg tidigare en hytta med tillhörande bebyggelse. En hytta omnämns redan 1538, men om den låg på samma plats som den senare 1647 anlagda Bovallshyttan är inte klarlagt. Hyttan var ett styckebruk men några lämningar som indikerar gjutning av kanoner har inte registrerats i området. Verksamheten upphör då bruket läggs ned 1717. Hyttområdet (Skinskatteberg 16:1) består av en hyttruin, en smedjegrund, tre slaggvarp och en slaggförekomst. Slaggen utgörs uteslutande av masugnsslagg. Strax norr om bäcken och hyttlämningarna ligger Bovallens gamla tomt (Skinskatteberg 279:1), bestående av fyra husgrunder varav ett boningshus med spisröse, två källare och en uthusgrund. Det finns talrika rester efter kulturväxter och träd vid och kring av tomtplatsen.

Kulturhistorisk värdering

En väl sammanhållen miljö med lämningar efter hytta och bebyggelse. Området är ett bra exempel på den småskalig järnproduktion och hur vattenkraften i de mindre biflödena nyttjades. Upplevelsevärdet är ringa trots att slaggvarp och hytta är rätt lätta att urskilja. För en lekman kan det vara svårt att förstå hur platsen varit strukturerad. Området nyttjas inte idag, möjligen av någon enstaka bärplockare, eftersom platsen ligger relativt isolerat och inte är skyltat

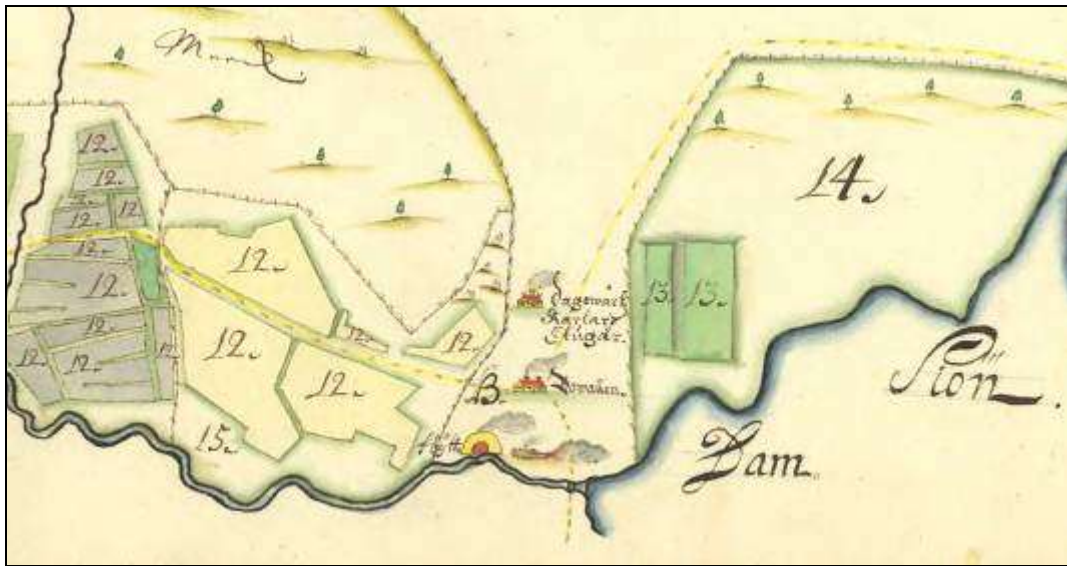
Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Det finns två utpekade vandringshinder inom området för fornlämningarna. Bäckravinen och kringliggande område är starkt igenväxt av lövsly. Ovarsam avverkning av skog kan medföra risk för skadade lämningar invid bäcken. Tidigare utförda skogsbruksåtgärder, har utnyttjad den skogsbilväg som löper genom området som basväg för avverkningsarbetet.

Figur 222. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:49 51. Sockenkartan över Skinnskattebergs socken, 1688. Notera Uttersberg i huvudfåran och Bovallens läge i biflödet Getån.

Figur 223. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-67:1, Geometrisk avmätning 1696, Silleboda 1-3. Kartan ger ett intryck av Bovallen som en relativt stor gård där det finns behov av arbetskraft (stugor för dagsverkskarlar).

Figur 224. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T54-67:3. Avmätning, Sillbo nr 1-3, 1819. Vid denna tidpunkt finns järnhanteringen inte längre kvar, men gården ser fortfarande ut att vara relativt stor.

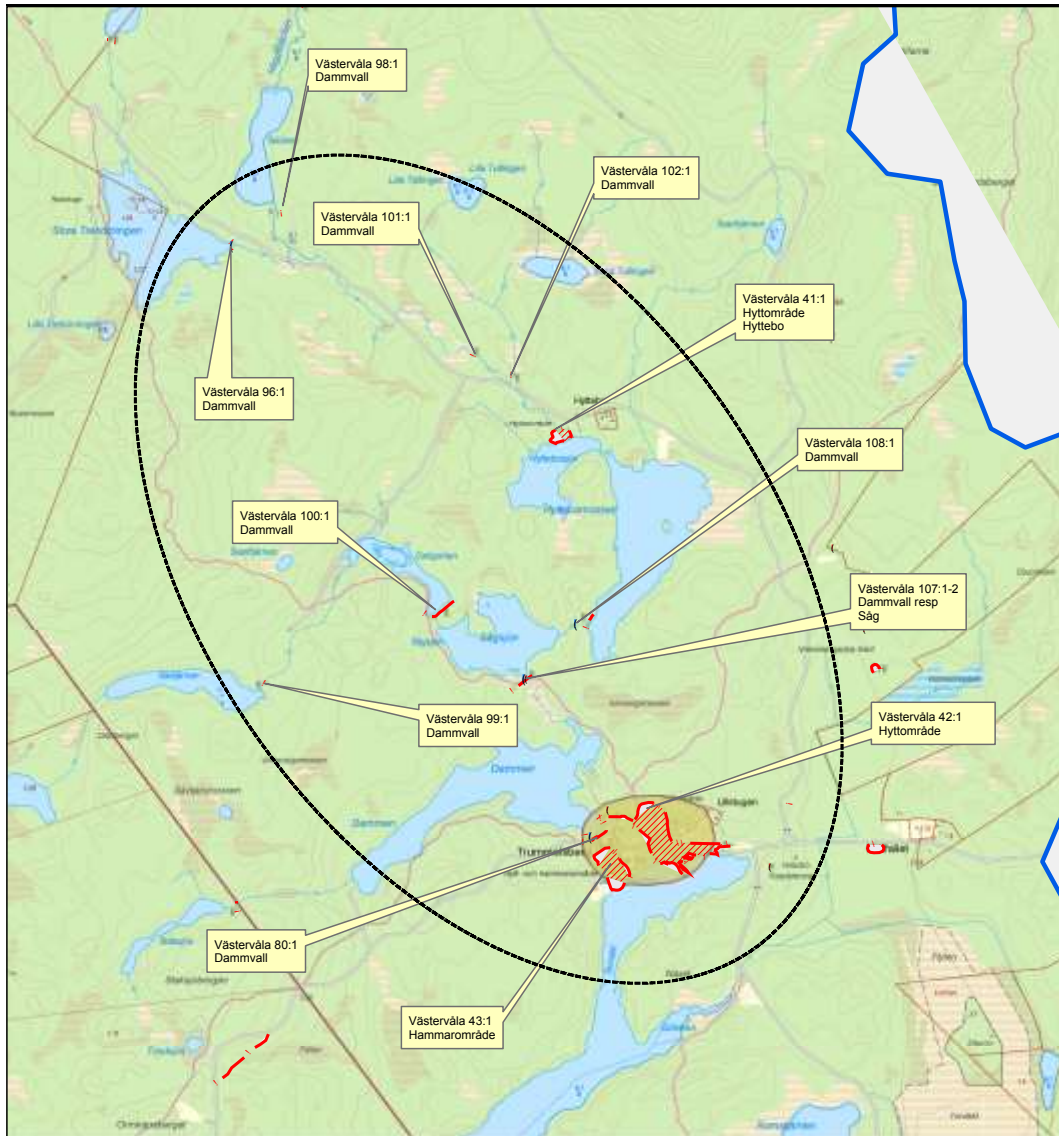

Figur 225. Bovallens hytta. Slaggvarp invid bäcken. Foto mot sydväst.

Figur 226. Boningsgrunden vid Bovallens gamla tomt. Foto mot nordväst.

2.2.29 Trummelsbergs bruk – järnbruk, hytt-, hammarområden och dammar

Figur 227. Kartutsnitt över kulturmiljösystemet kring Trummelsberg, ej skalenligt

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Djupt in i skogen vid sjön Kedjens norra ände ligger resterna efter Trummelsbergs Bruk som fått namnet efter sin grundläggare Västeråsborgaren Olav Trummel. I vattendraget mellan sjöarna Dammen och Stora Kedjen uppfördes på 1620-talet en hammare för att något senare kompletteras med hyttverksamhet. För att öka tillgången på vatten till verksamheten utmed bäcken dämades sjön Dammen och flera av de uppströms liggande sjöarna upp genom välbyggda dammanläggningar. Redan under samma århundrade förvärvades bruket genom köp av Färna Bruk som drev verksamheten fram till nedläggningen 1907.

Resterna efter den äldsta verksamheten vid Trummelsbergs bruk återfinns i den västra delen av bruket (Västervåla 43:1). Hytt- och hammarområdet består av en hammarruin, två slaggvarp (både hytt- och hammarslag), en kolhuslämning, en vattenränna samt en dammvall. På den plats där hyttan en gång legat finns idag inga synliga konstruktionsdetaljer, bara slaggrester som indikerar läget. Platsen utgörs av en tomt där man fyllt upp och jämnat till marken med fyllnadsmaterial. Strax intill vid Dammsjöns södra utlopp ligger en senare dammvall (Västervåla 80:1) med öppning av cement. Längs med den ställvis stenskodda vattenfåran ligger lämningarna och stundtals ruinerna efter den äldsta bruksverksamheten.

En vikande världsmarknad i början av 1800-talet medförde att verksamheten lades ner och det sista hammarsmidet flyttades 1825 till ägarbruket Färna. Redan 1866 byggde Färna fideikommiss upp en ny hytta med masugn i Trummelsberg öster om den äldre verksamheten (Västervåla 42:1). Man ville härigenom kunna utnyttja råvarutillgången av kol och malm i området och följa upp den ökande efterfrågan på tackjärn. Goda transportmöjligheter möjliggjordes genom pråmtrafik på sjön Kedjen och ner till Stjärnvik nära Färna samt en hästdragen järnväg mellan Västansjö och Trummelsberg. Fragment av sjötransporterna finns kvar i form av fyra pirar uppbyggda av slaggsten och även järnvägsbanken finns kvar. Av själva hyttverksamheten finns, enligt fornminnesregistret både hytt- och rostugnsruiner, tre kolhuslämningar, en husgrund, ett slaggvarp, en hästvandring, en kolbotten, en vattenränna, en järnvägsvall och en hjulgrav. Det som kvarstår av bebyggelsen är idag i privat ägo. Här finns en förvaltarbostad, masmästarbostad och en arbetarlänga bevarade.

För produktionen var tillgången på vattenkraft helt nödvändig. Vad gäller den äldsta fasen var den troligen den viktigaste faktorn vid val av brukets placering. Runt Trummelsberg finns ett system av mindre sjöar och vattendrag vilka slutligen mynnar ut i den nedre Dammsjön. Där det varit möjligt har vid utloppen uppförts dammvallar för magasinering av denna viktiga resurs (t ex Västervåla 99:1, 100:1, 107:1 samt 108:1). En del av dessa anläggningar har nyttjats från brukets allra första tid vilket kan studeras på äldre kartmaterial.

Vid Hyttebosjöns norra strand finns rester efter ytterligare en hyttanläggning. Det är Hyttebo, som, tillsammans med Trummelsberg och Djupnäs, karterades 1698 (Djupnäs tillhör Kolbäckens Avrinningsområde). Bosättningen togs troligen upp som torp på Djupnäs ägor. För huvudhemmanet redovisas redan 1539 en hytta som under första halvan av 1600-talet läggs ned. Vid karteringen 1698 finns dock ingen hytta redovisad på Djupnäs, men vid Hyttebo finns indikationer på en äldre anläggning vilken skulle kunna utgöra den medeltida hyttan. På kartmaterialet är på platsen för hyttan Västervåla 41:1 noterat: *här låg förr en hytta*. Fornlämningen består av en hyttruin, två slaggvarp (slag från masugn), en dammvall, en vattenränna och ett kolupplag.

I vattendragen uppström Hyttebosjön finns ett antal dämmen som har hört till och försörjt Trummelsbergs bruk från 1600-talet och framåt. Dessa kan också ha äldre

dateringar och kopplingar till hyttanläggningen vid Djupnäs (Västervåla 95:1, 96:1, 97:1, 98:1, 101:1 och 102:1). En av dammarna (Västervåla 96:1), belägen vid sjön Trehörningens södra utlopp, är ett utpekad vandringshinder för fisk. Anläggningen finns med vid 1698 års kartering.

Kulturhistorisk värdering

Området kan med fördel kopplas samman med det system av kringliggande dammar som från början sett till att förse bruket med vattenkraft. Det vetenskapliga värdet är högt. Det finns därmed mycket goda förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen på platsen. Upplevelsevärdet är redan synnerligen högt, men kan med enkla medel ytterligare förstärkas med hjälp av fler skyltar och varsam röjning av sly. Området nyttjas idag för boende, rekreation, friluftsliv och genom området löper både Bruksleden och flera utmärkta promenadstråk.

Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

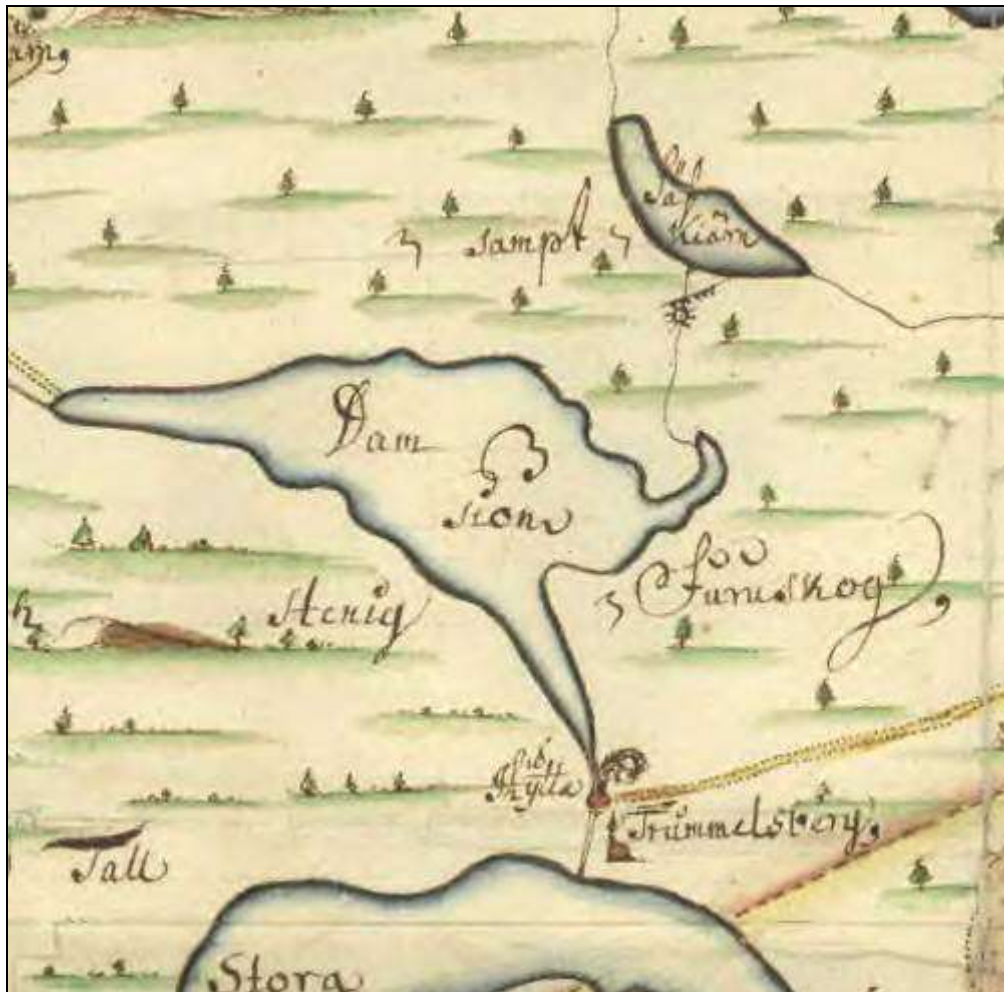
Hotbild

Det finns en tydlig hotbild mot de kulturhistoriska värdena om dammarna rivs ut. Området är starkt igenväxt av sly. Fritidsverksamheten i området inbjuder till lek och klättring på de relativt tydliga och storslagna ruinerna, vilket leder till ökat slitage på anläggningarna. Utpekade vandringshinder för fisk finns i flera av de historiskt kända dammarna. Området bör förses med varnings- och upplysningsskyltar dels för att det bland ruinerna är stor rasrisk, dels för att skona lämningarna från slitage

Figur 228. Ur Lantmäteri myndigheternas arkiv: 19-väl-10, Karta 1698, Hyttebo. Notera damm och såg (Västervåla 107:1-2) vid Lilla Säftjärnen eller som den nu heter Sågsjön samt dämmet vid nuvarande Hyttebomossens utlopp i Sågsjön (Västervåla 108:1).

Figur 229. Ur Lantmäteristyrelsen arkiv: T70-1:1, Geografisk karta över Västervåla socken, 1697. Trummelsbergs hytta samt såg och kvarn (Västervåla 107:2) mellan nuvarande Sågsjön och Dammsjön.

Figur 230. Dammanläggning till Trummelsbergs gamla bruk (Västervåla 43:1). Foto mot nordväst.

Figur 231. Stenskodd vattenränna nedströms dammvallen (Västervåla 43:1). Notera husgrund på motsatt bäcksida. Foto mot sydöst.

Figur 232. Källarvalv uppbyggda av material från slaggvarpet (Västervåla 43:1). Foto mot nordöst.

Figur 233. Utskov vid Damsjöns södra utlopp (Västervåla 80:1). Foto mot nordöst.

Figur 234. Förvaltarbostaden. Foto mot sydväst.

Figur 235. Arbetarlängan. Foto mot nordväst.

Figur 236. Piranläggning i sjön Kedjen (Västervåla 42:1). Foto mot söder.

Figur 237. Rester av den nya hyttan. I bakgrunden skymtar kolhusets pelare av slaggen (Västervåla 42:1). Foto mot norr.

Figur 238. Dammvallen vid Sågsjöns södra utlopp (Västervåla 107:1). Foto mot nordöst.

Figur 239. Detalj av dammvallen vid Sågsjöns södra utlopp (Västervåla 107:1). Notera utskovets konstruktion med gjutna slaggstenar sammanhållna av järnryttare. Foto mot norr.

Figur 240. Dammvallen vid Hyttmossens södra utlopp i Sågsjön (Västervåla 108:1). Foto mot nordöst.

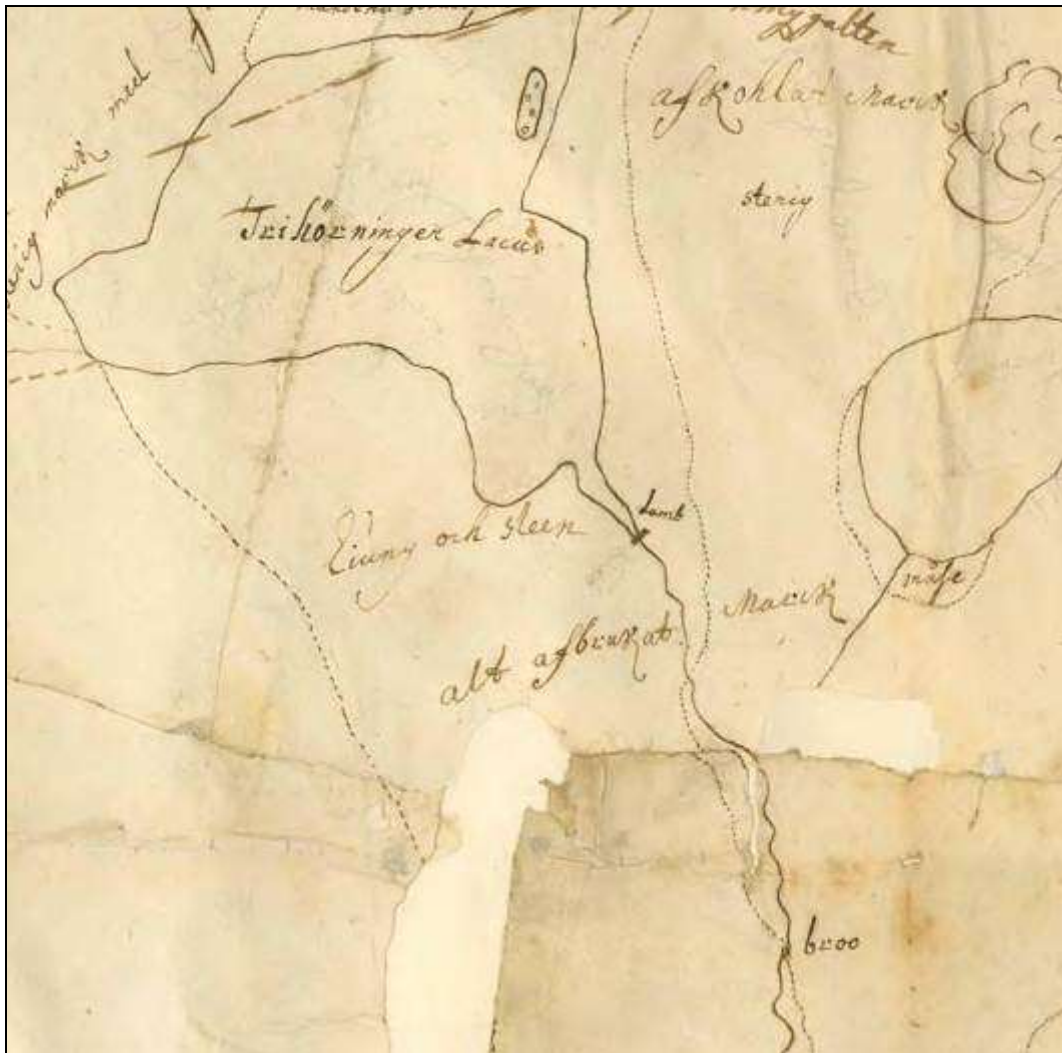

Figur 241. Nedströms dammvallen vid Hyttmossens södra utlopp i Sågsjön (Västervåla 108:1). Foto mot öster.

Figur 242. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-väl-10, Karta 1698, Hyttebo. Observera noteringen: *här har förr stått hytta* vid platsen för Västervåla 41:1.

Figur 243. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-väl-10, Karta 1698, Hyttebo. Vid sjön Trehörningens södra utlopp finns på kartan dammen Västervåla 96:1 markerad.

Figur 244. Utskov vid sjön Trehörningens södra utlopp (Västervåla 96:1). Foto mot nordväst.

Figur 245. Stensatt vattenränna vid sjön Trehörningens södra utlopp (Västervåla 96:1). Dämnet finns med på en karta från 1698. Foto mot nordväst.

2.2.30 Landfors hammare

Figur 246. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Landfors hammare hytta, ej skalenligt

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Landforsans hammar redovisas på en Geometrisk avmätning av hemmanet Kedjebo nr 1 utförd 1696. Hammarens ålder är inte känd men den omnämns 1662 och det finns uppgifter om att den redan 1716 var ödelagd. Hammarområdet (Gunnilbo 13:1) utgörs enligt fornminnesregistret av en hammarsmedjegrund, en kolhuslämning, en vattenränna, en dammvall och ett slagvarp (med hammarslagg).

På en storskifteskarta från 1781 finns en damm kvar på platsen, men sju år senare omnämns endast en bro. Söder om nuvarande bro finns rester efter en äldre överfart (Gunnilbo 91:1). På en av stenarna på det norra brofästet finns en ristning (Gunnilbo 91:1) som uppger årtalet 1880, troligen ett datum för ombyggnad. Hammarsmedjans område ligger söder om denna bro vilket gör det troligt att läget

är identiskt med den ursprungliga dammen vilken senare görs om till bro över vattendraget. På den äldsta kartan finns även en husmarkering och uppgifter om att här var bostad för hammarsmederna. Denna bebyggelse har inte gått att återfinna då området nordväst om bron har varit föremål för täktverksamhet.

Kulturhistorisk värdering

Det finns potentiella möjligheter att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen med hjälp av skyltning av lämningen. De enskilda anläggningarna är dock relativt svåra att tolka om de inte sätts i samband med verksamheten på platsen. Området nyttjas idag för friluftsliv och av fritidsfiskare

Området bedöms som kulturhistoriskt mindre värdefullt.

Hotbild

Utpekat vandringshinder för fisk. Det finns en hotbild mot de kulturhistoriska värdena om dämet rivs ut. Ovarsam röjning kring vattendraget.

Figur 247. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T13-27:1, Geometrisk avmätning 1696. Kedjebo nr 1.

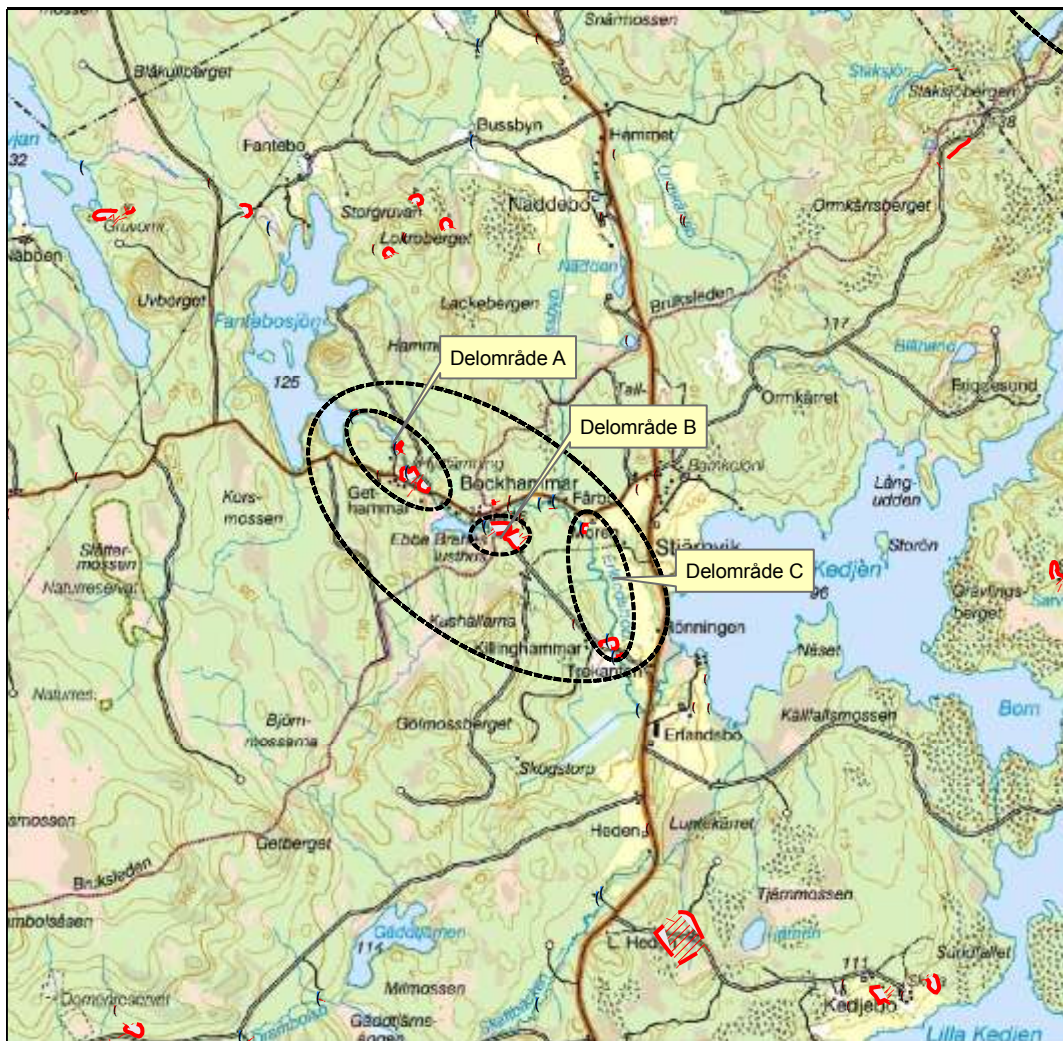

Figur 248. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T13-27:3, Storskifte, 1781. Kedjebo nr 1. Dämetmet finns fortfarande kvar 1781.

2.2.31 Figur 249. Två generationers broar vid Landfors hammare. På den översta stenen i bildens högra hörn finns en ristad datering: 1880. Foto mot N. Bockhammarsån och Erlandsbobäcken – vattenanknutna verksamheter

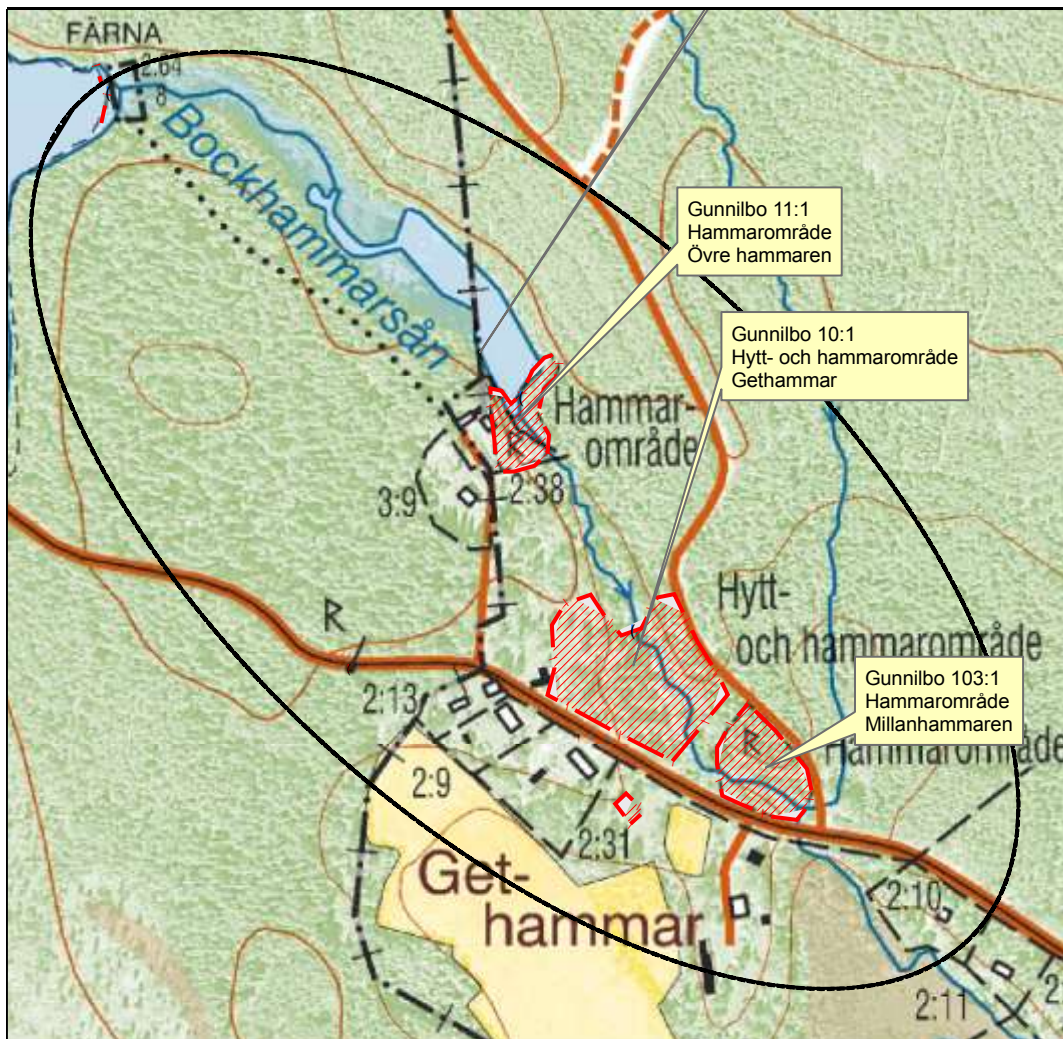

Figur 250. Kartutsnitt över den komplexa kulturmiljön kring Bockhammar, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Utefter en sträcka från Fantebosjöns södra utlopp, via vattendragen Bockhammarsån och Erlandsbobäcken och ut i sjön Stora Kedjen, återfinns ovanligt många vattenkrävande verksamheter så som t ex kvarnar, sågar, hamrar och hyttor. Det är uppenbart att vattendraget både har varit lokalisering och är fortfarande en sammanhållande faktor i landskapet. Sträckan kan delas in i tre områden; ett område uppströms Bockhammar (område A), kring Bockhammar (område B) och nedströms till Stora Kedjen (område C).

Delområde A Fantebosjön ner till Bocksjön

Figur 251. Detaljkarta över delområde A, ej skalenligt

Vid Fantebosjöns utlopp ligger en fullt fungerande hålldamm (Skinnskatteberg 304:1). Den är enligt uppgift av stor vikt för reglering av vattennivån i spegeldammen nere vid Bockhammar. Inga äldre belägg än 1900-tal har kunnat konstateras i kartmaterialet förutom en indikation på en sockenkarta från 1688 där en damm finns markerad i änden på Fantebosjön. Det är möjligt att läget motsvarar den nuvarande dammvallen.

Nästa lämning från Fantebosjön räknat är ett hammarområde (Gunnilbo 11:1) kallat den **Övre hammaren**. Lämningen består av en dammvall, tre husgrunder och minst tre slaggförekomster (framförallt hammarslagg). På samma karta från 1688 syns, nedanför dammsymbolen, en såg och en hammare intill varandra vilka troligen motsvarar denna lämning.

Drygt 125 m nedströms ligger nästa lämning, ett hytt- och hammarområde (Gunnilbo 10:1) tidigare kallat **Gethammar**. Här återfinns en hyttruin, en

hammarsmedjegrund, två kolhusgrunder, två slaggvarp, ett rostningsbås, en dammvall, en vattenränna och en husgrund. Anläggningen sägs ha uppförts 1597 och lagts ner 1670. Strax sydöst om Gethammar återfinns nästa anläggning, **Millanhammaren** (Gunnilbo 103:1), som består av en hammarsmedjegrund, en dammvall, en vattenränna och två slaggvarp (med hammarslagg). Mellanhammarens tillblivelse är okänd men den lades ner redan 1711.

Figur 252. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T13-13:1, Geometrisk avmätning, Erlandsbo nr 1, 1696. Överst i ån ligger en såg följt av Övre- och Mellanhammaren samt den Nedre hammaren invid gården Bockhammar.

Figur 253. Dammen vid Övre hammaren. Foto mot nordväst.

Figur 254. Två stensatta vattenrännor vid Övre hammaren. Foto mot sydöst.

Figur 255. Västra vattenrännan vid Övre hammaren. Foto mot nordväst.

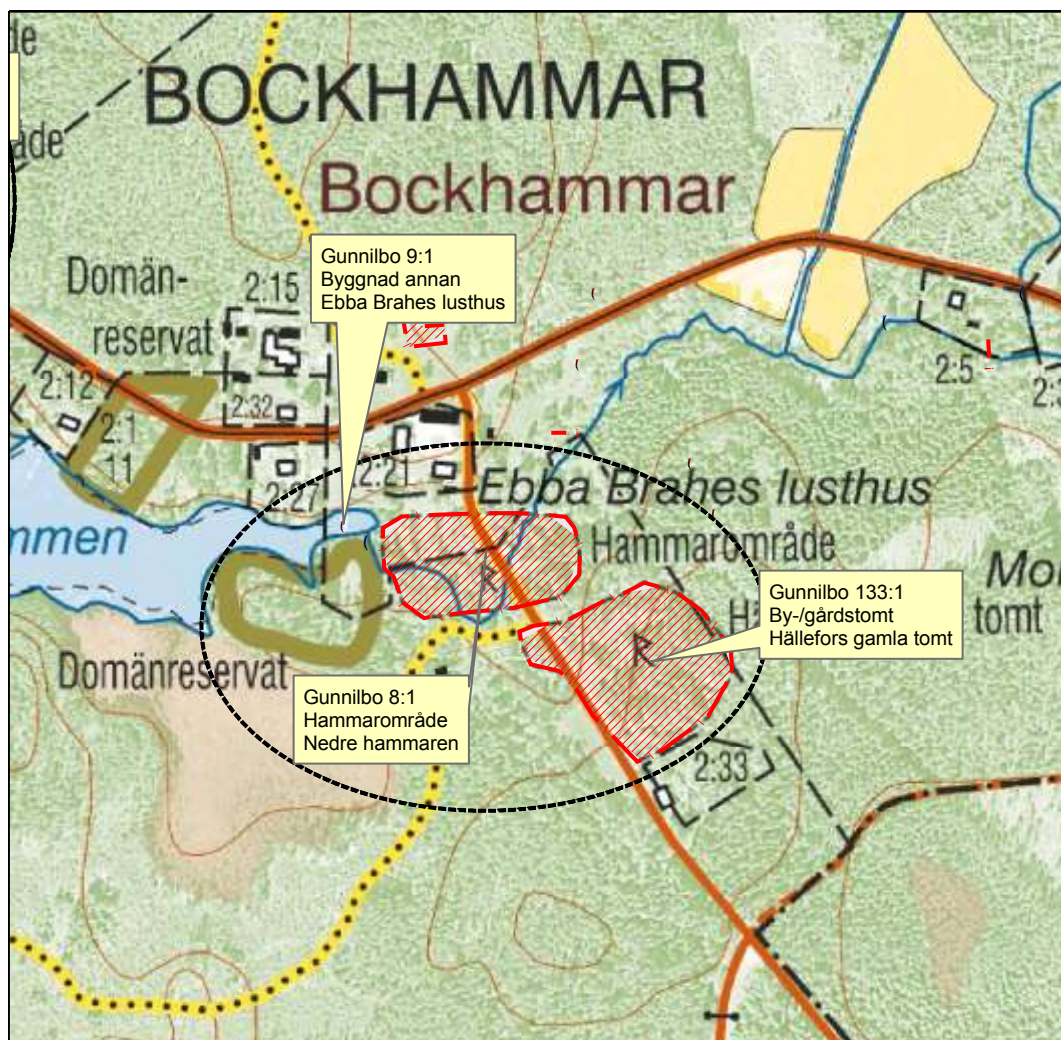
Figur 256. Dammen vid Gethammaren. Foto mot nordväst.

Figur 257. Hyttområdet med slaggvarp vid Gethammaren. Foto mot väster.

Kring Bockhammar Delområde B

Figur 258. Detaljkarta över delområde B, ej skalenligt

Bockhammars bruk anlades 1607 och drevs sedan med varierande verksamhet fram till 1880. Gården är bland annat berömd för Ebba Brahes paviljong (Gunnilbo 9:1) som enligt uppgift är Sveriges äldsta lusthus (1636). Mangårdsbyggnaden är av senare datum, ett timmerhus med locklistpanel från 1817. Söder om gården och på ömse sidor om ån ligger den **Nedre hammaren**, även kallad **Bockhammar** (Gunnilbo 8:1), bestående av en hammarsmedjegrund en kolhusgrund, en dammvall, en vattenränna, grund efter järnbod och ett antal slaggförekomster. Från Bockhammar går en äldre väg söderut mot Killinghammar. Där vägen korsar vattendraget vid hammarområdet finns en stenvalvsbro med två spann.

Figur 259. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:48 51, Sockenkartan Gunnilbo, 1688. En hålldamm finns markerad vid Fantebosjöns utlopp och nedströms bäcken återfinns både såg och hammare.

Figur 260. Bakom grönskan kan stenvälsbron invid Bockhammar anas. Foto mot sydväst.

Figur 261. Dammvall vid Bockhammar. Foto mot nordnordöst.

Figur 262. Ebba Brahes lusthus vid Bockhammar. Foto mot väster.

Område C

Figur 263. Detaljkarta över delområde C, ej skalenligt

Drygt en halv kilometer nedströms ligger resterna efter **Morens kvarn** (Gunnilbo 93:1) bestående av en stenmur, en jordvall, slaggförekomster, en husgrund, en vattenränna samt en hjulgrav.

Ytterligare kilometern nedströms Erlandsbobäcken ligger **Killinghammar**, den sista i raden av vattenanknutna lämningar innan utloppet i Stora Kedjen. Norr om vägen ligger ett hammarområde (Gunnilbo 7:1) som består av en hammarsmedjegrund, en hjulgrav, en vattenränna, en dammvall, ett slaggvarp och ett antal lämningar efter husgrunder. Killinghammar anlades före 1607. Söder om vägen ligger en **träindustri** (Gunnilbo 125:1) som utgörs av en stengrund efter såg samt en fördämningsvall.

Figur 264. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T13-13:1, Geometrisk avmätning, Erlandsbo nr 1, 1696. Vid Killinghammar noteras både såg och hammare.

Figur 265. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T13-13:2, Storskifte på inågor, Erlandsbo nr 1, 1772.

Figur 266. Stenarm i åfåran vid Morens kvarn. Foto mot norr.

Figur 267. Till höger i bild syns en hjulgrav vid Morens kvarn. Foto mot norr.

Figur 268. Ruiner efter hammarsmedjegrund vid Killinghammar. Foto mot norr.

Figur 269. Rester efter sågindustri i vattenfåran söder om Killinghammar. Foto mot norr.

Figur 270. Kraftigt igenväxt vattenränna vid Killinhammar. Foto mot norr.

Kulturhistorisk värdering

Tillsammans bildar de vattenanknutna verksamheterna längs Bockhammarsån och Erlandsbobäcken ett sammanhållet och komplext kulturmiljösystem. Det finns därmed mycket goda förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen på platsen, framför allt med utgångspunkt från bruksmiljön. Upplevelsevärdet bedöms som stort då de flesta områden hyser välbevarade lämningar. De gamla vägsträckningarna, flertalet från 1600-talet utgör fina promenadstråk.

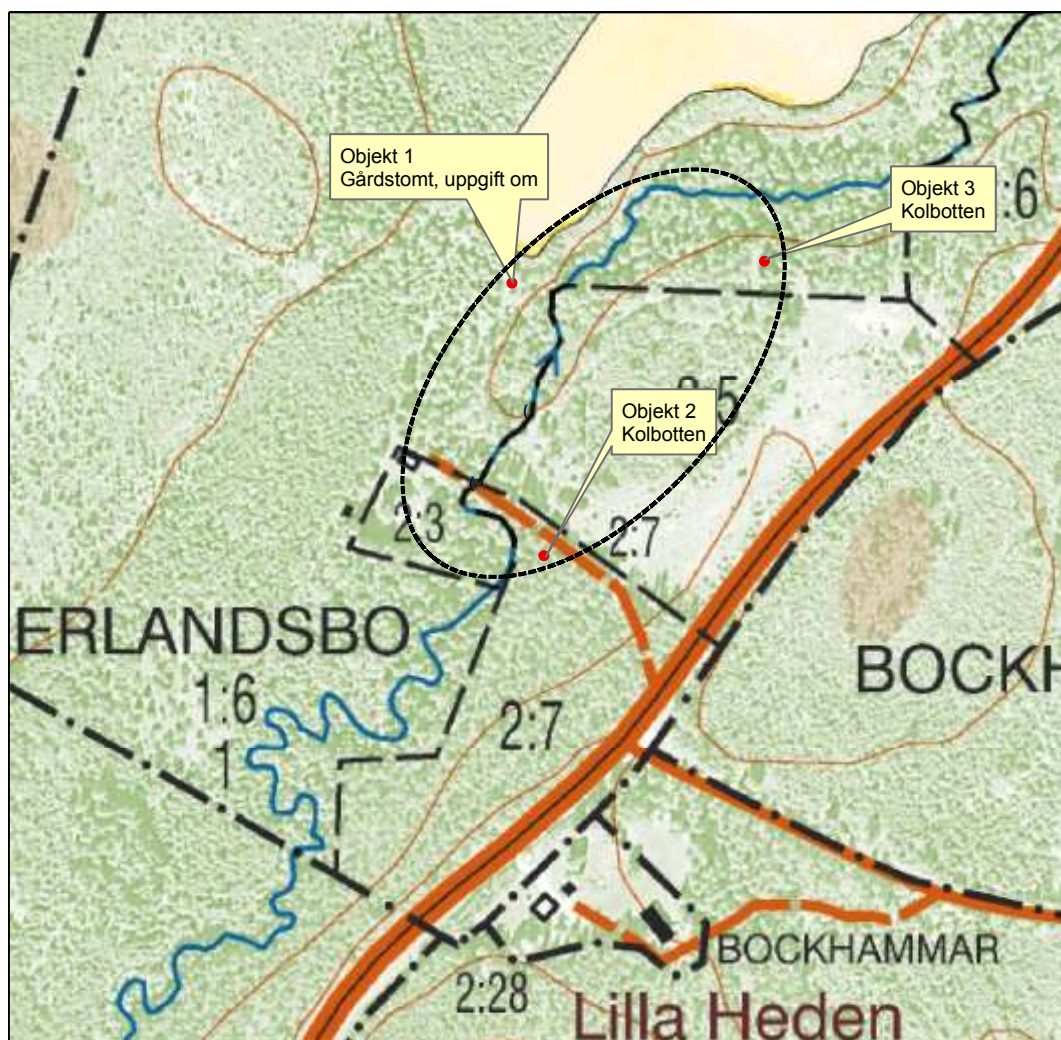
Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

Hotbild

Det finns en klar hotbild genom inte mindre än sex utpekade vandringshinder för fisk vilka berör fornlämningar längs den aktuella sträckan. Generellt gäller att det i områden råder extrem förbuskning och igenväxning av lövsly. En ovarsam röjning kan äventyra de kulturhistoriska värdena. Intill bebyggelse utsätts anläggningar (av okunskap) för onödigt slitage vilket skulle kunna avstyras med lämplig information.

2.2.32 Heden – Uppgift om gårdstomt med tillhörande skvaltkvarn och såg samt två kolbottnar efter resmilor.

Figur 271. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Heden, ej skalenligt

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Ett område med uppgift om läget för en mindre gård med tillhörande kvarn och såg samt nya skogsbrukslämningar i form av två kolbottnar efter liggmilor.

Det ursprungliga läget för hemmanet Heden ligger söder om Erlandsbo, mellan nuvarande Hedenhemmanen, på västra sidan om Skäftbäcken. Placeringen finns belagd på en sockenkarta från 1688. En senare skatteläggning från 1696 visar att hemmanet utgör $\frac{1}{4}$ skattehemman och att det finns både såg och kvarn nedanför i bäcken. Karttexten ger också information om att sågen går höst och vår men att den även fungerar under blöta somrar. Vidare att skvaltkvarnen går mest under hela året, undantaget torra somrar. Gården finns utsatt med kvarn och såg på en sockenkarta från 1702 och som en gård på storskifteskarta 1819. Sedan saknas

markering på generalstabs- och häradskartorna från slutet av 1800- respektive 1900-talets början. Vid inventeringen kunde inga tydliga anläggningar identifieras då området är planterad med gran. Från tomtplatsen går dock en omkring 20 m lång, 1-1,5 m br och intill 0,4 m djup hålvägsliknande stig ner till bäcken. Inte heller finns några tydliga lämningar i bäcken efter vare sig såg eller kvarn. Däremot ligger det på den östra strandbrinken spridda inredningsrester från en senare, troligen ångdriven såg.

Två nya fornlämningar påträffades dock i närområdet. Den ena (Objekt 3) utgörs av en kolbotten efter resmila, omkring 8 m i diameter och intill 0,6 m hög. Den är ställvis omgiven av en 0,5-1 m bred och 0,2 m djup ränna. Även den andra lämningen är en kolbotten efter resmila (Objekt 2). Den här ligger dock i sydvästra delen av området och är något större än den förra, 10 m diameter och 0,4 m hög med omgivande 1-1,5 m bred och 0,3 m djup ränna.

Kulturhistorisk värdering

Får fysiska spår finns kvar efter nyttjandet av vattenkraften. Det vetenskapliga potentialen är därmed låg. Det finns inga förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen. Upplevelsevärdet är därför ringa. Kolbottarna däremot är relativt tydliga men utan en förklarande kontext är de mindre intressanta ur ett pedagogiskt perspektiv. Området nyttjas inte alls idag, möjligen av någon enstaka bärplockare.

Området bedöms som kulturhistoriskt mindre värdefullt.

Hotbild

Då inga fysiska spår finns kvar finns inte heller en uttalad hotbild mot kulturmiljövärdena.

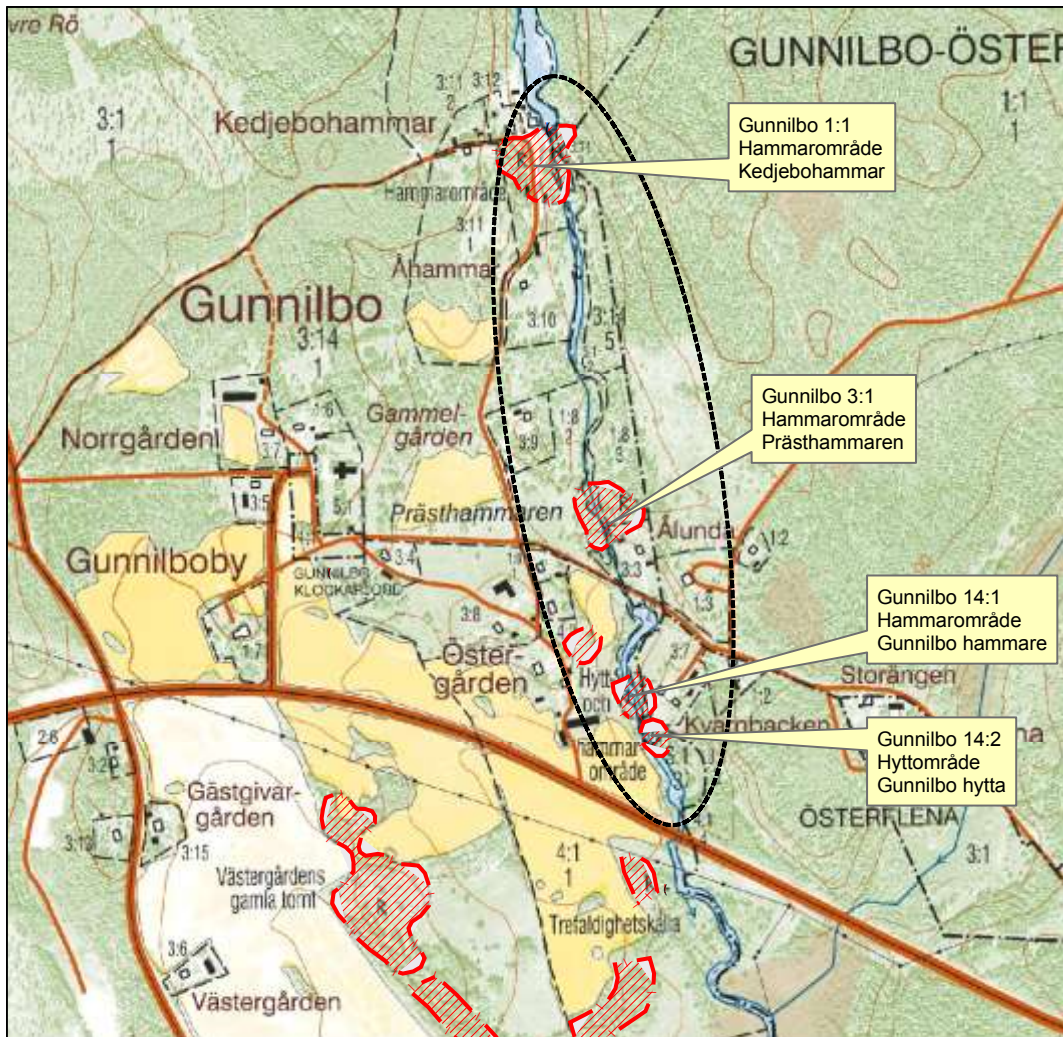

Figur 272. Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-gun-30, Skattläggning, 1696. ¼ skattehemman Heden. Notera såg och skvaltkvarn i bäcken vid IV och V.

Figur 273. Kvarlämnad utrustning från såg vid Heden, Gunnilbo socken. Foto mot nordöst.

2.2.33 Kedjebohammar – hammarområde och kraftverk längs med Gunnilboån

Figur 274. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Kedjebohammar vid Gunnilboån, ej skalengt

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Miljön har lämningar efter flera generationers nyttjande av vattenkraften genom ett hammarområde (Gunnilbo 1:1) och rester efter elproduktion, både nuvarande och från tidigt 1900-tal.

Kedjebo hammare uppfördes under början av 1600-talet och kom tidigt att tillhöra Färna bruk och så småningom Färna fideikommiss.

Fornlämningen beskrivs i FMIS bestå av en trolig grund från hammarsmedja, en kolhusgrund, en vattenränna, en dammvall och några slaggförekomster (hammarslagg). Smedjegrunden och vattenrännan är delvis överlagrade av

slaggsten och betong efter en kraftstation som byggdes 1906. Denna var först med att förse Färna Bruk med elkraft. På åns västra sida ligger ett kraftverk i funktion med ett relativt nytt turbinhus med tillhörande vattentub.

Bebyggelsen invid Kedjebohammar utgörs av ett timrat bostadshus med panel från mitten av 1800-talet samt ett antal mindre hitflyttade uthus i timmer.

Söder och nedströms Kedjebohammar ligger ytterligare ytterligare två tidiga industriområden. Närmast ligger Prästhammaren (Gunnilbo 3:1) som enligt uppgift uppfördes 1634. Längre ner ligger Gunnilbo hytta och hammare (Gunnilbo 14:1). Hyttan omnämns redan 1538 och läggs ned före år 1600 medan hammaren ska vara den äldsta i socknen. 1607 hade den två härdar. Redan 1623 uppfördes en andra hammare. Enligt kartor från 1600-talet och framåt finns även kvarnar i ån.

Kulturhistorisk värdering

Den sammantagna industrimiljön längs med Gunnilboån har ett högt kunskapsvärde. Det finns för närvarande små förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen på platsen, dels pga relativt otydliga lämningar, dels eftersom miljön till stor del utgörs av tomtmark. Upplevelsevärdet är därför ringa av den enskilda miljön. Man kan förstå den tidiga etableringen i området genom upplevelsen av vattendragets kraft och funktion. Med skyltning och anmodade stigar skulle området kunna öppnas upp för besökande. Miljön brukas idag för kraftproduktion och boende.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

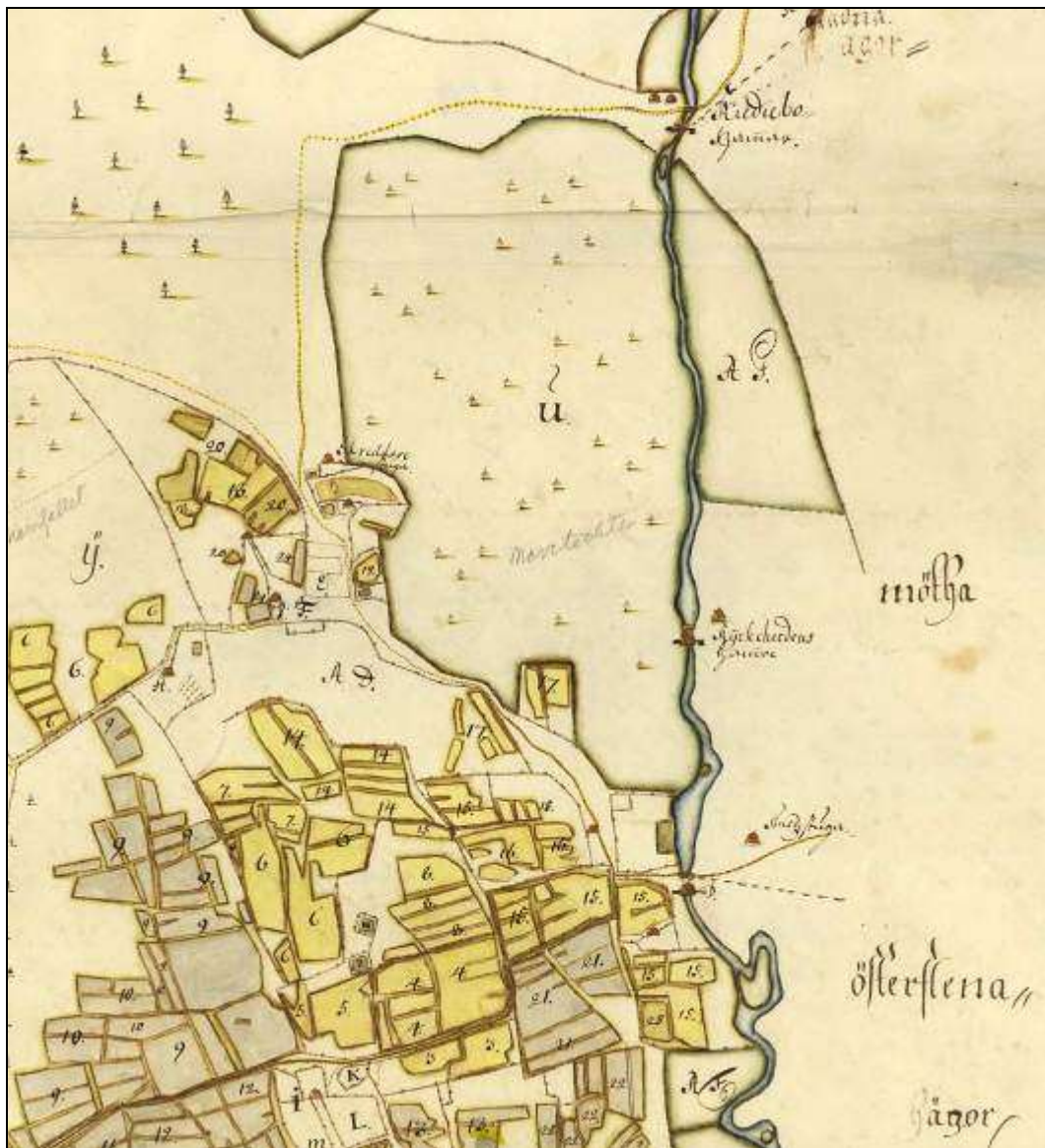
Hotbild

Det finns en hotbild mot de kulturhistoriska värdena vid Kedjebohammars damm som utgör ett utpekat vandringshinder för fisk. En eventuell utrivning påverkar inte bara intilliggande hammarområde utan kan även påverka nedströms liggande fornlämningar. Pågående markanvändning kan ha menlig inverkan på både enskilda anläggningar och miljön. Området är delvis igenväxt av sly. Vid eventuella åtgärder i vattendraget bör en noggrann genomgång av kvarvarande kulturvärden utföras längs hela Gunnilboån.

Figur 275. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:48 51 Sockenkartä över Gunnilbo, 1688. Kartan visar Kedjebohammars lokalisering relativt Västra och Östra Flenas hammare samt hyttan vid Västra Flena.

Figur 276. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T13-20:1 Geometrisk avmätning Gunnilboby nr 1-2. 1696. Längst i norr återfinns en hammarsymbol för Kedjebohammar med intilliggande bebyggelse. Nedströms ligger Prästhammaren, här kallad Kyrkoherdens hammare.

Figur 277. Kominerad damm och bro över Gunnilboån vid Kedjebohammar. Foto mot öster.

Figur 278. Nedströms Kedjebohammar. Till höger i bild skymtar vattentub och turbinhus. Foto mot söder.

Figur 279. Spegeldammen vid Kedjebohammar. Foto mot norr taget från dammvallen.

Figur 280. Dammen över Gunnilboån vid Kedjebohammar. Foto mot nordväst.

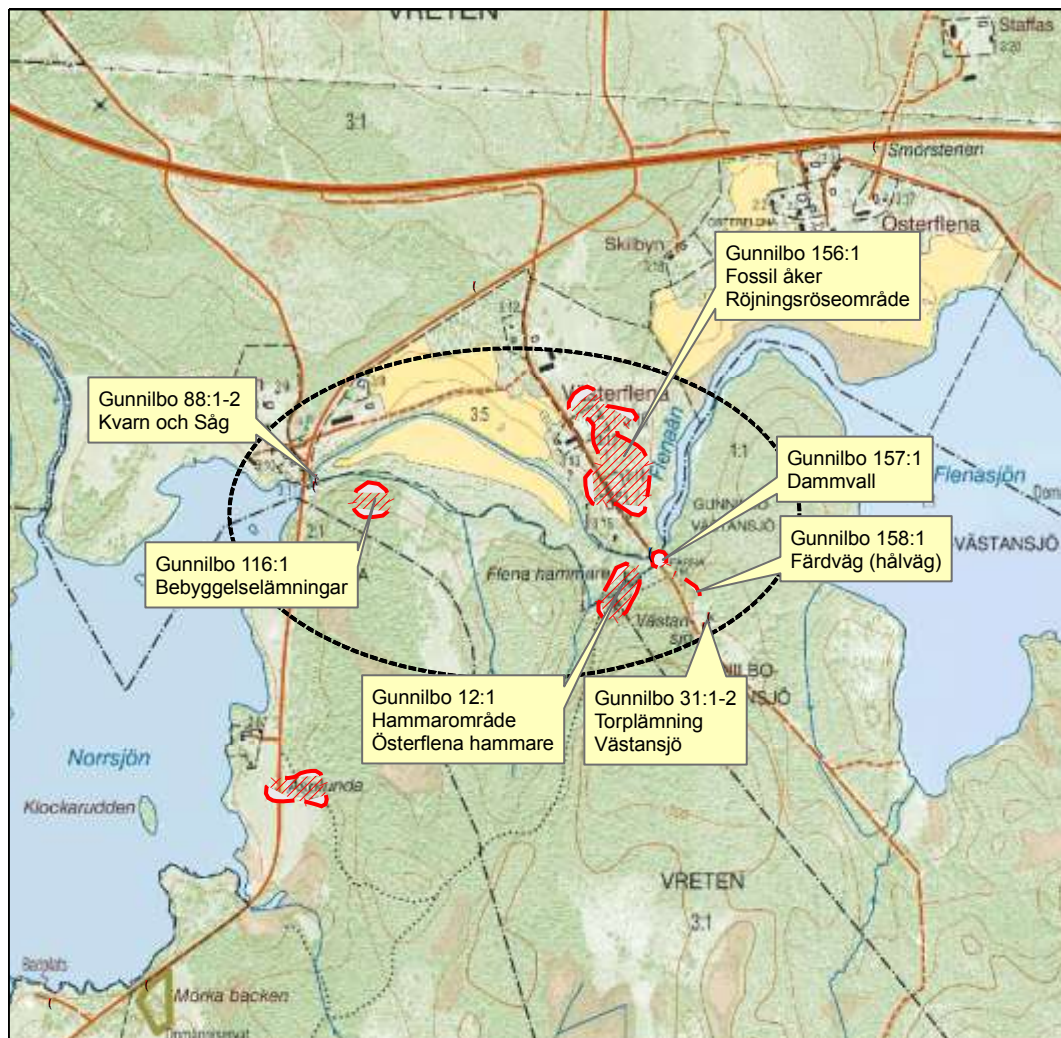
Figur 281. Förstärkning av den västra strömfåran nedströms dammen vid Kedjebohammar. Foto mot sydväst.

Figur 282. Turbinhuset vid Kedjebohammar. Foto uppströms mot norr.

2.2.34 Flena – hammarområden med relativt välbevarad vägmiljö

Figur 283. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Flenaån, ej skalenligt

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Längs Flenaåns sträckning från Flenasjöns västra utlopp till utloppet i Norrsjöns nordöstra ände återfinns lämningarna efter Östra respektive Västra Flena hammare. Enligt historiska källor uppförs en av hamrarna 1627 och den andra några år senare. Båda återfinns på lantmäterikartor från 1600-talet slut och uppgifter finns att de överges 1712 respektive 1716 då smidesrättigheterna överflyttades till Färna bruk. I FMIS är det bara den östra hammaren som är registrerad (Gunnilbo 12:1). Den beskrivs bestå av två dammvallar och en slaggförekomst (hammarslagg). Genom området går en äldre vägsträckning vilken återfinns i det äldre kartmaterialet. Detta är troligen den ursprungliga förvägen för råvaror och färd hammaren m. Den är ställvis uppbyggd som en vägbank medan den på andra delar har mer karaktär av hålväg. Hela området är skogsklätt och marken är starkt övermossad.

Omkring 50 m nordöst om hammarområdet, där ån och den senare körvägen från nuvarande Västerflena möts, finns en dammvall av cement (Gunnilbo 157:1). Dammen, som även fungerar som bro, är ett utpekat vandringshinder för fisk.

Strax innan Flenaåns utlopp i Norrsjön är läget för den andra hammaren, vilken finns markerad i det äldre kartmaterialet. I FMIS finns på södra sidan av ån en träindustri samt på norra sidan grund efter kvarn. Såggrunden är uppbyggd av slaggsten. Vid fältbesiktningen påträffades på södra åsidan, omkring 20 m uppströms såggrunden, talrikt med slagg både i vattendraget och längs åslänten. Det mesta av slaggen utgörs av hammarslagg, men det fanns även inslag av blågrön glasartad karaktär vilket skulle kunna utgöra hyttslag. På en sockenkarta från 1688 har lantmätaren vid Västra Flena, förutom en hammare även ritat dit en hyttmarkering.

Även vid denna lilla industrilokal återfinns rester av en forvåg som löper parallellt med ån och österut och försvinner i sin otydlighet vid brukad åkermark.

Kulturhistorisk värdering

Den östra delen av Flenaån utgör en välbehållen ruinmiljö med goda förutsättningar att förmedla den kulturhistoriska berättelsen. Området har ett högt kunskapsvärde. Hammarområdets (till viss del skyltad) totala beroendeställning till vattendraget, som löper som en livsnerv genom den tidiga industrimiljön, är avläsbar. Miljön har även kvar rester av en infrastruktur med vägsträckningar till och från hammaren. Området brukas för rekreation och vägarna bär spår av hovar. Intill den senare dammen finns en raststuga som kan användas av allmänheten. Östra hammarområdet ingår i Sveaskogs Färna Ekopark.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Det finns en hotbild mot de kulturhistoriska värdena om t ex dämnet vid Flenasjön rivs. En ovarsam avverkning skulle, förutom att påverka redan registrerade fornlämningar, även kunna radera ut det sällsynta men här bevarade vägnätet.

Figur 284. Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:48 51 Sockenkartan över Gunnilbo. 1688. Notera att lantmätaren har markerat en hytta intill Västerflena hammare.

Figur 285. Figur x. Lantmäteristyrelsens arkiv: T13-59:1 Geometrisk avmätning, Österflena nr 1-2. 1696. På kartan markeras både Västra och Östra hammaren, men ingen hytta.

Figur 286. Kombinerad bro och dämme vid Flenassjöns utlopp. Foto mot väster.

Figur 287. Den gamla forvägen ner till Färna från Östra hammaren i Flena. Foto mot söder.

Figur 288. Äldre brofäste över en grävd kanal från Flenasjön till sågen invid Flenaåns utlopp i Norrsjön. Foto mot norr.

Figur 289. Lämningar efter sågen vid Västra Flena. I bakgrunden syns rester efter vattentub och utloppet från den kanal som grävdes mellan Flenasjön och Norrsjön. Foto mot västnordväst.

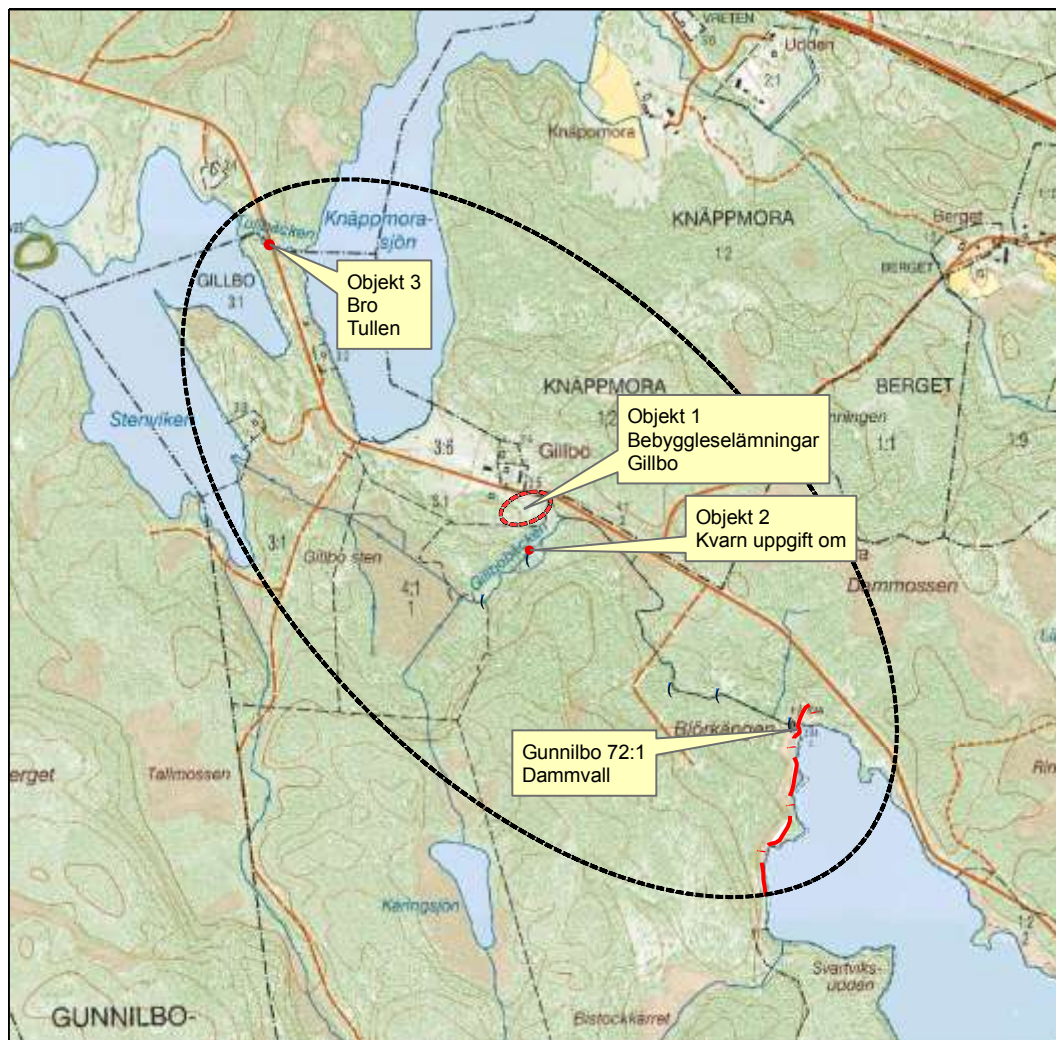
Figur 290. Kallmurad stenförstärkning av åfåran samt slaggstensgrund efter sågen vid Västra Flena. Foto mot väster.

Figur 291. Återanvänt äldre brofäste vid Österflena hammare. Foto mot öster.

2.2.35 Gillbobäcken – bebyggelselämningar, damm och kvarn

Figur 292. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Gillbobäcken, ej skalenligt

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

På Gillbo ägor, vid sjön Långbjörkens avvattnings genom Gillbobäcken ut i Knäppmorasjön finns en lång jordvall (Gunnilbo 72:1) registrerad i FMIS. Dämet har troligtvis inga urgamla anor men finns med i det historiska kartmaterialet på en karta från 1824. Dammen är omkring 400 m lång, 3-5 m bred och intill 1,2 m hög, uppförd av jord och sten. Väster om vällen ligger f d åkerytor som är planterade med skog. Dammen är ett utpekat vandringshinder för fisk. I vattendraget finns ytterligare fyra utpekade hinder av vilka två är naturliga i form av bäverdämmen.

På en karta daterad 1696 finns två skvaltkvarnar utsatta i bäcken strax sydöst om det södra hemmanet i Gillbo (Objekt 2). Kartan upplyser om att vattentillgången var så dålig att kvarnarna stod still större delen av sommaren och att de endast

användes till husbehov. Över bäcken, intill den södra kvarnlämningen går en äldre vägsträckning som leder fram till resterna efter den ena av Gillbo bys två gårdar (Objekt 1). Bebyggelse lämningarna består av tre husgrunder, varav en efter boningshus samt två källargrunder. På den norra sidan av bäcken ligger de fossila resterna av gårdens åkermark, idag planterad med skog.

På den udde som utgör gräns mellan Gillbo och Flena låg enligt uppgift torpet Tullen. Här finns även rester efter brofundament (Objekt 3).

Kulturhistorisk värdering

Området har ett högt kunskapsvärde med fysiska spår som utgör ett kulturmiljösystem med kvarn, väg och bebyggelse. Området rymmer möjlighet att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen. Avtrycken från 1600-talet i landskapet är avläsbara.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Det finns en hotbild mot de kulturhistoriska värdena om t ex dämnet uppe vid Långbjörken rivs ut då det är oklart hur de nedströms liggande lämningarna kommer att påverkas. Området är starkt igenväxt av sly. Området brukas som avstjälpningsplats av intilliggande gårdar.

Figur 293. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T13-18:1, Geometrisk avmätning Gillbo nr 1-2, 1696. Kartan visar, förutom de två fastigheterna i byn, ett odlingslandskap och vägnät som fortfarande till viss del kan urskiljas i landskapet.

Figur 294. Nedströms dämnet vid sjön Långbjörkens utlopp (Gunnilbo 72:1). Foto mot nordöst.

Figur 295. Bäverfällda stammar och eventuell stenförstärkt bäckfåra. Foto mot nordöst.

Figur 296. Grund efter boningshus vid Gillbo. Foto mot norr.

Figur 297. Källargrund belägen invid den södra bebyggelsen. Foto mot nordväst.

Figur 298. Broläggning över Gillbobäcken strax sydöst om bebyggelsen. Foto mot norr.

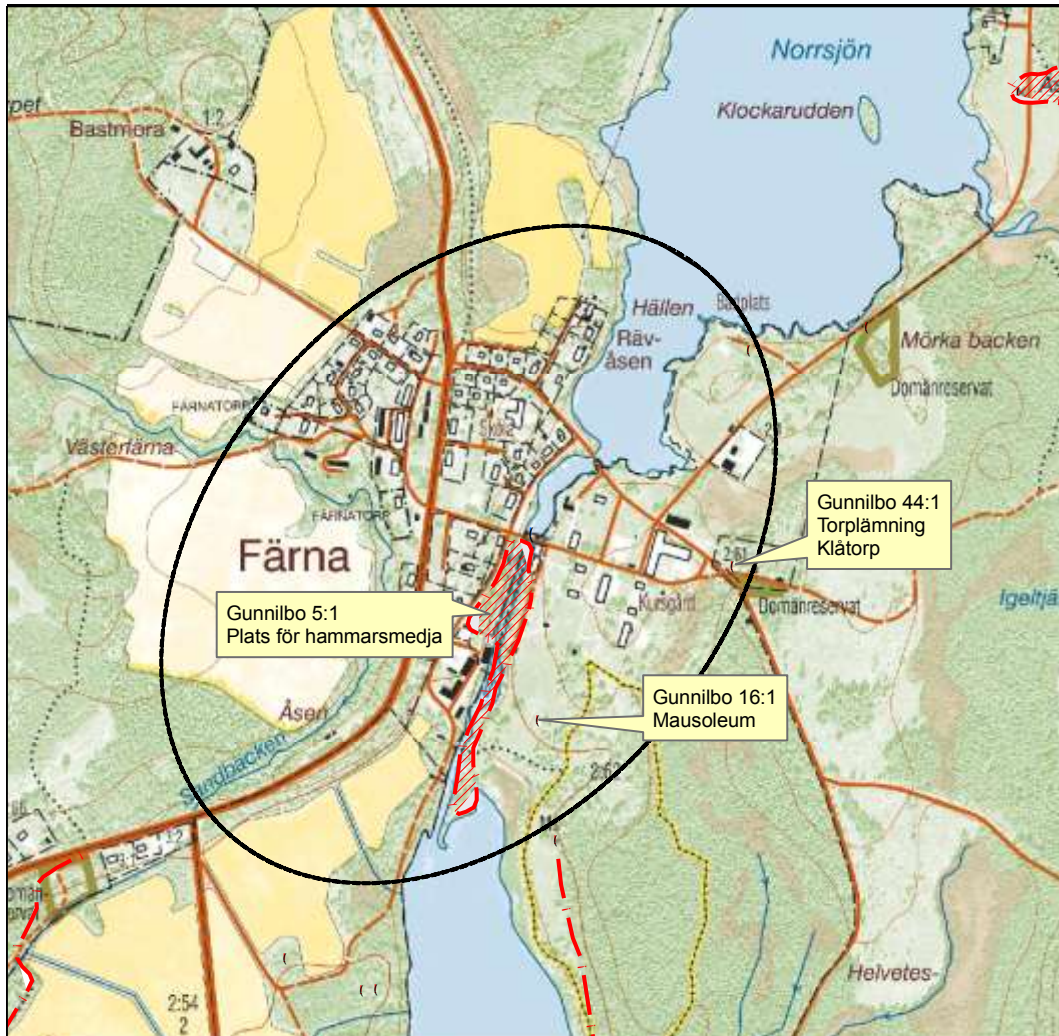
Figur 299. Kraftiga askar och lindar invid platsen för den södra fastigheten i Gillbo. Foto mot sydväst.

Figur 300. Hörn av en fint kallmurad stengrund. Foto mot väster.

2.2.36 Färna bruk – välbevarad bruksmiljö

Figur 301. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Färna Bruk, ej skalenligt

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Färna herrgård ligger vid det vattendrag som förenar sjöarna Norrsjön och Lillsjön. Det äldsta namnbelägget är *Fegernae* från 1467 och redan under 1500-talet lär en hytta ha funnits vid Färna. Enligt skriftliga källor fanns en stångjärnshammare med två härdar på platsen 1607 vilken så småningom kom att kallas Ytter Färna. En andra hammare, kallad Öster Färna, byggs under 1620-talet och tio år senare tillkommer en tredje anläggning, Väster Färna. År 1678 anlades en ankarsmedja samt 1685 en hammare för tillverkning av smidd takplåt. Senare erhålls även privilegier för gjutrännor till mässingsbruken samt gjutna järnklockor. 1737 omnämns Färna som ett stålbruk med brännugn och plåthammare samt tre stångjärnshammare. Under 1700 och 1800-talen tillkommer

fler verksamheter till bruket som t ex vals- och skärverk, garvstålsmanufaktur, brännstålsverk samt knipp- och spiksmide.

Av Färna bildades 1779 ett fideikommiss bestående av åtskilliga hyttor, hamrar, järnbruk, gruvfält och fastigheter. Förutom Färna järnbruk hörde till egendomen bland annat Kedjebo, Bockhammar och Trummelsberg.

Färna räkas tidigt till ett av de större bruken i trakten. Anläggningen bestod under 1800-talet av smältsmedja, lancashirehärदार, valsverk, ånghammare, mekaniska verkstad och ångsåg. I samband med att bruket såldes till Ramnäs 1926 och smidesproduktionen flyttades, revs bruksbyggnaderna. Det som återstår i dag är herrgården, brukskontor och arbetarbostäder. Hålldammen har belägg från åtminstone 1600-tal och används idag som kraftverksdamm som förenas med ett turbinhus (byggt på 1940-talet) genom en vattentub av trä.

Bruksmiljön består av en mängd kulturhistoriskt intressanta byggnader. Herrgården, flygelbyggnader, ytterligare tre bostadshus samt en inspektorsbostad samtliga uppförda som gulvita reveterade timmerbyggnader, är uppförda under 1700-talets slut och 1800-talets början. I parken söder om herrgården uppfördes 1905 ett mausoleum av sten med svart plåttak (Gunnilbo 16:1). Brukskontor och arbetarbostäder är också putsade stenhus med svarta plåttak. I området finns även faluröda smedsbostäder från 1880-tal.

Kulturhistorisk värdering

Färna Bruk utgör en välbehållen bruksmiljö med goda förutsättningar att förmedla den kulturhistoriska berättelsen. Miljön har i sig ett högt kunskapsvärde som tillsammans med till bruket tillhörande vattenanknutna verksamheter, Flena, Kedjebo, Bockhammar och Trummelsberg bildar ett värdefullt och komplext kulturmiljösystem. Trots att det bara finns sporadiska spår kvar i och invid ån efter den månghundraåriga järnproduktionen är verksamhetens beroendeställning till vattenkraften klart avläsbar. Miljön har även kvar rester av en infrastruktur med vägsträckningar till och från bruket. Bruket utgörs idag av ett konferens- och spacentrum.

Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

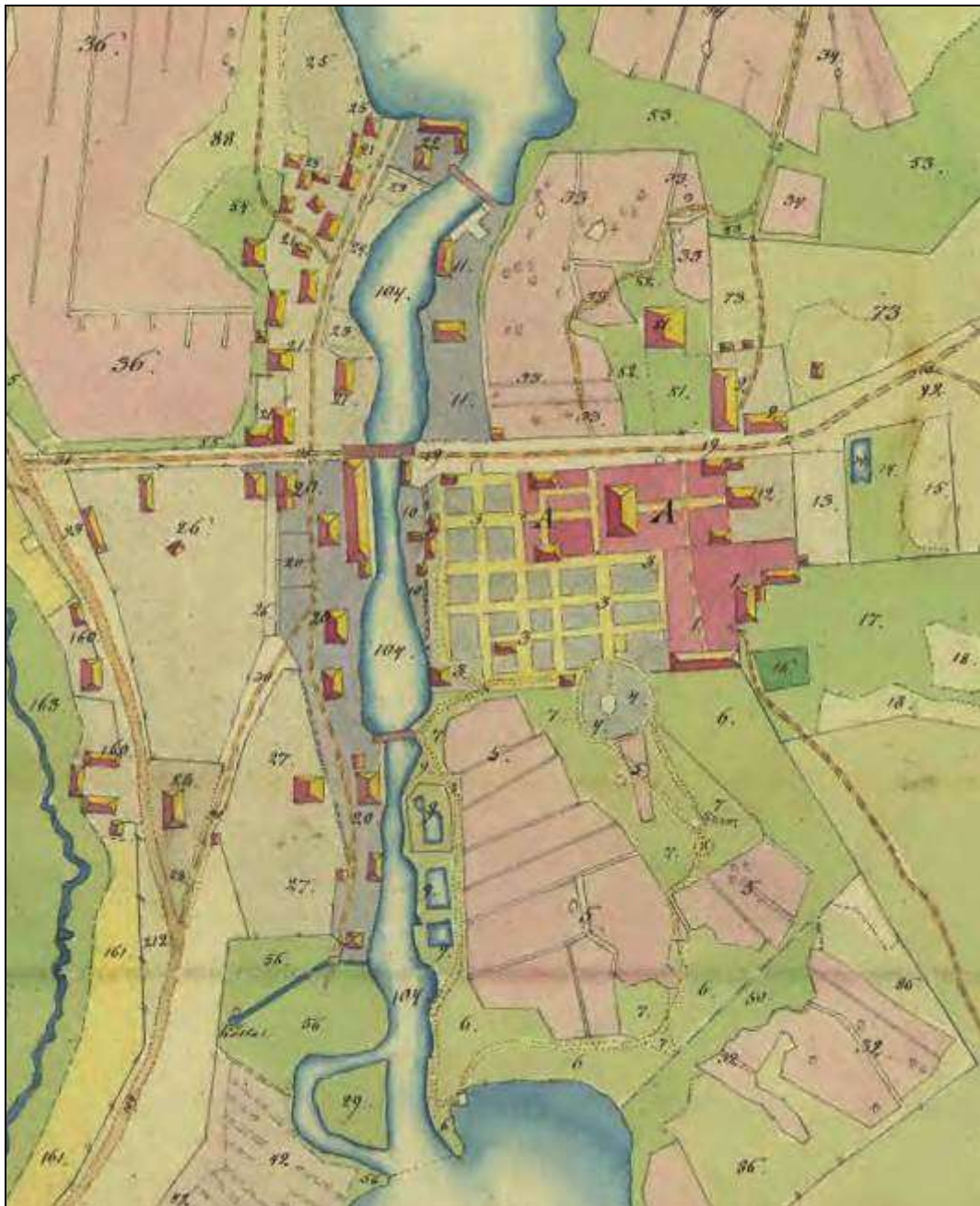
Hotbild

Det finns en hotbild mot de kulturhistoriska värdena vid Färna damm som utgör ett utpekat vandringshinder för fisk. Spegeldammen utgör ett iögonfallande blickfång. En eventuell utrivning påverkar inte bara intilliggande hammarområde utan kan även påverka nedströms liggande fornlämningar. Pågående markanvändning kan ha menlig inverkan på både enskilda anläggningar och miljön. Området är delvis igenväxt av sly. Vid eventuella åtgärder i vattendraget bör en noggrann genomgång av kvarvarande kulturvärden utföras längs hela vattendraget.

Figur 302. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T13-15:1, Geometrisk avmätning Färna 1696. Kartan förmedlar verkligen det intensiva nyttjandet av vattenkraften invid bruket.

Figur 303. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T13-15:2, Avmätning Färna nr 1, 1816.

Figur 304. Huvudgatan i Färna sedd från dammbron upp mot herrgårdsområdet. Foto mot öster.

Figur 305. Magasinsbyggnad intill dammen nedanför Färna herrgård. Foto mot nordöst.

Figur 306. Nuvarande kraftverksdammen vid Färna. Foto mot sydöst.

Figur 307. Nyare bro vid äldre överfart över Gunnilboån uppströms kraftverksdammen. Foto mot nordöst.

Figur 308. Turbinhus vid Färna på åns västra sida. Foto mot sydväst.

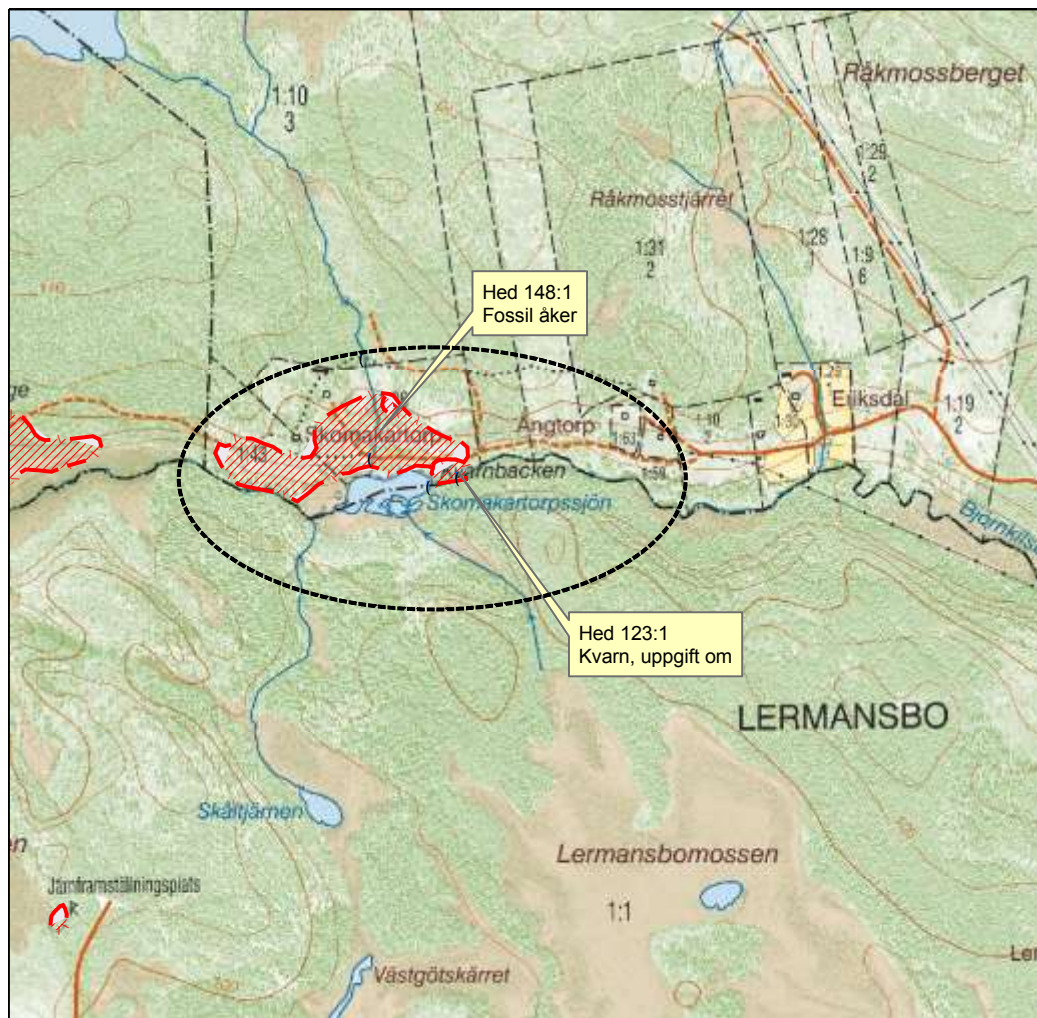

Figur 309. Från kraftverksdammen går en ca 200 m lång vattentub av trä ner till turbinhuset på föregående bild. Foto mot söder.

2.2.37 Skomakartorp – en gedigen torpmiljö

Figur 310. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Skomakartorp, ej skalenligt

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Skomakartorp ligger mycket strategiskt placerad på norra sidan av den bäckravin som bildas av Björnkilsbäcken. Inom en relativt liten yta finns flera registrerade vandringshinder. Ett mindre vattendrag rinner ner från norr och mynnar i Skomakartorpssjön. Bäckens korsar den fossila åkermarken tillhörigt bebyggelsen kring Skomakartorp (Hed 248:1). Här finns även uppgift om kvarn (Hed 123:1). På karta från 1696 finns inte bara en kvarn utsatt utan även en såg är markerad. Idag finns inga fysiska spår efter dessa vattenanknutna verksamheter.

Kultuhistorisk värdering

De fysiska spåren efter den kvarn som enligt uppgift ska ha tillhört torpmiljön är otydliga och svåra att avläsa. Däremot är torpmiljön ovanligt orörd med belägg

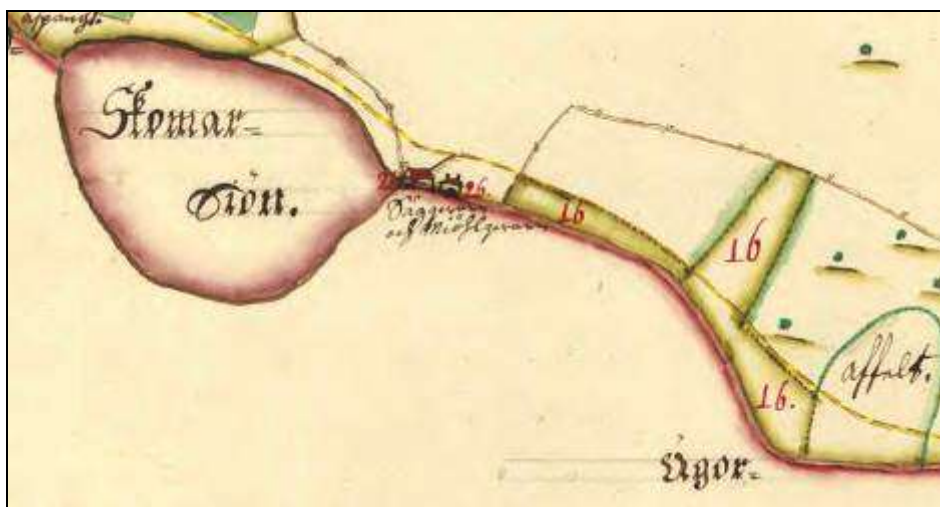

från 1600-talet och har därmed ett högt kunskapsvärde och utgör värdefullt inslag i landskapet med gård och äldre vägsträckning. Området brukas idag som sommarbostad.

Området bedöms som kulturhistoriskt mindre värdefullt.

Hotbild

Vid eventuella åtgärder i vattendraget bör en noggrann genomgång av kvarvarande kulturvärden utföras längs hela vattendraget. Expanderande fritidsbebyggelse i området.

Figur 311. Såg och kvarn vid Skomarsjön markerat på Geometrisk avmätning över Tomasbo nr 1-2, 1696. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv T17-41:1.

Figur 312. Skomarkartorpsjön. Foto mot väster.

Figur 313. Björnkilsbäcken. Foto mot öster.

Figur 314. Björnkilsbäcken. Foto mot väster.

källargrunder och en smedjegrund. Sydöst om bäcken ligger rester efter ytterligare bebyggelse, kallat Ryttartorpet (Hed 118). Här återfinns minst fyra husgrunder varav två med spismursröse och en källargrund. Att Alvestaboda hade fiske i sjön Änden strax sydöst om bebyggelsen framgår av en konceptkarta från 1699.

Kulturhistorisk värdering

Hyttområdet har ett högt kunskapsvärde, då slaggen enligt FMIS uppges vara av ålderdomligt slag, möjligen medeltida. Vid Alvestaboda har tillgången till rinnande vatten troligen varit en lokalisering faktor. Området utgör ett bra exempel på varför bebyggelsen ligger där den gör. Under historiens gång har människor och bebyggelse kommit och gått och dessa avtryck är möjliga att uppfatta i landskapet. Området ligger relativt otillgängligt genom att det ligger på och invid tomtmark med tydliga varningar för att beträda området. Då man väl når lämningarna från dammar och torp är upplevelsevärdet stort. Med små insatser skulle platsen kunna öppnas upp för besökande.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Den nedre dammen utgör ett utpekat vandringshinder för fisk. Men dämet dämmer ingen damm i dag. Vid behov av att åtgärda vandringshindret bör detta göras i samråd kulturmiljövården. I området kring bäcken är marken kraftigt ombökad av vildsvin.

Figur 316. Ryttartorpet markerat på Storskifteskarta över Alvestaboda nr 1-2, 1761. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T73-3:2.

Figur 317. Fasta fiskeredskap markerade i norra änden av sjön Ånden. Skattläggningskarta, 1699. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-vät-25

Figur 318. Bostadsgrunden till Ryttartorpet syns som en övertorvad syllstensrad med ett spisröse längs ena långsidan. Foto mot norr.

Figur 319. Vad måste väl finnas på ett Ryttartorp om inte detta. Foto mot norr.

Figur 320. Källargrund vid Ryttartorpet. Foto mot väster.

Figur 321. Dammanläggning (Hed 85:1) belägen i bäcken nordväst om Ryttartorpet. Foto mot sydväst.

2.2.39 Bysala – förmodad kvarnlämning

Figur 322. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Bysala, ej skalenligt

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Ängsbäcken rinner norrifrån ner vid Bysala by och ut i Långsvan. Belägen några hundra meter uppströms byn finns i bäcken ett utpekat vandringshinder för fisk. Detta består av rester efter en vattenanknuten anläggning med okänd funktion, möjligen en kvarn. Där en brukningsväg korsar bäcken och längs en sträcka av omkring 20 m nedströms är bäckfåran ställvis stensatt av 0,5-1 m stora grovt tillhuggna stenar. Under vägbanken ligger ett cementrör. I detta parti har bäcken skurit relativt djupt ner och bildar mer en ravin. Området är starkt igenslyat och det ligger bråte längs med sidorna. Anläggningen har inte gått att återfinna i kartmaterialet.

Kulturhistorisk värdering

Det finns ringa kunskapsvärde i anläggningen då den inte gått att verifiera i kartmaterialet och då den har karaktären av att vara relativt sen i sin konstruktion. Platsen kan nås via en brukningsväg genom byn. Området brukas idag som betesmark och bäcken utgör en vattenresurs för djuren.

Området bedöms som kulturhistoriskt mindre värdefullt.

Hotbild

Det finns ingen hotbild mot de kulturhistoriska värdena.

Figur 323. Vandringshindret med cementrör under vägbanken.
Foto mot norr.

2.2.40 Karmansbo – Hammarsmedja

Figur 324. Kartutsnitt över kulturmiljösystemet med flertalet hammare och bruk mellan Karmansbo och Jönsarbo, ej skalenligt.

Utmed ett större parti av Hedstömmens dalgång, mellan Karmansbo och Jönsarbo ligger ett flertal bruk lokaliserade. Från norr räknat, vid sjön Åndens utlopp i Hedströmmen, liggeråp Karmansbo med Norrhammar, följt av Holms hammar, Bäckhammar, Nyhammar, Bernshammar och längst i söder Jönsarbo. I detta arbete har miljöerna kring Karmansbo med Norrhammar samt Holms hammar prioriterats eftersom här finns utpekade vandringshinder i vattendraget. Den kulturhistoriska värderingen har dock vägt in brukens placering inom det större kulturmiljösystem som sträckan utgör.

I Bernshammar anlades redan under Gustav Vasas tid en hammare och redan på 1570- och 1580-talen drevs anläggningar i Nyhammar. I början av 1600-talet tillkom två smedjor i Jönsarbo och den första smedjan i Karmansbo –

Frölichshammaren. Under 1600-talet byggs ytterligare hammarsmedjor i Karmansbo, Norrhammar, Bäckhammar och vid Holm.

Figur 325. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Karmansbo, ej skalenligt

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Miljön kring Karmansbo bär spår på många århundradens utnyttjande av vattenkraften. Redan 1565 omnämns "Gamlehammar" vilket indikerar att den redan varit i bruk ett tag och under 1580-talet anläggs "Frölichshammaren" (Karmansbo hammar). Namnet Karmansbo hammar etableras troligen först 1611 då den befintliga hammaren blir frälse.

I februari 2013 förklarade Länsstyrelsen i Västmanlands län Karmansbo Bruk som byggnadsminne. Bruket är det enda i länet som fortfarande har alla delar av bruksmiljön kvar. Följande text, som är hämtad från Länsstyrelsens beslut om byggnadsminnesförklaring, beskriver platsens kulturhistoriska värden.

Smidesverksamheten och smedjan har varit av stor betydelse för Karmansbo samhälles utveckling och är det än idag. I Lancashiresmedjans närhet finns välbevarade arbetarbostäder med tillhörande ekonomibyggnader och uthus, klensmedja, kolhus, äldre dammanläggning och flera vattenanläggningar som kanaler, strömmarmar och kraftstation. Omedelbart norr och öster om hammarsmedjan har flera kolhus och en byggnad för lagring av tackjärn funnits. Kring produktionsområdet finns även Karmansbo herrgård (1759), brukskontor (sent 1700-t), disponentbostad (1880-t), arbetarbostad (eventuellt 1700-t), fd järnvägsstation och fd tegelbruk (båda tillkomna under andra halvan av 1800-t).

Bebyggelsen fick sin huvudsakliga utformning under 1800-talet. Sammantaget utgör den samlade bebyggelsen i skyddsområdet en kontext som kärnfullt förmedlar bilden av verksamheten vid ett bergslagsbruk. Betydelsen ligger främst i ett miljö- och identitetsskapande perspektiv med höga symbol-, identitets-, och miljöskapande värden samt höga dokumentvärden vad gäller teknik-, social- och samhällshistoria.

Karmansbo smedja med angränsande miljö är i vissa hänseenden unik, inte bara lokalt och regionalt utan nationellt och sannolikt internationellt. Hammarsmedjan i sig uppvisar mycket höga kulturhistoriska värden med en fysiskt avläsbar byggnadsutveckling från början av 1600-talet fram till idag. Den har även byggnadsteknikhistoriska värden. Lancashiresmedjan har en i det närmaste helt bevarad historisk maskinell utrustning som till stora delar är möjlig att visa i drift, med produktion från smälta till råskenor. Något som i dagsläget bara går att se i Karmansbo. Anläggningen var helt driven med vattenhjul och en vattenturbin till år 1954. Bruket drevs dock vidare till år 1958 då det lades ned men då enbart med hammaranläggningen vattenhjulsdriven. Det ger smedjan ett mycket högt teknikhistoriskt värde.

Hammarsmedjans värden förstärks av autenticitet, sällsynthet och ett stort pedagogiskt värde. Produktionsutrustningen är i varje enskilt fall sällsynt och tillsammans kan den grovt jämföras med högst en handfull miljöer i landet. Det teknikhistoriska värdet förstärks av höga kontinuitets- och traditionsvärden genom den vattenhjulsdrift som fortfarande är möjlig att använda. Smedjan är den sist bevarade i Skinnskattebergs bergslag och nationellt utgör den en klass för sig genom sin ålderdomliga karaktär och vattenhjulsdrift. Det är av stort kulturhistoriskt värde att anläggningen till del fortfarande kan drivas enbart med vattenhjul. I detta sammanhang är dammens vattenspegel, dammanläggningen, kanal- och rännsystem samt forssträckan av väsentlig vikt för att förstå och förklara dessa sammanhang. De har dessutom avgörande miljöskapande betydelse.

Bruksarbetarbostäderna med dess uthus norr om smedjeområdet har höga dokumentvärden och är exteriört till stora delar autentiska från brukstiden. Interiört är stommarna i stort bevarade. I Långa raden (IV) finns även en tidstypisk museilägenhet i mitten av byggnaden. Bostadskomplexet utgör en självklar koppling till

industriplanläggningen då de visar hur ett bergslagsbruk generellt var uppbyggt med industri och personalbostäder tätt intill varandra.

Inom hammarsmedjans område finns två viktiga komplementbyggnader bevarade, kolhuset samt klensmedjan. I kolhuset lagrades en del av de stora mängder kol som fördes till bruket för den kontinuerliga driften av hammarsmedjan. Fram till de nu rivna övriga kolhusen öster härom har järnvägsspår gått från den smalspåriga järnvägen Köpings- Uttersberg- Riddarhyttans järnväg som passerade Karmansbo från 1866 tom 1960-talet. Kolhuset är exteriört välbevarad från uppförandetiden och har stort miljöskapande- och dokumentvärde. Interiört kan byggnadens kulturhistoriskt värdefulla stora förvaringsvolym upplevas trots modern inbyggd serveringsfunktion.

Söder om hammarsmedjan är en klensmedja för produktion av smidesprodukter för jord- och skogsbruk samt till hammarsmedjans eget behov av smidesföremål. Byggnaden är exteriört och interiört välbevarad från uppförandetiden och har stort miljöskapande- och dokumentvärde. Smidesverksamhet förekommer i byggnaden. Söder om klensmedjan uppfördes år 1942, på den lilla i ån bildade halvön, en kraftstation i renodlad funkisstil men anpassad till bruksområdets arkitekturstil. Byggnaden med sin tillförseltub för vatten ger ett starkt miljöskapande intryck och utgör därför en väsentlig del i den samlade bruksmiljön.

Dammanläggningen av okänd ålder, men förbättrad och kontinuerligt hävdad, ger likaså både ett miljömässigt och kontinuitetsmässigt viktigt intryck. Dess funktion som vattenhållande är väsentlig för driftmöjligheten av hammarsmedjan. Att den dessutom i grunden utgörs av en äldre anläggning med tydlig koppling till bruket gör den kulturhistoriskt viktig.

Kulturhistorisk värdering

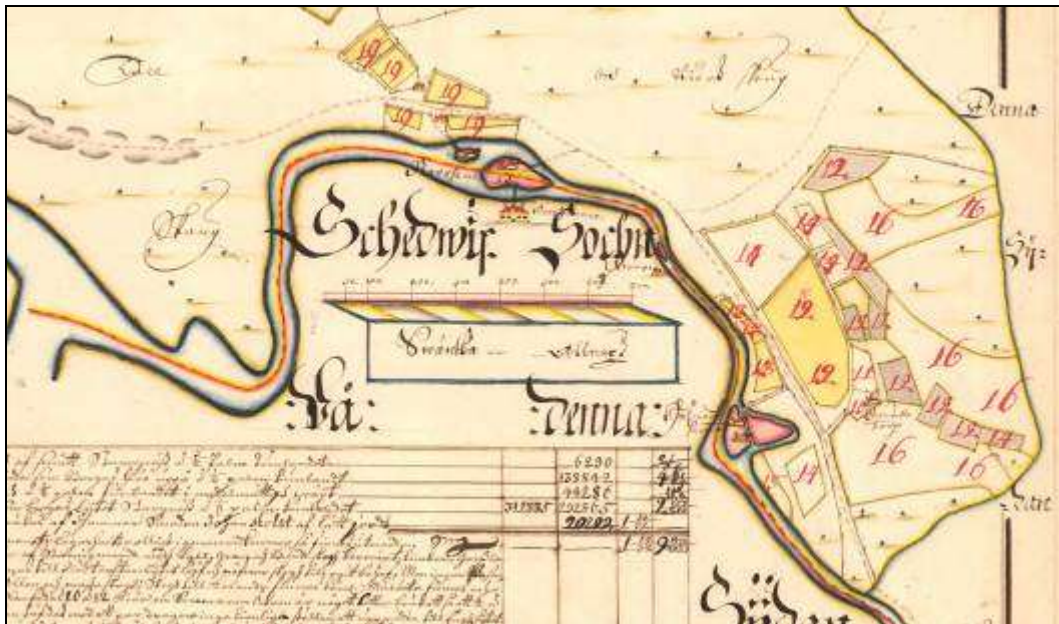
Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

Hotbild

Det finns en hotbild mot de kulturhistoriska värdena om t ex dämnet rivs ut. Hur eventuella förändringar i vattennivåer påverkar både upp- och nedströms liggande kulturmiljöer måste utredas innan åtgärder vidtas i området.

Figur 326. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T8:50-51. Sockenkartan Heds socken, 1688.

Figur 327. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T17-22:1. Geometrisk avmätning, Karmansbo nr 1, 1696.

Figur 328. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-hed-271. Karta över Karmansbo bruk. 1867.

Figur 329. Lancashiresmedjan i Karmansbo. Foto mot söder.

Figur 330. Foto mot väster.

Figur 331. Stenarmar i vattendraget nedströms industriområdet. Foto mot sydväst.

Figur 332. Vattentub i trä vid Karmansbo kraftverk. Foto mot nordväst.

Figur 333. Detalj av kallmurad del av hammarområdet. Foto mot sydväst.

Figur 334. Vattentub och turbinhus nedströms kraftverksdammen. Foto mot söder.

Figur 335. Del av dammanläggningen vid Karmansbo. Foto mot väster.

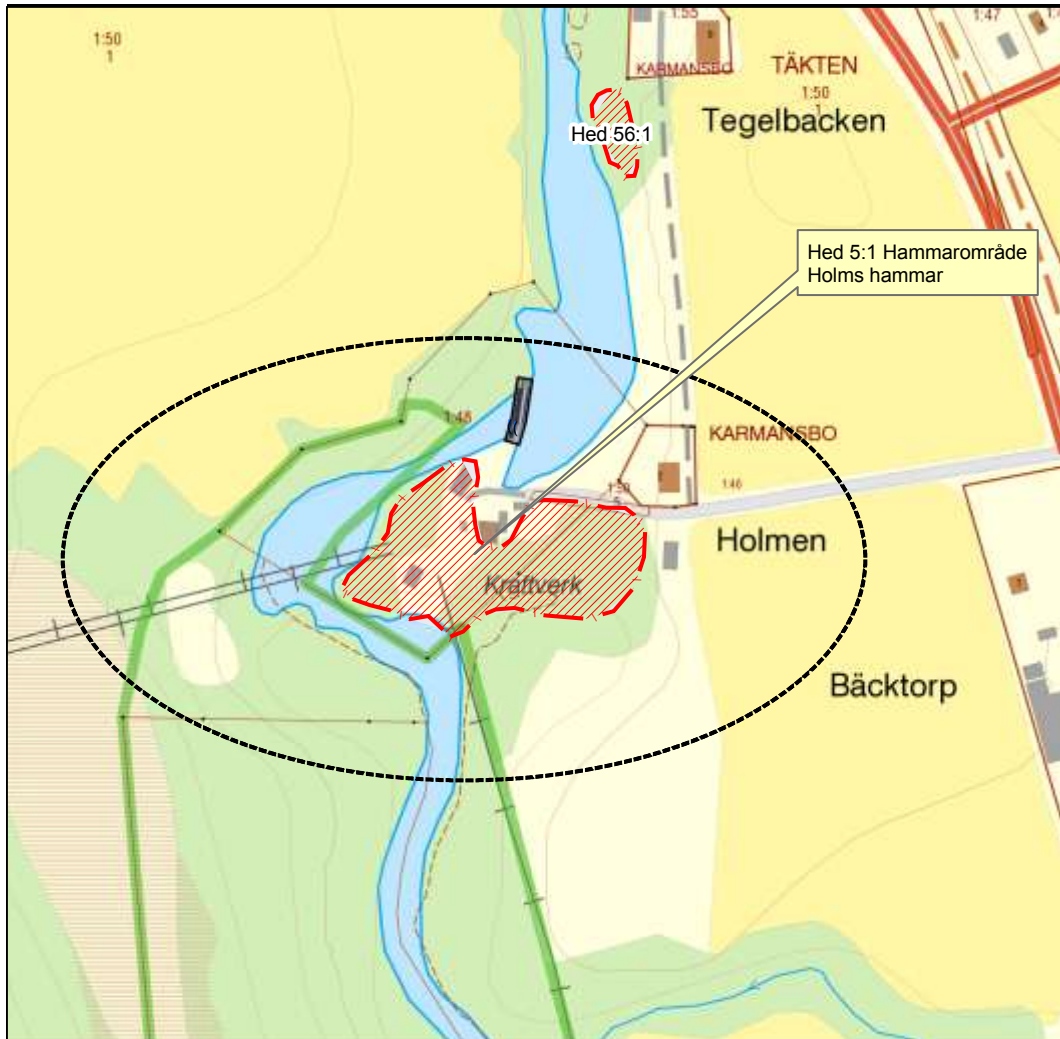
Figur 336. Järnvåg. Foto mot sydväst.

Figur 337. Uppströms dammen vid Karmansbo. Foto mot sydväst.

2.2.41 Holms hammar – kraftverk, hammarområde samt kvarn- och sågplats

Figur 338. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Holms hammare, ej skalenligt

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Strax nedströms Karmansbo ligger Holmens kraftstation, uppförd i början av 1900-talet. Här anlades under 1620-talet, Holmshammare (Hed 5:1) på en holme i ån. Det var enligt uppgift Stockholmsborgarna bröderna Lars och Anders Hindersson som uppförde hammaren med två härdar. Fornlämningen består av två slaggförekomster uti ån (hammarslagg) samt en stensatt vattenränna som tidigare anslutit till en dammvall. Idag överlagras en kraftverksanläggning hammarlämningarna. På platsen har även funnits både såg och kvarn.

Kulturhistorisk värdering

Av Holms hammare finns idag inte många synliga rester. Intill ån finns dels en större byggnad som, enligt FMIS, delvis kan ha byggts på hammarplatsen, dels ruiner av uthus och många spår av kulturväxter vilka troligen varit del i såg- och/eller kvarnverksamheten. Den befintliga dammanläggningen med kraftverk och turbinhus är belägen på den gamla industritomten och bidrar med ytterligare en dimension till platsens anknytning till vattenverksamhet.

Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

Området bedöms som särskilt kulturhistoriskt värdefullt eftersom anläggningen i ett större perspektiv ingår i ett kulturmiljösystem med tidigt etablerade hammare längs Hedströmmen.

Hotbild

Det finns en klar hotbild mot de kulturhistoriska värdena vid åtgärder av utpekade vandringshinder. Dessa åtgärder bör anpassas till de kulturhistoriska värdena. Oklart hur nedströms liggande anläggningar påverkas vid förändrad vattennivå.

Figur 339. LMV T17-22:1. Geometrisk avmätning, Karmansbo nr 1, 1696. Observera Holmens hammar.

Figur 340. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-hed-271. Karta över ägor till Karmansbo bruk. 1867.

Figur 341. Holmens Kraftstation. Foto mot söder.

Figur 342. Hedströmmen vid Holmens Kraftstation. Byggnaden har en så kraftig stenfot att den kan vara byggd på den forna hammargrunden. Foto mot söder.

Figur 343. Nuvarande dammen vid Holmens Kraftstation. Foto mot norr.

Figur 344. Turbinhus vid Holmens Kraftstation. Foto mot öster.

2.2.42 Åholmen/Lillsvan – lastageplats och avancerad vattenreglering

Figur 345. Kartutsnitt över kulturmiljön vid Åholmen – sjön Lillsvans södra utlopp, ej skalenligt

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Åholmen omges av sjön Lillsvans utlopp där två flöden går ner i Gisslarboån. Platsen har nyttjats för transport av både råvaror och färdiga produkter från uppströms liggande bruk för vidareförmedling via Mälaren till Stockholm.

Under den äldre fasen transporterades stångjärn och olika produkter från Bruket i Färna på pråmar över sjöarna Långsvan och Lillsvan. Genom Gisslarboån tog sig sedan pråmarna den tre kilometer långa vägen ner till Gisslarbo där transporten lastades om för landtransport vidare till Stockholm via Köping. På en karta från 1752 finns ett antal *slutor* markerade i vattendraget. Enligt uppgift är en sluta en äldre typ av sluss. Det är dock okänt hur den sådan varit konstruerad. Vid fältinventeringen kontrollerades de platser där slutor markerats på 1700-

talskartan. På en av dessa platser ligger en omkring 10 m lång stensträng mitt i åfåran vilket skulle kunna utgöra fundamenten för en slusskonstruktion.

Pråmtrafiken på Gisslarboån upphörde då Köping-Uttersberg-Riddarhyttans järnväg byggde ett stickspår mellan Svansbo och Köping vid mitten av 1800-talet. Rester efter denna tid finns vid åns västra inlopp där en lastkaj har anlagts (Hed 28:1). Anläggningen utgjorde omlastningsplats från pråmar till järnväg fortfarande för tack- och stångjärn från Färna bruk. Den forna banvallen finns kvar och används idag som cykel- och bilväg. Verksamheten upphörde efter 1903 då bruket i Färna bruk lags ned.

I den östra armen av Gisslarboån finns ett vandringshinder för fisk registrerad i form av en hålldamm. Anläggningen har identifierats på en karta från 1781. Förutom som damm återfinns anläggningen markerad som bro över ån.

Kulturhistorisk värdering

Området har stor kunskapspotential i närvaron av en ännu okänd slusskonstruktion. Det finns möjlighet att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen. Platsen har nyttjats för kommunikation från 1600-talet och framåt, vilket kan förstås och läsas i landskapet. Området brukas idag för fritidsbebyggelse och sporadisk rekreation. Området Åholmen kan från väster endast nås via privat tomt vilket gör den mindre tillgänglig. Upplevelsevärdet är stort med den varierande åns vattenflöde och skiftande karaktär längs åsträckan.

Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

Hotbild

Det finns en klar hotbild mot de kulturhistoriska värdena vid åtgärder av utpekade vandringshinder: Dessa åtgärder bör anpassas till de kulturhistoriska värdena.. Expanderande fritidsbebyggelse i området med okänsla för anpassning till kulturmiljön. Ovarsamt skogsbruk.

Figur 346. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-hed-42, Skinnskatteberg, Övrig karta, 1752. I vattendraget finns fyra slutor markerade. Vid platsen för den norra anläggningen i västra armen finns en stenläggning kvar i vattenfåran som kan vara rester efter denna anordning.

Figur 347. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: T17-38:2, Storskifte Svansbo nr 1, 1781. Kartan visar den östra årmen med den dammanläggning som idag utgör ett utpekad vandringshinder för fisk.

Figur 348. Den finns stensatta kajanläggningen vid den västra åmynningen (Hed 28:1). Foto mot nordväst.

Figur 349. Mindre kraftverk vid Åholmen som utgör ett utpekat vandringshinder för fisk. Foto mot söder.

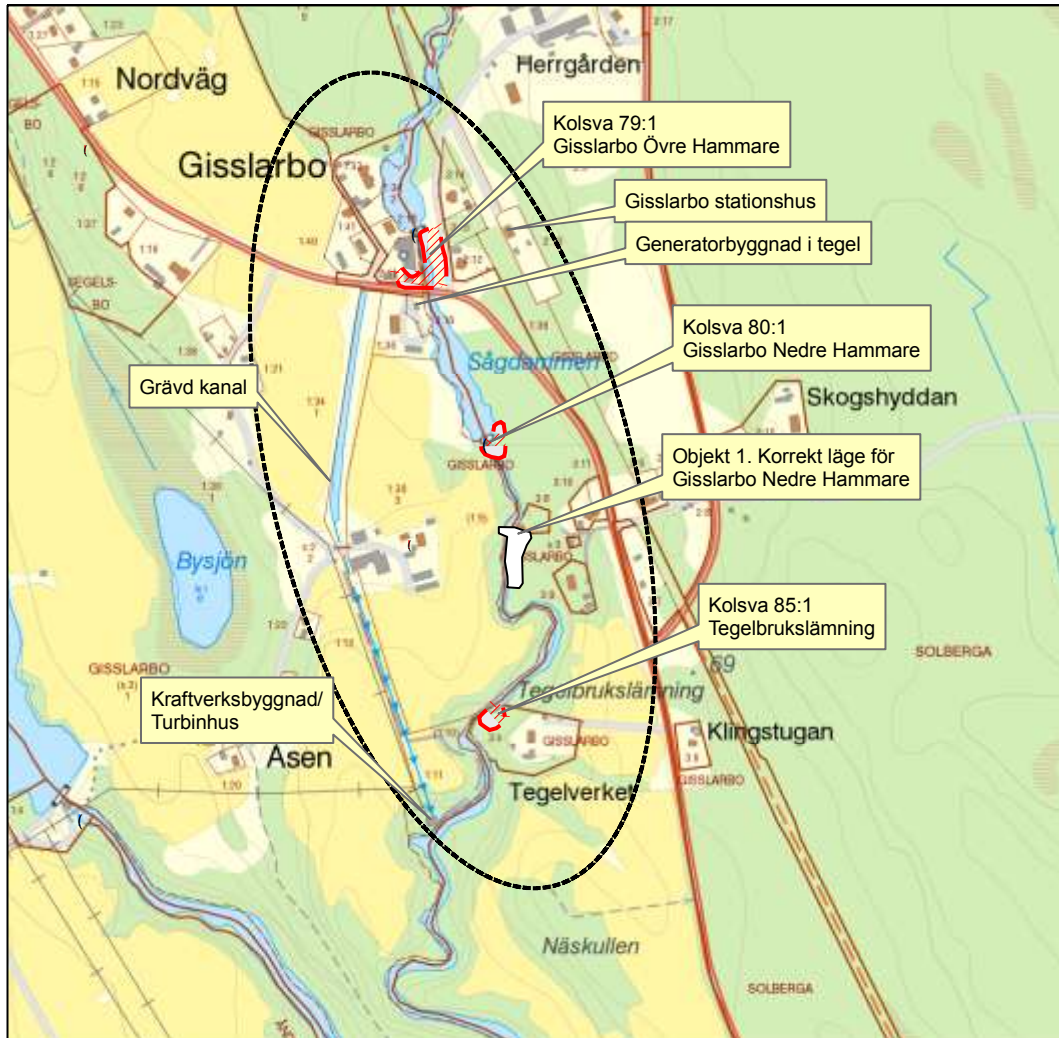
Figur 350. I södra delen av den västra åfåran finns en stenläggning mitt i åfåran. Anläggningen kan vara rester efter den slussanläggning eller s k *sluta* som finns markerad på karta från mitten av 1700-talet. Foto mot väster.

Figur 351. Registrerat vandringshinder för fisk i form av dammanläggning i den östra åfåran. På äldre lantmäterikarta från 1781 återfinns den som både damm och bro. Foto mot nordöst.

2.2.43 Gisslarbo – hammarområden

Figur 352. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Gisslarbo, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Där Gisslarboån nu rinner genom Gisslarbo by anlades under 1500-talets första hälft en hammare av borgmästaren Truls Bonde i Köping och fick benämningen Nedre Gisslarbo. På 1580-talet fick vattendraget tillökning genom att hammarsmeden Nils Olsson uppförde en ny hammare längre uppströms, kallad Övre hammaren (Kolsva 79:1).

Kulturmiljön kring den norra hammarplatsen innehåller många historiska skikt. En för tiden modern hammarsmedja uppfördes här 1914. Till smedjan hörde förutom sex lancashirehärdar och ett valsverk även ett kraftverk belägen längre söderut i strömmen. Denna försörjdes med vatten genom en grävd kanal och

vattentub. Strax söder om bron över Gisslarboån finns en smedsbostad bevarad samt en tegelbyggnad som inhyt en generator till smedjan. Verksamheten vid smedjan och valsverket upphörde 1963.

Platsen för Gisslarbo Nedre hammare (Kolsva 80:1) har felaktigt registrerats några hundra meter nedströms vägbron. I FMIS beskrivs att den utgörs av en fördämningsvall, murrester efter hammarsmedjan och spridda slaggförekomster. Vid fältinventeringen var området så starkt igenväxt att det inte gick att besikta de enskilda anläggningarna (se foto). Utifrån äldre kartmaterial kan man dock se att de spår som beskrivs sannolikt är rester från en kvarn som markerats på platsen. Den plats som enligt kartmaterialet hyst den Nedre Hammaren besiktades varvid rester efter damm, stensatt vattenränna, hammargrund och slaggvarp med hammarslagg påträffades. I nordöstra delen av hammarområdet ligger en kolhög, ca 10 m i diameter och intill tre m hög.

Norr och strax intill anläggningen står idag ett i gult reveterat torp som kan motsvara den *Smedsbyggning* som finns markerad på en av de studerade kartorna. Mellan Sågdammen och det nya läget för den Nedre Hammaren (Objekt 1) hyser betydligt fler anläggningar i form av stensatta vattenrännor, flertalet husgrunder samt forvägar belägna utmed den relativt branta åbrinken. Hela området utgör ett småindustriområde som nyttjat vattenkraften i detta parti av Gisslarboån.

Genom samhället löper fortfarande den gamla banvallen byggd av Köping-Uttersbergs Järnväg och den som följer ”spåren” hittar ganska snart den forna järnvägsstationen.

Kulturhistorisk värdering

Gisslarbo med sina tidigt etablerade hamrar utgör en mycket viktig knutpunkt både för järnets produktion och den logistik som behövdes för att produkterna slutligen skulle nå marknaden i Stockholm. Det finns förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen om skyltar sätts upp vilka ger den kulturhistoriska bakgrunden och förklarar vad som inte är synligt. Vidare att området röjs (framför allt nedströms Sågdammen). Området brukas idag för elproduktion och nyttjas av enstaka personer rastandes sina hundar.

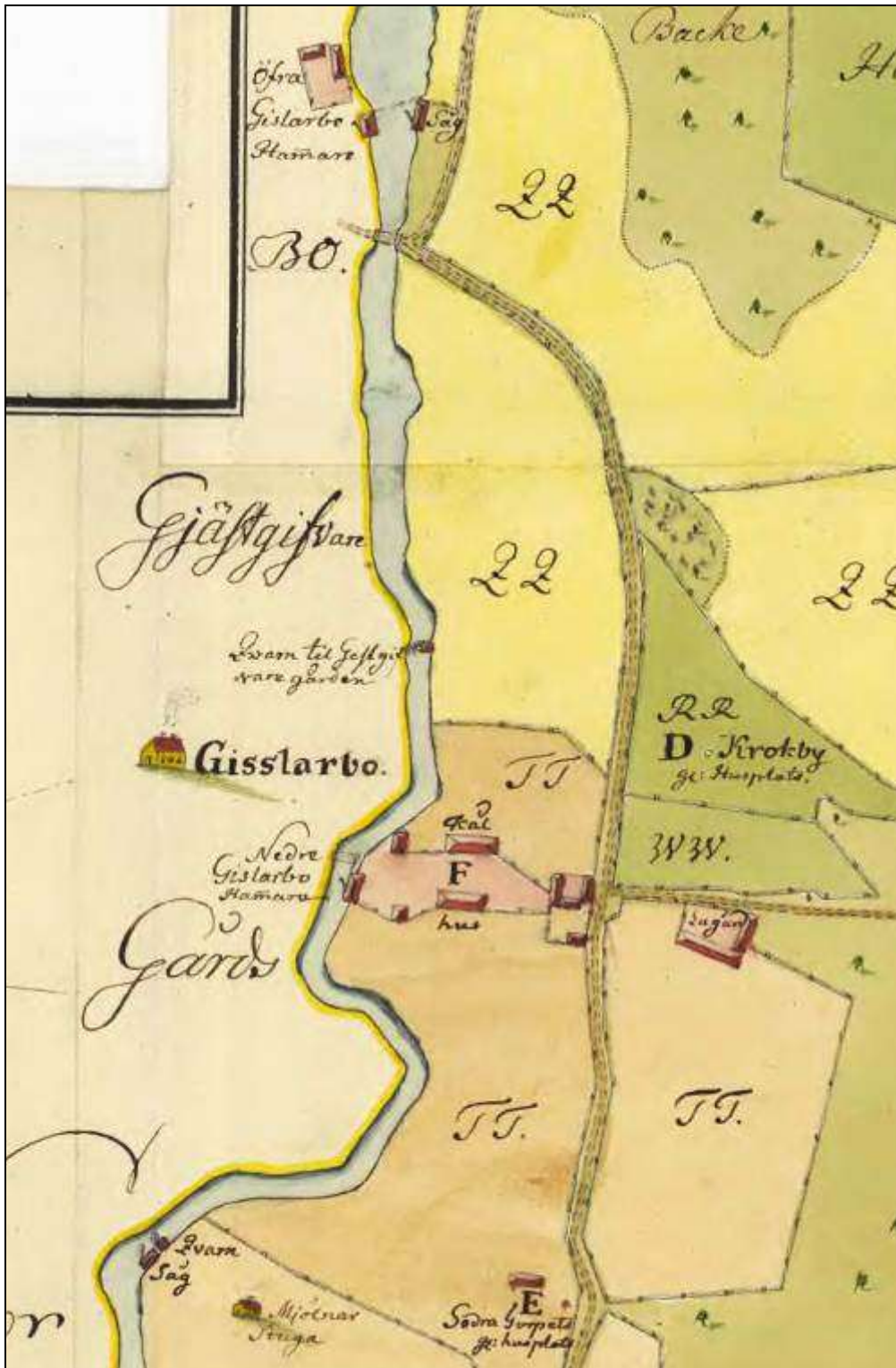
Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Det finns en klar hotbild mot de kulturhistoriska värdena vid åtgärder av utpekade vandringshinder: Dessa åtgärder bör anpassas till de kulturhistoriska värdena. Delar av området är starkt igenväxt av sly.

Figur 354. Lantmäteristyrelsens arkiv T36-12:2, Delning av skog Kolsva Öster nr 1, 1765. Notera den nedre hammarens läge strax sydöst om Gisslarbo.

Figur 355. Läge för Gisslarbo Övre hammare (Kolsva 79:1), med den senare hammarsmedjan och valsverk. I förgrunden syns delar av nuvarande dammanläggning. Foto mot väster.

Figur 356. Stationshuset i Gisslarbo, idag privatbostad. Den forna järnvägsbanken kan anas framför husets fasad. Foto mot sydöst.

Figur 357. Tegelbyggnad som inhyst generator till den senare hammarsmedjan och valsverket.

Figur 358. Ruinerna efter den kraftigt överväxta dammanläggningen vid den felaktigt registrerade Gisslarbo nedre hammare (Kolsva 80:1). På platsen har enligt kartmaterialet legat en kvarn. Foto mot väster.

Figur 359. Gångbro över resterna efter dammen till Gisslarbo nedre hammare. Till vänster i bild anas en gulputsad byggnad där det enligt äldre kartmaterialet legat en smedsbyggnad. Foto mot öster.

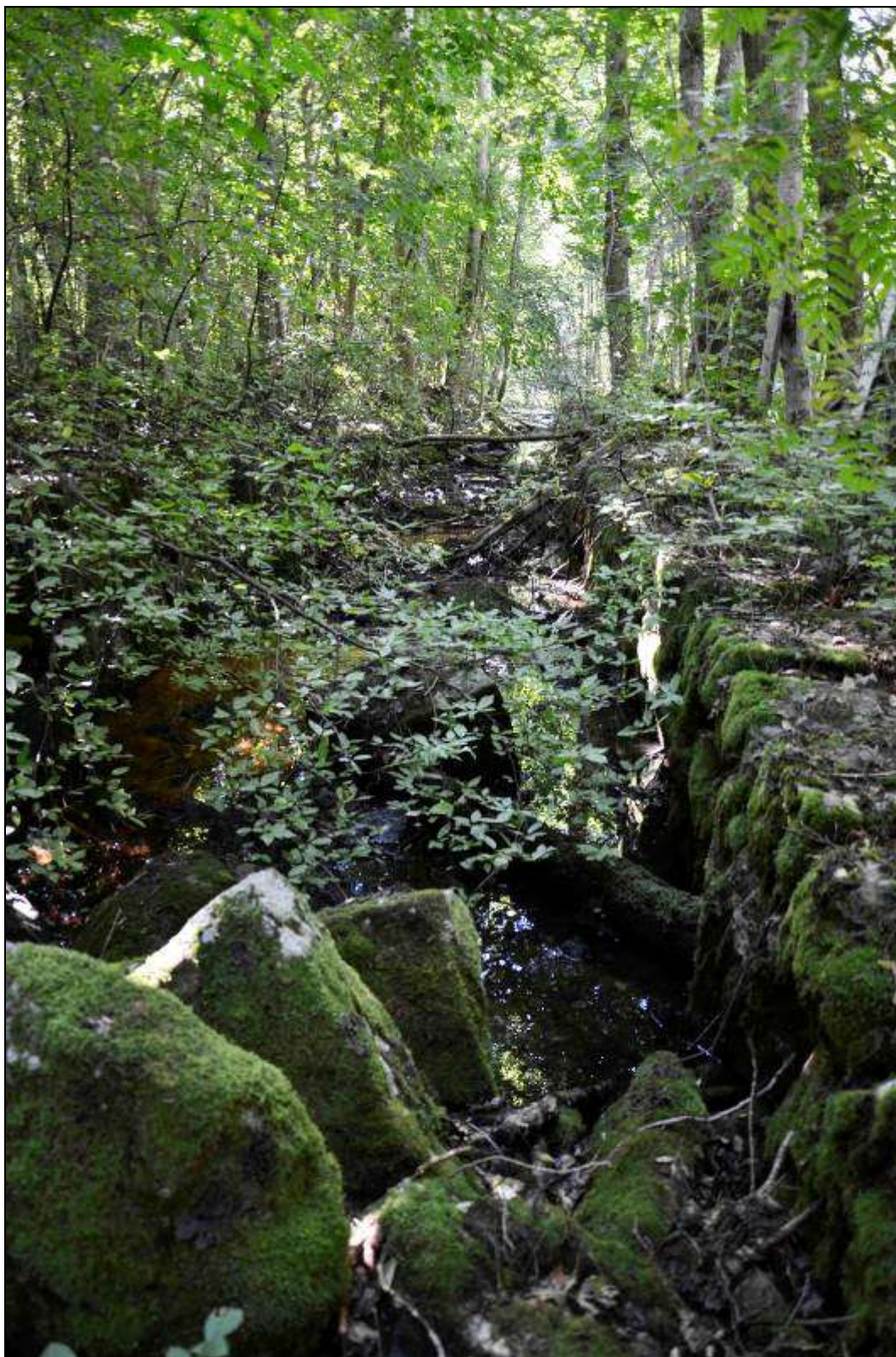

Figur 360. Rest av dammen vid Gisslarbo nedre hammare. Till höger, strax utanför bild ligger den stensatta vattenrännan invid hammaren. Foto mot norr.

Figur 361. Gisslarbo kraftverksbyggnad. Anläggningen anlades 1914 i samband med att den övre hammarsmedjan moderniserades. Foto mot söder.

Figur 362. Den igenväxande vattenrännan vid nedre hammaren. Större delen av slaggarpet ligger till vänster i bild, längs den östra stranden. Foto mot söder.

2.2.44 Vålbäcksdammen – tegelindustri

Figur 363. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Vålbäcksdammen, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Intill Vålbäcksdammen ligger en tegelbrukslämning, bestående av en husgrund och talrikt med tegelrester. Grunden är omkring 12x10 m och kallmurad av 0,4-0,6 m stora kantiga stenar. Tegelindustri och damm återfinns på Häradsekonomiska kartan från 1905-11, men inte på äldre kartmaterial.

Kulturhistorisk värdering

Dammen utgör ett vackert inslag till intilliggande fritidshus vilka använder vattendraget som badsjö på sommaren. Spegeldammen är en viktig komponent för platsens upplevelsevärde. Det finns dock små möjligheter att kommunicera den

kulturhistoriska berättelsen och läget på eller invid tomt gör anläggningen mindre tillgänglig.

Området bedöms som kulturhistoriskt mindre värdefullt.

Hotbild

Dammen är ett utpekat vandringshinder för fisk. En utrivning kan ha negativ påverkan på både ned- och uppströms liggande kulturmiljöer genom en förändrad vattennivå/vattenflöde. Området är starkt igenväxt av sly.

Figur 364. Rikets allmänna kartverks arkiv: Häradsekonomska kartan blad: J112-82-23.

Figur 365. Lämningar efter tegelbruket, här i form av husgrund. Foto mot norr.

Figur 366. Uppströms tegelbruksdammen. Foto mot söder.

2.2.45 Kolsva Bruk

Figur 367. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Västra och Östra Kolsva, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Kolsva utgör en miljö med en minst 450-årig platskontinuitet av järnhantering. På ömse sidor om Hedströmmen ligger ett samhälle som bär på spår från de olika århundradena. Här finns en herrgård från 1600-talet, ett orangeri, en av länets få bevarade bruksgator samt dagens järnbruk med en del äldre industribyggnader från 1800- och 1900-tal.

En hammarsmedja lär ha funnits redan 1548, en för dåtiden mycket stor anläggning. Enligt uppgift förstördes denna vid Hedströmmens katastrofala översvämning 1576. Hammarplatsen köptes vid mitten av 1600-talet in av borgmästare Hising i Köping varvid ny hammarsmedja byggdes och stångjärnssmidet återuppstod. Sedan dess har den industriella verksamheten i Kolsva fortgått kontinuerligt.

Som ett resultat av ökad efterfrågan uppförs ytterligare hammarsmedjor i strömmen. Under 1600-talet slut uppförs Kolsva herrgård på västra sidan om Hedströmmen. Genom uppköp av kringliggande fastigheter med tillhörande skogsresurser skapas Kohlsva Bruk. På grund av arvskiften delas under 1700-talet bruket upp i två delar, Kohlsva Väster och Kohlsva Öster. Det var först under andra halvan av 1800-talet som västra och östra delarna förenades under samma ägarskap och enheten Kohlsva Bruk återuppstod. 1892-93 bildades Kohlsva Jernverks Aktiebolag.

Av den ursprungliga bebyggelsen i Östra Kolsva återstår idag diffusa spår. På den ursprungliga byplatsen ligger idag bland annat Kolsva hembygdsgård med Kolsva ligger inom Hedströmsdalen, ett riksintresseområde för kulturmiljövården (U4).

Kulturhistorisk värdering

Kunskapsvärdet är mycket stort då det finns goda möjligheter att förmedla den kulturhistoriska berättelsen i samhället. Strömmen är den puls som ger trakten dess identitet och kopplingar bakåt i historien. Upplevelsevärdet är också högt då själva brukssamhället utgör en identitetsskapande miljö för de bofasta. Även tillfälliga besökare kan utan större svårigheter läsa av Kolsva historia. Med närhet till hembygdsgård och bibliotek finns goda förutsättningar för informationsinsatser. Bruksvärdet är synnerligen högt då Kolsva är ett levande samhälle med en fortgående industriverksamhet.

Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

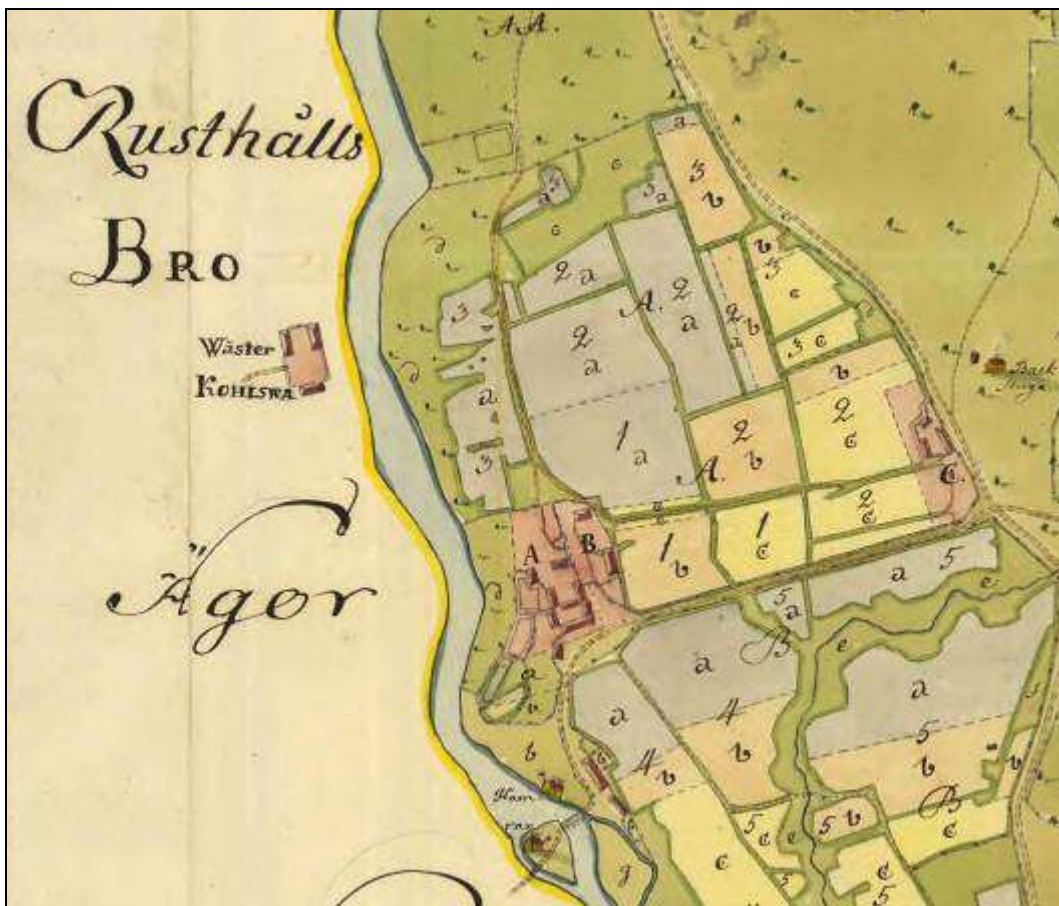
Hotbild

Kraftverksdammen utgör ett utpekat vandringshinder. En utrivning kan ha negativ påverkan på både ned- och uppströms liggande kulturmiljöer genom en förändrad vattennivå/vattenflöde. Vid åtgärder, som t ex faunapassage, bör dessa anpassas till de kulturhistoriska värdena i fråga om placering, utformning och materialval. Strandpartier kring Hedströmmen är på vissa delar mycket igenväxta av lövsly.

Figur 368. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T36-12:1, Geometrisk avritning, 1699, Kolswa öster. På kartan syns både västra och östra Kolsva med båda hamrarna markerade.

Figur 369. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T36-12:2, Delning av skog, 1765, Kolsva öster.

Figur 371. Nuvarande damm vid Kolsva Bruk. Foto mot sydväst.

Figur 372. Del av det nuvarande Kolsva Bruk. Foto mot sydöst.

Figur 373. Kolsva hembygdsgård ligger på ungefärlig plats för byn Östra Kolsva. Foto mot norr.

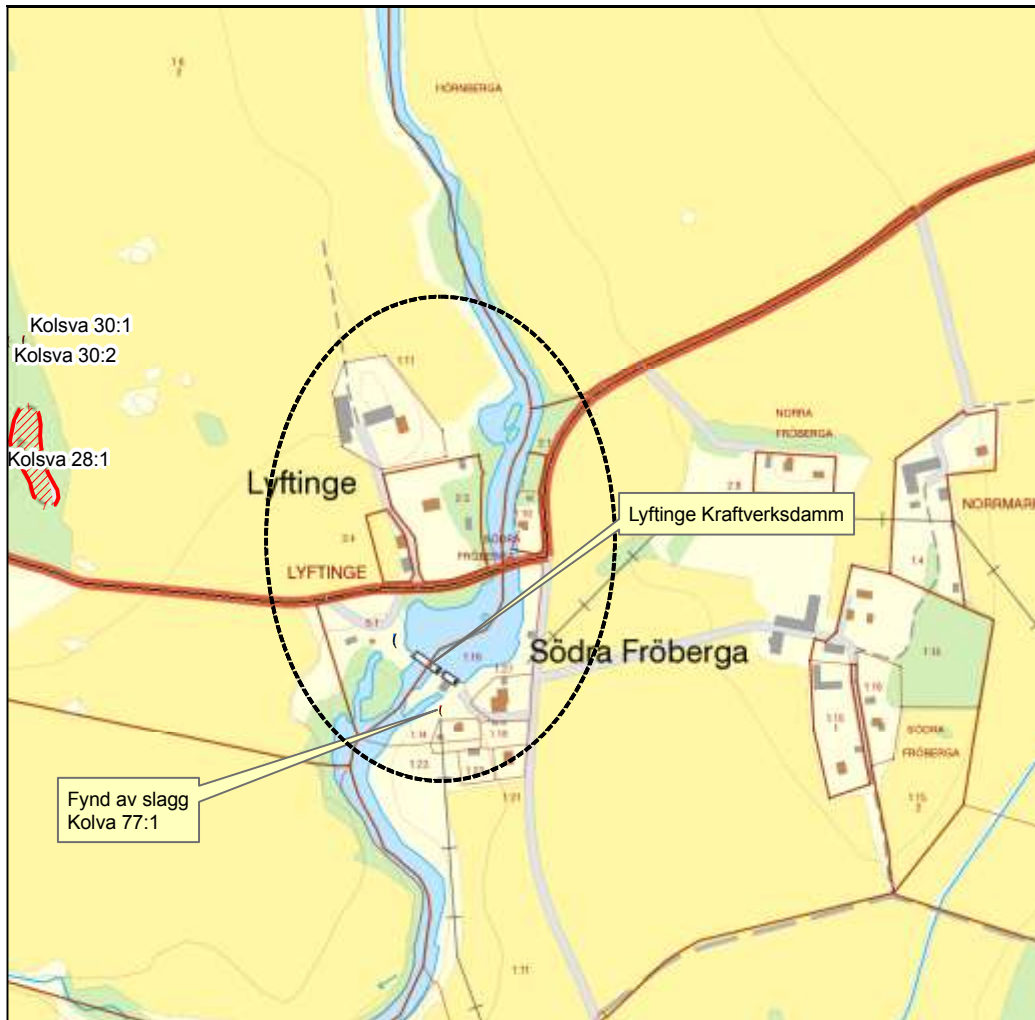
Figur 374. Den gamla vägen från Köping till Kolsva. Foto mot norr.

Figur 375. Baksidan av Västra Kolsva. Foto mot norr.

2.2.46 Lyftinge- kvarn, såg och hammarmiljö

Figur 376. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Lyftinge, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Vid Lyftinge ligger idag en dammanläggning som magasinerar vatten till Lyftinge kraftverk. Strax norr om nuvarande damm löper den gamla vägen via en bro över Hedströmmens vatten. Här låg tidigare inte bara kvarn och såg utan även en hammare. Sydöst om dammen är en fyndplats för slagg registrerad i FMIS (Kolsva 77:1). Enligt registret är det sannolikt att Fettsta stånghammare, uppförd 1544 ska ha legat i närområdet. Enligt en skatläggningsskarta över Lyftinge ligger på denna plats en såg, en kvarn och en hammare.

Norr om dammen ligger en av gårdarna i Lyftinge kvar på det ursprungliga gårdsläget, med både bebyggelsestruktur och vägsträckningar bevarade.

Kulturhistorisk värdering

Lyftinge ligger i en kombinerad småindustri- och kommunikationsmiljö där såg, kvarn och hammare samsats alternativt avlöst varandra i vattendraget och där det funnits möjlighet att ta sig över Hedströmmen torrskodd. Platsen brukas fortfarande för sin vattenkraft, men syftet har förändrats till uttag av elkraft. Det finns möjligheter att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen då det finns möjlighet att parkera vid sidan om dammen. Skyltar skulle betydligt underlätta förståelsen av vad som inte längre syns i vattendraget. Det finns inga spår kvar av vare sig såg eller kvarn utan det är mer läge och den äldre bebyggelsen som står för upplevelsevärdet i miljön.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Kraftverksdammen utgör ett utpekat vandringshinder. En utrivning kan ha negativ påverkan på både ned- och uppströms liggande kulturmiljöer genom en förändrad vattennivå/vattenflöde. Vid åtgärder, som t ex faunapassage, bör dessa anpassas till de kulturhistoriska värdena i fråga om placering, utformning och materialval.

Figur 377. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-kos-147, Övrig karta, Lyftinge, 1838.

Figur 378. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-kos-29, Skattdägningskoncept, Lyftinge, 1652. På kartan finns Sågar, hammare och bro markerade.

Figur 379. Lyftinge gård på ursprunglig plats. Foto mot nordväst.

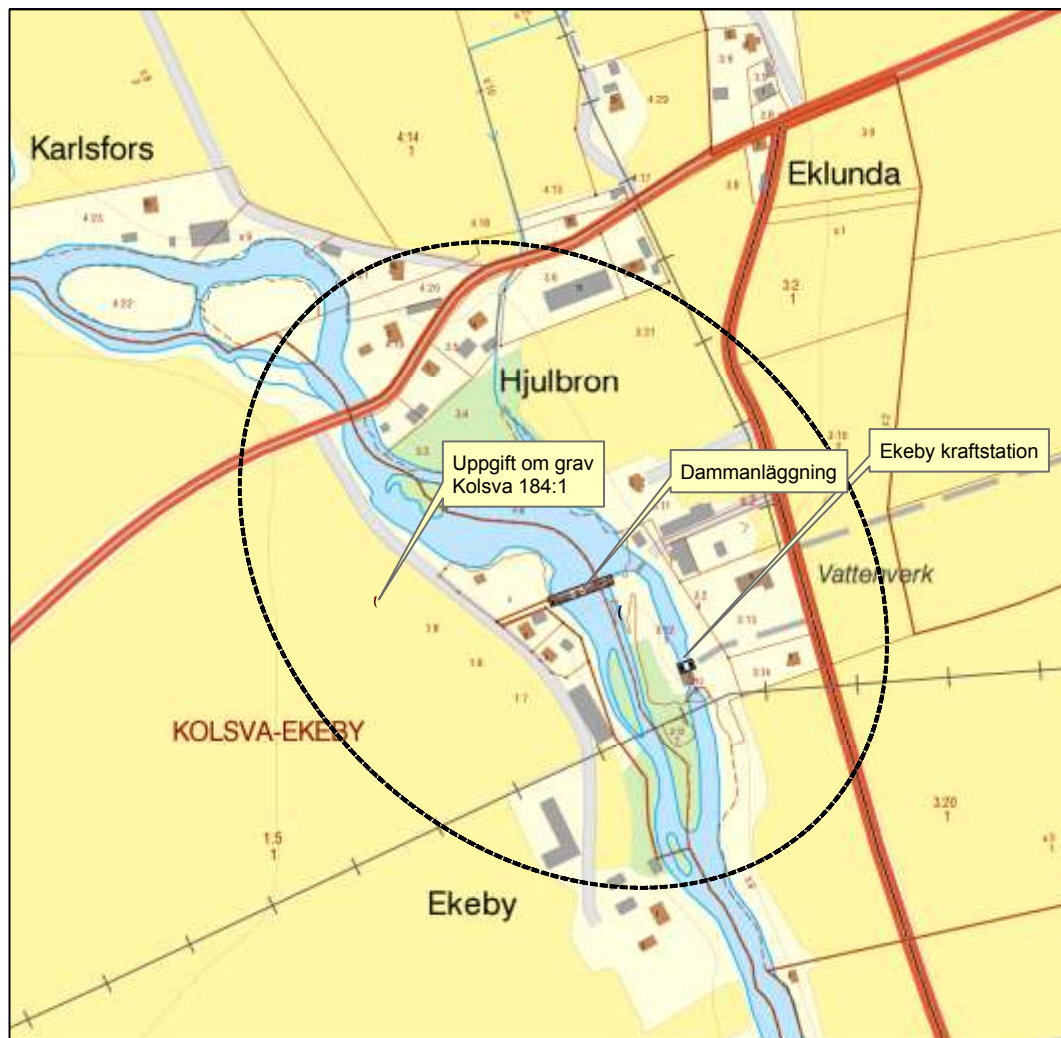
Figur 380. Lyftingedammen. Foto mot söder.

Figur 381. Nedströms Lyftingedammen. På östra sidan av vattendraget syns rester av en av sten förstärkt åsida. Foto mot sydöst.

2.2.47 Hjulbron-Hagby – kommunikations- och kvarnmiljö

Figur 382. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Hjulbron, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Uti Hedströmmen mellan Hjulbron och Hagby by har många vattenverksamheter uppstått och försvunnit genom århundradena. Nuvarande väg korsar Hedströmmen på samma ställe där det i det äldre kartmaterialet redovisas en bro med namnet Hjulbron. På den västra sidan ån ligger Ekeby gård och nedströms på östra stranden finns idag delar av Hagby by kvar med någon enstaka tomt fortfarande bebyggd. Till Ekeby finns på storskifteskarta uppförd 1771 en Wattuqvarn utritad vid stranden. Ekeby kvarn omnämns redan under medeltiden som Bro kvarn tillhörande Bro kyrka.

På samma karta finns det på Hagbysidan både vatten- och sågkvarn markerade. Dessa finns även redovisade i jordeboksmaterialet från 1640-talet som återfinns på Riksarkivet. Det finns inga synliga lämningar efter kvarnhusen kvar på platsen,

men vattenfårans kanter är på sina ställen mycket fint stensatta med omsorgsfullt huggen sten vilket indikerar en äldre verksamhet. Det är inte bara forna tider som representeras för här ligger också en vattenanläggning från vår tidsepok – en kraftverksanläggning.

På västra sidan, mellan Hjulbron och Ekeby finns i FMIS en registrerad uppgift om ungefärlig plats för och nu borttagen gravhög (Kolsva 184:1).

Wijd Julbron en Jordhögh i Ekebyhaga, hart wijd åån rätt rund och haffwe wij honom mäلت ifrån roten in till thess högste spetznelig 18 alnar. Broo 29 Majj 1667.

Kulturhistorisk värdering

En kommunikations- och småindustrimiljö med medeltida belägg. Det finns ett stort kunskapsvärde. Verksamheten på platsen går att spåra i det historiska kartmaterialet och man kan förstå att här har man nyttjat vattnets kraft för olika ändamål (vilket den fortfarande gör i kraftverket). Det är dock svårt att urskilja de vattenverksamheter som har bedrivits i området genom tidernamed blotta ögat på grund av fragmentariska lämningar.

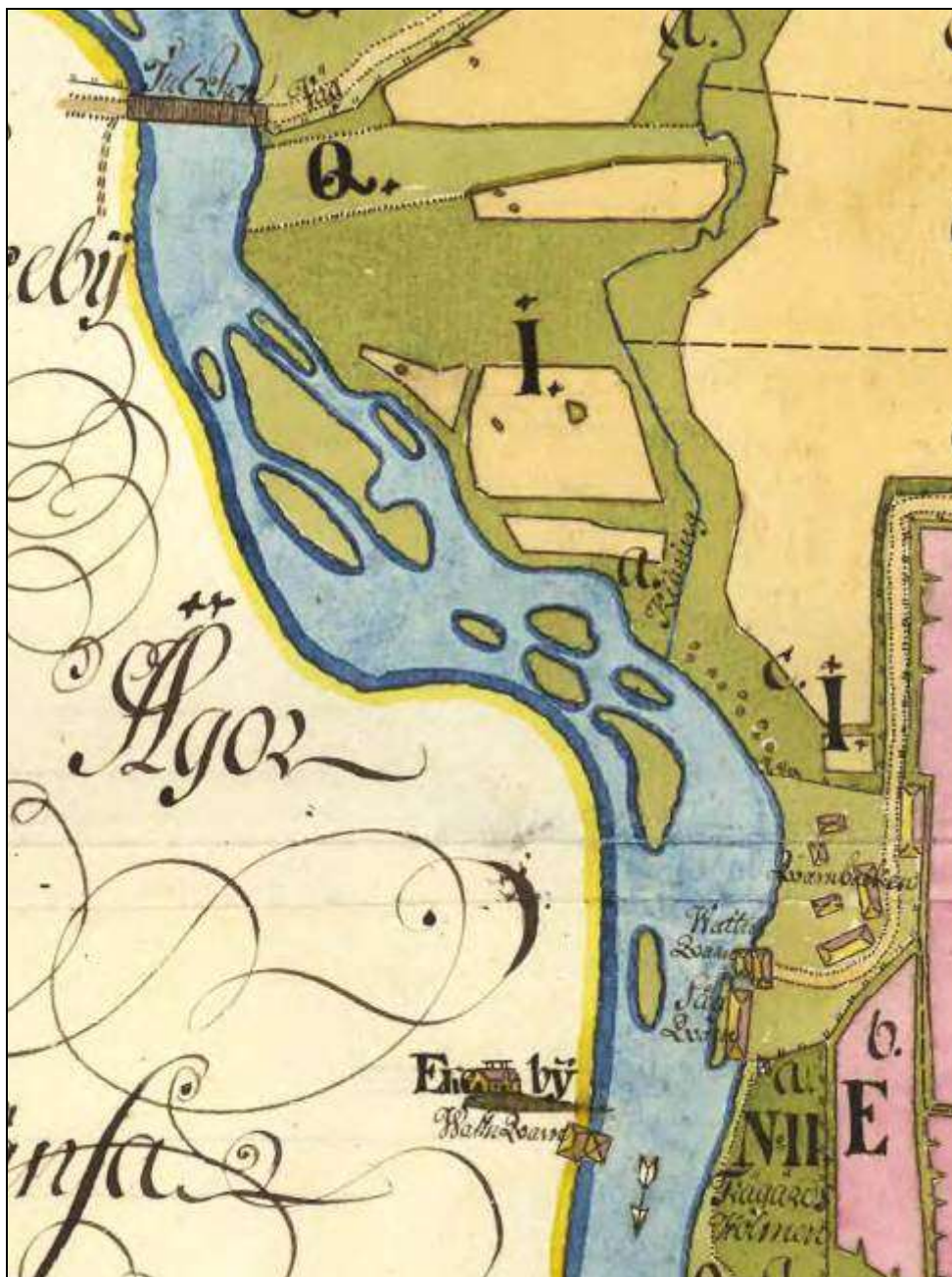
Platsen används idag på flera sätt. Vattenkraften nyttjas framför allt för elproduktion. Hjulbron har en hög trafikbeläggning och dammen tillika med miljön kring vattendraget används som promenadstråk.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Den stora dammanläggningen är ett utpekat vandringshinder. Det finns en klar hotbild mot de kulturhistoriska värdena vid eventuella åtgärder vid dammanläggningen som utgör ett utpekat vandringshinder. Dessa åtgärder bör anpassas till de kulturhistoriska värdena. Oklart hur nedströms liggande anläggningar påverkas vid förändrad vattennivå.

Figur 383. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T32-12:1, Storskifte Hagby nr 1-2, 1771.

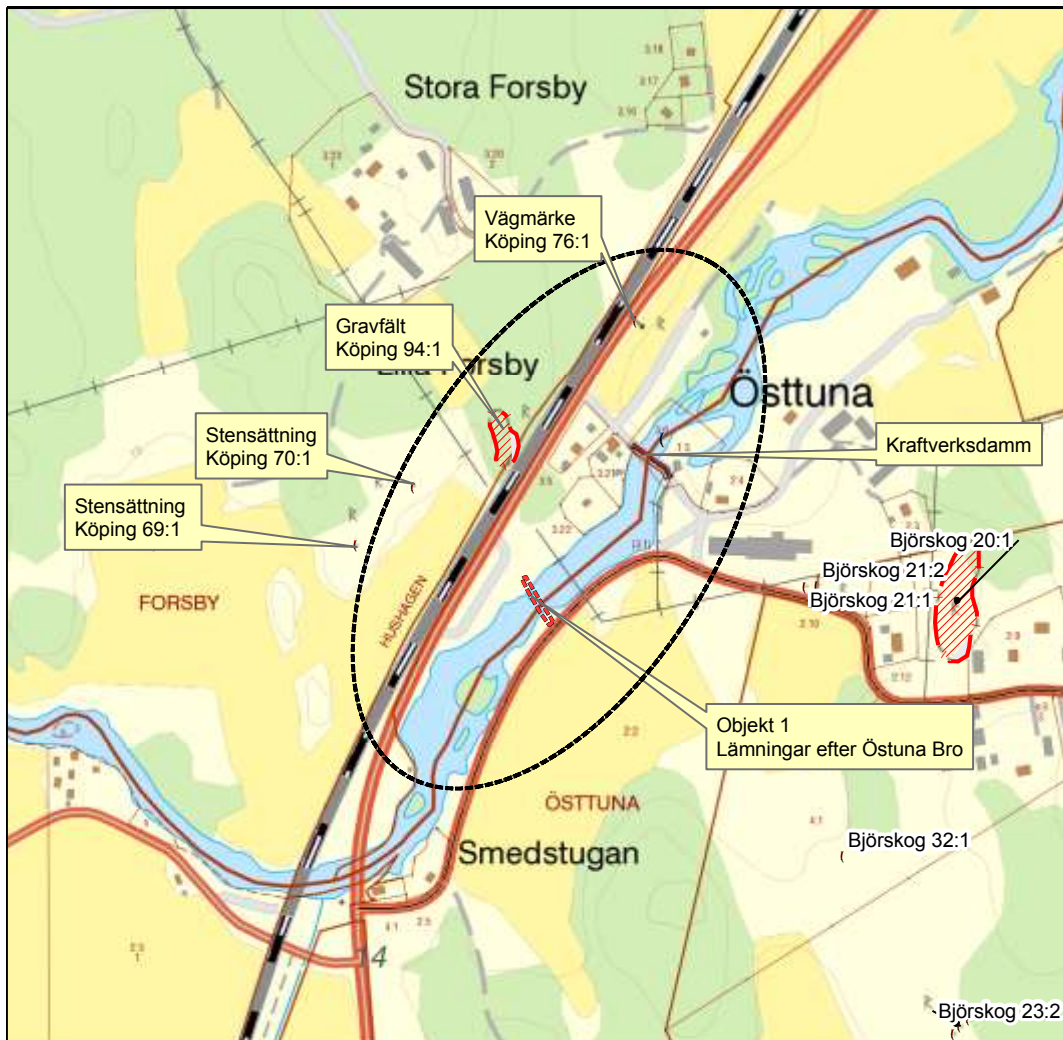
Figur 384. Nedströms Ekeby damm. Foto mot norr.

Figur 385. Stensatt strömfåra vid Hjulbron. I bakgrunden skymtar Ekeby kraftverk. Mot söder.

2.2.48 Östtuna – kommunikations- och kvarnmiljö

Figur 386. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Östtuna, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Östtuna rymmer en komplex historia som, av namnet att döma, troligen har dateringar ner i järnåldern. Östtuna omnämns omväxlande som by, gods och herrgård från 1300-talets mitt och framåt. Uppteckningar från Östtuna qvaarn finns från 1400-talets början och densamma nämns som tullkvarn 1544. Eftersom platsen ligger bredvid landsvägen mot Arboga återfinns även krog 1688 och en Gästgivaregård 1743.

Hur byns markinnehav sett ut före 1600-talets kartor är svårt att uttala sig om, men det har kanske inte begränsats av vattendraget. Den geometriska jordeboken för grannbyn Forsby på andra sidan Hedströmmen visar läget för en gård vars namn är Östtuna gård och som sägs ”tillhöra Forsby bohlsstad”. På samma karta från 1630-talet finns även en Want Makare Wärkstadh markerad på den östra

stranden. En vantmakare, eller på tyska vantsnidare, är en tillverkare av den finare kvaliteten kläde. Gustav Vasa tog 1527 en vantmakare (troligen tysk) för att tillverka kläde till sig själv. Först 1545 finns en verkstad med tillverkning från inhemsk ull. Till klädet användes kardullgarn som påminner om vadmalens men råvaran var bättre och väven tätare. Klädet efterbehandlades först med valkning sedan ruggning, överskärning och pressning.

Söder om Östtuna kvarn fanns ända in på 1900-talet en landsvägsbro över ån. Den återfinns i 1630-talets geometriska jordebok. Idag återstår brofundament på ömse sidor av samt i vattendraget. Vid den forna kvarndammen är idag ett kraftverk av modernt snitt.

Kulturhistorisk värdering

Området har stort kunskapsvärde i det att här har funnits en kvarnmiljö sedan medeltid. Läget intill landsvägen har dragit till sig kommunikationsanläggningar som broar, värdshus och krogar. Östtuna utgör dessutom den yttersta bebyggelsen mot Mälaren under järnålder. Det finns bra kartmaterial från omgivningarna och vissa förutsättningar att kommunicera den kulturhistoriska berättelsen. Vid kvarnområdet utgörs miljön av privat tomtmark och enskild väg vilket gör det svårt att vandra runt vid själva kulturmiljön invid kvarnen.

Vattenkraften nyttjas fortfarande på platsen, nu i form av elenergi. Intelligande gårdar brukar kraftverksbron över Hedströmmen som gångväg då den idag är avstängd för biltrafik.

Området bedöms som kulturhistoriskt värdefullt.

Hotbild

Kraftverksdammen utgör ett utpekat vandringshinder för fisk. En eventuell utrivning kan komma att menligt inverka kulturmiljön. Delar av området är kraftig beväxt med lövsly. Pågående markanvändning på kringliggande bebyggelsen kan förändra områdets karaktär genom ovarsam ombyggnad och/eller nyuppförda byggnader. Vid eventuella åtgärder i vattendraget bör en noggrann genomgång av kvarvarande kulturvärden utföras längs hela vattendraget.

Figur 389. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-köp-57, Storskifte, Forsby nr 1, 1805. Lansvägens sträckning är fortfarande densamma och det noteras vid överfarten Hedströmmen "Landsväg från Arboga".

Figur 390. Uppströms kraftverksdammen vid Östuna. Foto mot norr.

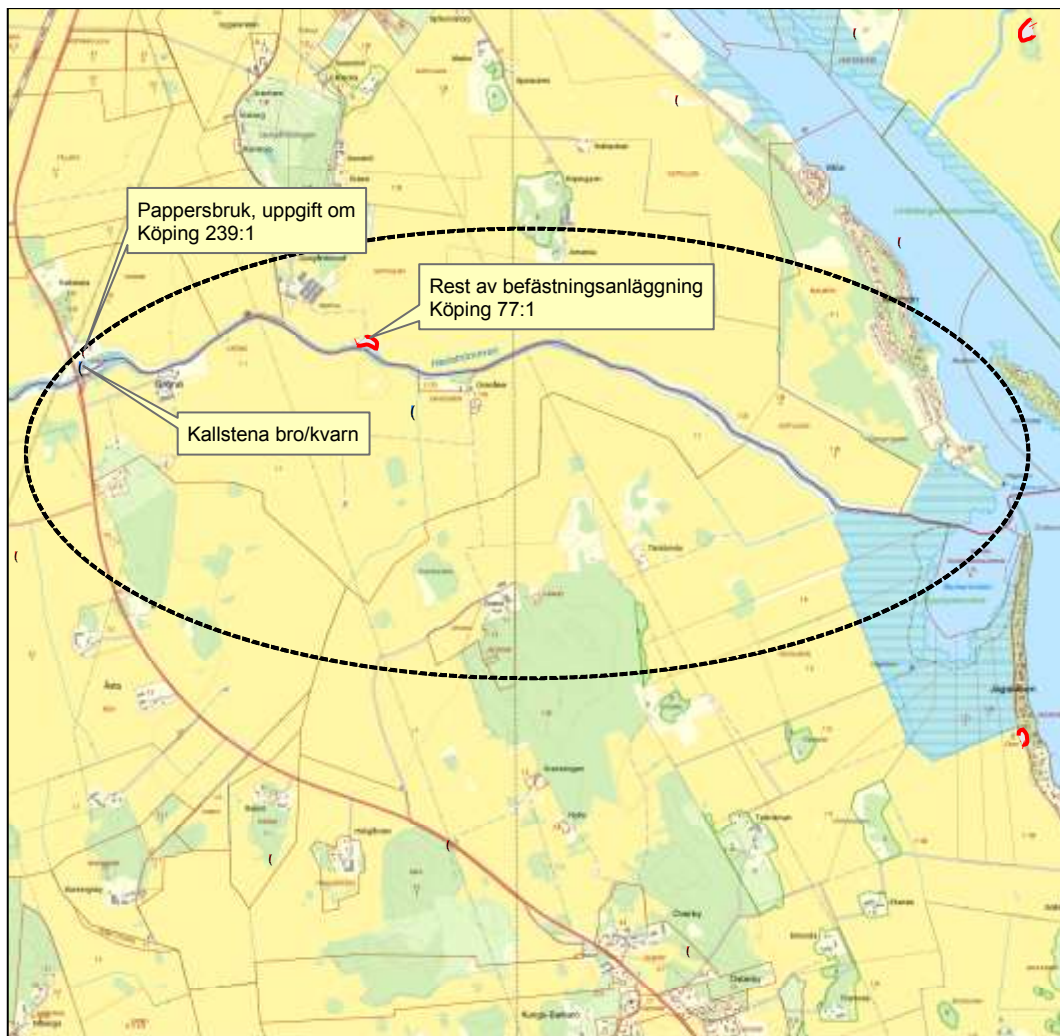
Figur 391. Rest efter landsvägen på norra sidan Hedströmmen strax uppströms Östuna. Foto mot sydöst.

Figur 392. Kallmurat brofundament mitt i Hedströmen. Foto mot norr.

2.2.49 Grönö

Figur 393. Kartutsnitt över kulturmiljön kring Grönö, ej skalenligt.

Områdets kärnvärden relaterade till vatten

Landskapet kring Hedströmmens sydligaste sträcka – utloppet i Mälarfjärden Galten – bär på spår som dels illustrerar effekten av landhöjningen, dels speglar flera århundraden av markutnyttjande. Under medeltidens början utgjordes de nuvarande gårdarna Granö, Grönö, Tallholmen, Eknö, Utö m fl av öar belägna i en väl skyddad bukt. En nord-sydligt liggande rullstensås utgjorde en skyddande barriär mot Mälaren i öster. Den dåvarande strandlinjen och Hedströmmens utlopp låg i trakten kring Östtuna (fig.395). Landhöjningen ledde till uppgrundning av marken väster om rullstensåsen vilket gav goda förutsättningar för bete och slätter. Grönö var under medeltiden kungsgård och ägdes bland annat av kung Magnus Eriksson. Senare kom gården i kyrkans ägo och hörde fr o m 1350 till Västerås domkyrka. Vid reformationen 1527 drogs godset in till kronan och Gustav Vasa inrättade här ett stuteri. Eftersom han såg området potential,

började kungen köpa upp flertalet hemman i trakten. Han bytte hemmanen med kronan och grundade därmed Kungsörs Kungsgård som sträcker sig från Kungsör i söder till Köping i norr.

I området finns rester av invallningar, betesmarker och äldre hävdade marker. Det finns också en kontinuitet i markanvändningen från 1500-talet som kan spåras i dagens hagar och ängsmarker. Under 1600-talet belönade och betalade staten välförtjänta personer med skattebefriade jordinnehav. Inom utredningsområdet finns exempel på säterier som tillkom under 1600-talet till följd av den politik som staten bedrev. Säterierna kunde i kraft av sin storlek utnyttja marken effektivt och storskaligt. Byar på ägorna avhystes för att få en rationell arrondering av marken. Miljön är ett utpräglad herrgårds- och storgodslandskap med inslag av ädellövskog, framför allt av ek. Dagens ekbestånd är rester efter en nyplantering som genomfördes efter kronas stora ekhyggen i skogarna runt Ulvesund och Köping mellan 1640-1660.

Kulturhistorisk värdering

Området har stort vetenskapligt värde, bland annat i och med invallningarna kring Hedströmmens mynning i Mälaren. Markföretaget påbörjades under 1500-talet och en stor omdaning av landskapet inleddes i syfte att ta mer mark i anspråk. Värdet ligger framför allt i landskapsbilden, där den begynnande stormaktstidens idéer framträder i all sin tydlighet.

Landskapets öppna och parkliknande karaktär skapades också av de påbud som kom på 1600-talet. Kronan hade stort behov av ekvirke till sina byggen, framför allt skepp till krigs- och handelsflottan.

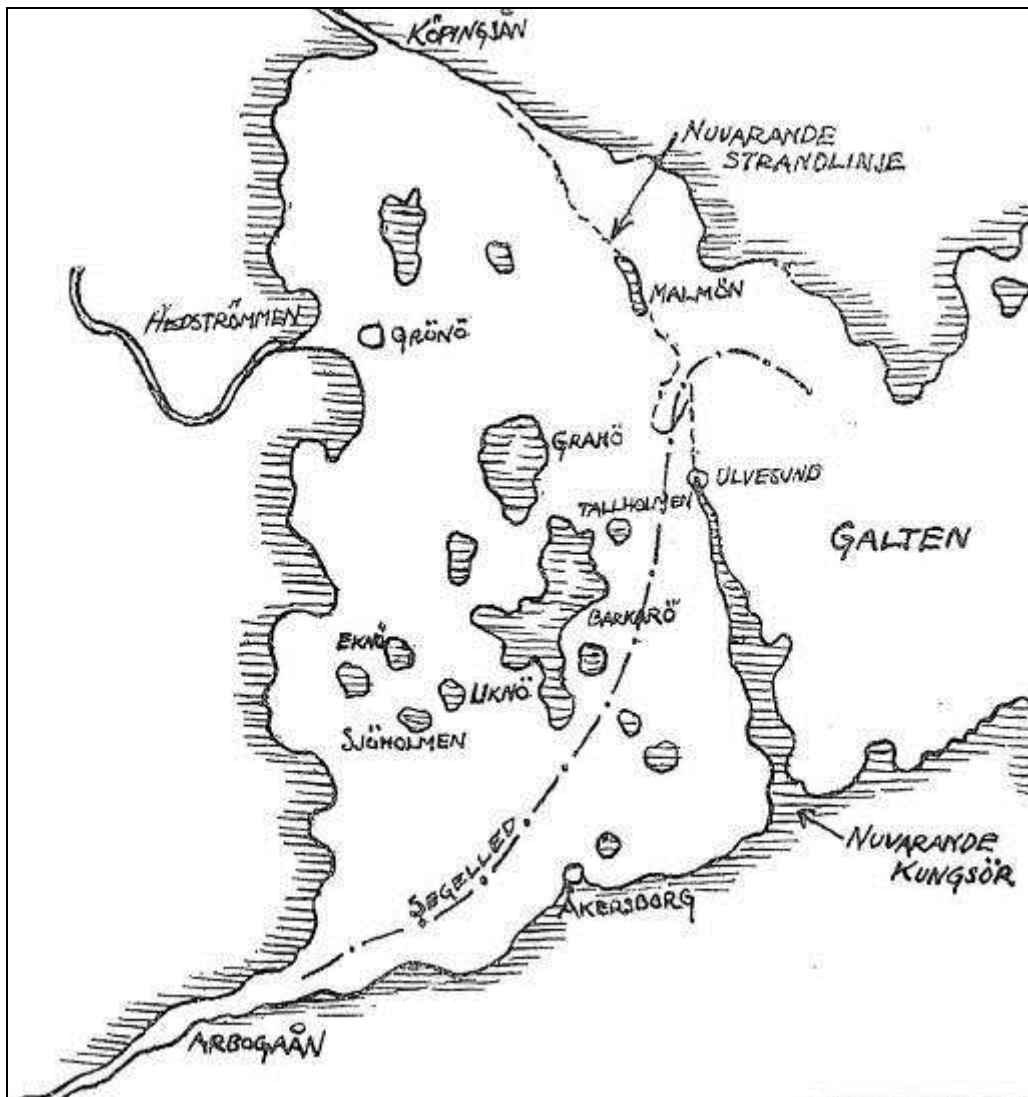
Området bedöms som kulturhistoriskt särskilt värdefullt.

Hotbild

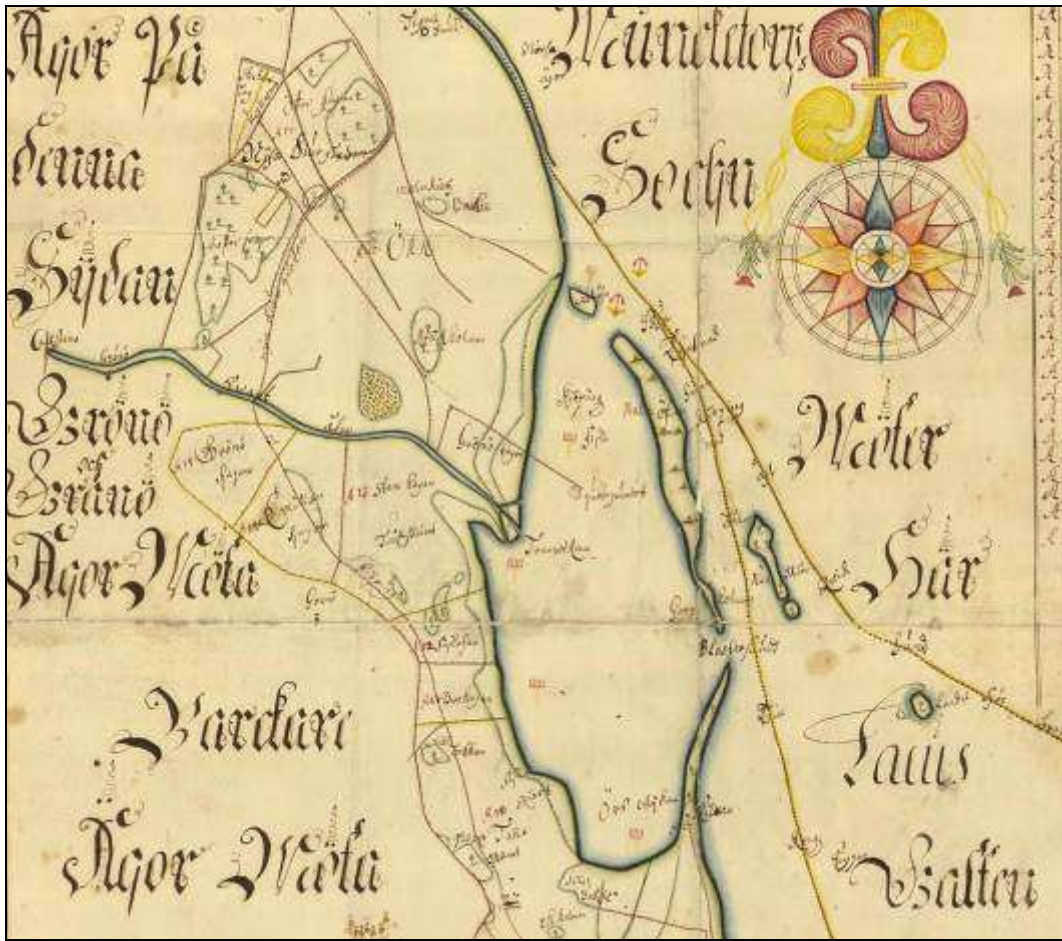
Ändrad driftsinriktning för lantbruket och markexploatering kan medföra att kulturmiljövärden ramponeras. För att landskapet ska vara avläsbart är det viktigt att till exempel åkermarken behåller sin arrondering och att gränsen mellan inäga och utäga bibehålls.

Vid det utpekade vandringshindret för fisk som utgjordes av kraftverksdamm är hindren undanröjda och åtgärderna godkända. Vid eventuella åtgärder längre nedströms Kallstenadammen bör en noggrann genomgång av kvarvarande kulturvärden utföras längs vattendragets stränder.

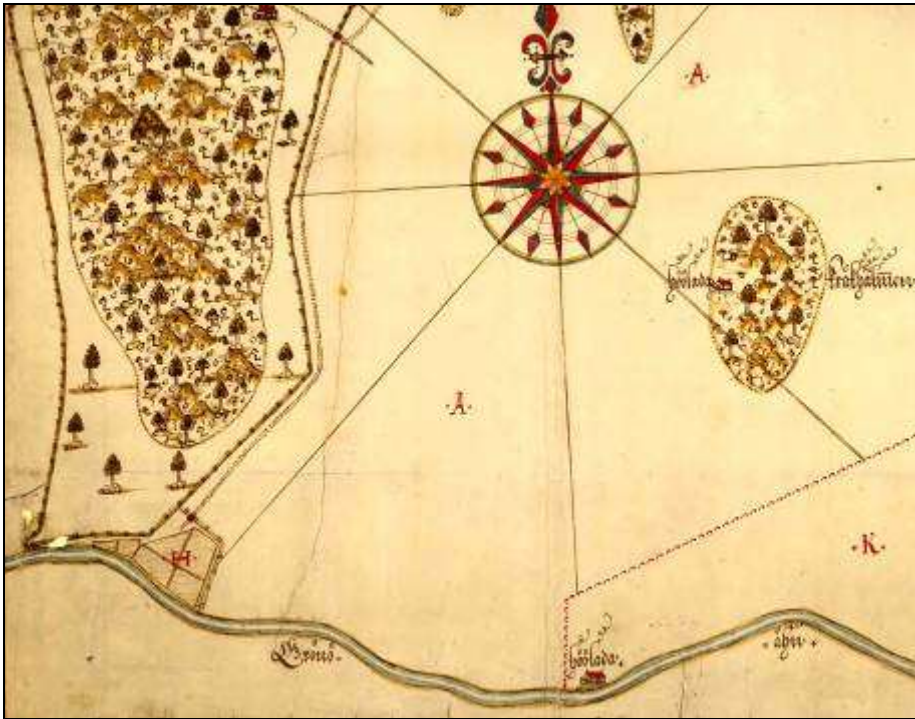

Figur 394. Trakten kring Hedströmmens utlopp i Mälaren vid slutet av järnåldern. Bilden visar en lagun som genom landhöjningen kommer att växa igen och erbjuda suveräna förutsättningar för bete och slätter. Från Hamrin, A. 1951. Bild 1.

Figur 395. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T28-13:1, Kungs-Barkarö socken, Kungsörs norra nr 1. Odaterad geografisk karta som visar den dåvarande strandlinjen vid Galten.

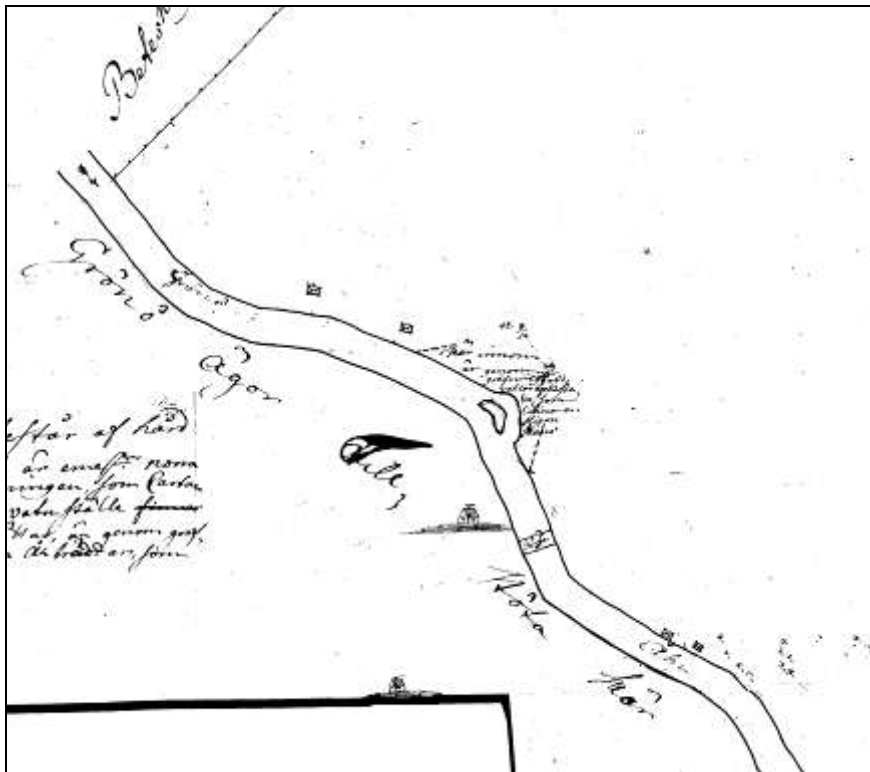

Figur 396. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv: T32-6:1, Djurgården nr 1, Avritning, 1668. Köpings socken. Notera läge för väg väster om Kråkholmen och strax öster om Djurgården. Där vägen slutar är det sannolika läget för den "färja" som markerats på andra kartor.

Figur 397. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19 köp-50, Fosby, Delning 1748.

Figur 398. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: 19-köp-83, Köpingsön. 1776. Vid läget för den registrerade befästningsanläggningen (Köping 77:1) finns texten: *här inom är genom gräfning jord vallar upkastade som likna en stiern skans* (tolkat av författaren). Strax nedströms vallarna är en färjeöverfart markerad.

Figur 399. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv: Forsby nr 1, Storskiye, 1805. Kartan visar den kombinerade bron/dammen över vattendraget, tillika med torpbebyggelsen på norra stranden samt läget för godset Grönö. Någon förbindelse över vattnet öster om Kallstena kvarn är inte markerat på detta exemplar.

Litteratur

- Andersson, Kj., Petersson, C. & Werthwein, G. 2011. *Kulturmiljöer vid vatten. Dammar, kvarnar och fasta fisken. Pilotstudie. Åkerströmmen i Uppland och Kolbäckån i Västmanland*. Stockholms Läns museum Rapport 2011:58.
- Bark, H. 1974. *Ur Skinnskattebergsbygdens historia*. Skinnskattebergs kommun.
- Björnånger, O. 1980. *Köping. Del I-III. Stad från tidig medeltid och fyratusenårig kulturbygd*. Historik över Köpings stad och f d socken fram till kommunsammanläggningen 1971 utarbetad på uppdrag av stadsfullmäktige i Köping. Utgiven 1980 av Köpings kommun i en kontorskopierad upplaga om 100 ex.
- Björnånger, O. 1987. Hedströmmens äldsta hammarsmedjor. *Västmanlands Läns Fornminnesförening och Västmanlands Läns Museum Årsskrift 65*. 1987: 15-42. Västerås.
- Broman, A. 2001. *Biotopkartering i Västmanlands län. Delar av Hedströmmen och dess biflöden*. Länsstyrelsen i Västmanlands län. Miljöenheten. Rapport 2001, nr 3.
- Brunnström, L. & Spade, B. 1995. *Elektriska vattenkraftverk. Kulturhistoriskt värdefulla anläggningar 1891-1950*. Rapport RAÄ och SHMM 1995:1. Stockholm.
- Carlborg, H. 1924. *Kohlswa järnverk. Ett gammalt hedströmsbruks historia*. Stockholm.
- Carlsson, S.-Å. 1976. *Mälaren-Hjälmaren. Hedströmmens avrinningsområde – Inventering av dammar och regleringsförhållanden*. Kommittén för Mälarens vattenvård. Publ. Nr 26.
- Darphin, J-P. 1999. *Avtryck av den industriella utvecklingen*. En inventering i Västmanlands län 1998-1999. Västmanlands läns museum.
- Dedering, C. *Kulturhistoria ur dimma – Emåns avrinningsområde*. 2001. Länsstyrelsen i Kalmar län, Länsstyrelsen i Jönköpings län.
- Dedering, C; Johansson, L; Gustafsson, T. 2008. *Samverkan natur och kultur för bevarande av limniska miljöer – pilotprojekt Länsstyrelsen i Kalmar län* Länsstyrelsen i Kalmar län 2008.
- Dedering, C. 2010. *Projekt typvattendrag - Delstudie 2005. Emåns avrinningsområde inom Kalmar län*. Länsstyrelsen i Kalmar, Meddelande 2010:12.

Dedering, C. 2011. Förstudie

Fogelberg, K. Vattenanknutna kulturmiljövården inom Norra Östersjöns Vattendistrikt 2009-2010. Inventering och värdering av kulturmiljöer i och/eller i anslutning till sjöar och vattendrag (i manus).

Hamrin, A. 1951. *Kungsör. Kungsgård och Samhälle*. Utgiven av Kungsörs hembygdsförening.

KulturAqua. System för kulturvärdesbedömning av sjöar och vattendrag. Länsstyrelsen i Jönköpings län. Meddelande nr 2009:46.

Kulturvården vid vattendrag i Örebro län. Timsälven och Trösälven. Länsstyrelsen i Örebro län. 2010:38.

Rodin A. 2013. *VaKul – Vattenanknutet kulturarv i Halland*. Länsstyrelsen i Hallands län. Meddelande 2003:4.

Nationell strategi för skydd av vattenanknutna kultur- och naturmiljöer – delmål 1 Levande sjöar och vattendrag. Rapport 5666, 2007. Utgiven av Naturvårdsverket, Riksantikvarieämbetet och Fiskeriverket. Naturvårdsverket. 2007.

Riksantikvarieämbetets kulturmiljöövervakning. Utvärdering av restaurerade vattendrag. Rapport 2007:14.

Riksantikvarieämbetet. 2007. *Informationssystemet för fornminnen – lista med lämningstyper och antikvarisk praxis*, Version 3:4.

Salomonsson, C. (red.). 1971. *Kolsva – en minnesbok inför kommunens samgående med Köping den 1 januari 1971*. Kolsva kommun.

Lorichs, L. 1940. *En bok om Malma socken*. Västerås.

Skyllberg, E. 1997. *Skinnskattebergs Bergslag*. En sammanställning över de bergshistoriska lämningarna i Gunnilbo, Heds och Skinnskattebergs socknar. Atlas över Sveriges bergslag. Jenkontorets Bergshistoriska utskott. Serie H 105. Stockholm.

Spade, B. 2008. *En historia om Kraftmaskiner*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Särskilda områden av intresse för kulturminnesvården i Köpings kommun. Del 1. 1987-05-06.

Unnerbäck, Axel 1995: Kulturhistoriskt värde? I: *Kulturmiljövård, Svenska hus*. Nr 1-2. Riksantikvarieämbetet.

Unnerbäck, Axel. 2002. *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*. Riksantikvarieämbetet.

Ingår i Länsstyrelsens rapportserie
ISSN 0284 - 8813

Har du frågor eller önskar fler exemplar, kontakta
Länsstyrelsen i Västmanlands län, 721 86 Västerås

Tfn 010-224 90 00 | Fax 010-224 91 10 | E-post: vastmanland@lansstyrelsen.se
www.lansstyrelsen.se/vastmanland